

ББК 84 Ки 7—5

А-43

А — 43 Акылман Калыгул : Ырлар, акыл-насааттар, даректүү баяндар, илимий-изилдөөлөр. Түз. С. Мусаев, А. Акматалиев. — Б.: Шам, 2000. — 272 бет.

5-7499-0152-1

Калыгул — өз учурунун деңгээлинен алда канча жогору көтөрүлүп, тарыхтын келечек нугун туура белгилей алган улуу инсандардын бири. Ал — ойчул-акылман, алдын ала туя билген олуя катары кыргызга гана эмес, казак, өзбек жана башка коңшулаш элдер арасында да замандаштарына кеңири белгилүү, зор кадыр-баркка ээ адам болгон. Анын мурастары калк ичинде бүгүнкүгө чейин кеңири айтылып, оозеки жашап келет.

Узак жылдар бою Калыгул акылмандын айткандарынын

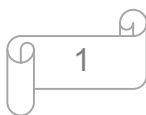
эл ичинде кенен тарашына тыюу салынып келген эле.

Бул жыйнакка Калыгулга таандык мурастардын бүгүн илимге белгилүүлөрү толук берилди.

Ыр тексттеринен башка улуу ойчул жөнүндө түрдүү учурларда айтылган ой-пикирлердин негизгилери да тиркеме түрүндө жыйнакка киргизилди.

Китеп окурмандардын кеңири катмарына, изилдөөчүлөргө, студенттерге, окуучуларга, мугалимдерге арналат.

А 4702300200 154-2000 ББК84КИ7-5
М 455 (11)

18BM 5-7499-0152-1

© Т. Усубалиев, 2000

© «Шам» басмасы, 2000

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ПРЕЗИДЕНТИ АСКАР АКАЕВДИН
КАЛЫГУЛ ОЛУЯНЫН
КҮМБӨЗ-ЭСТЕЛИГИНИН АЧЫЛЫШ АЗЕМИНДЕ
СҮЙЛӨГӨН СӨЗҮ**

Ардактуу агайын-туугандар!

Биз бүгүн касиеттүү Ысык-Көлдүн жээгине келип,
атактуу Нурмолдо акын:

Олуя төкмө Калыгул,
Өз элинин анык уул.
Пайгамбардык керемет
Ширесинде канык уул, —

деп таамай баасын берген, сөз пайгамбары, ой акылманы
кадимки Калыгул олуянын мүрзөсүнө келип, таазим этип,
күмбөз эстелигин ачып отурабыз.

Азия чөлкөмүндө эң байыркы элдердин бири болгон
кыргыз калкыбыз өз тарыхында эң ириде сөздү
баалап, сөз багып, урпактарына сөз арнап, сөз казынасын
мураска калтырып келген эмеспи.

Алардан бизге осуят калган, акылга тунган сөз касиети
муундан-муунга адеп-ахлак Манифести катары
кызмат өтөп келген.

Алар жаратып кеткен акыл-ой жана Сөз казынасы
эзелтен элибизди эркиндикке үндөп, эчендеген эр
жигиттерди эрдикке шердентип келген.

Демек, ата-бабаларыбыздын асыл ой, ак тилегинен
алтындай сөздөр жаралып, ак батасынан айкөл
Манас атабыздай баатырлар туулуп, алардын эрдиги
менен бүгүнкү эгемендикке ээ болуп отурабыз.

Ошондуктан бул эркиндикке жетүүдө өз сөзү, кылган
иши, зор эрдиктери менен өлбөс-өчпөс эстелик калтырып
кеткен ата-бабаларыбыздын салымы эбегейсиз
экинин эч качан эстен чыгарбоо — эң ыйык парзыбыз.

Алардын ичинен касиеттүү Калыгул олуянын орду
өзгөчө болуп, кыргыз руханиятынын асманында Алтын
Казык жылдызындай тээ алыстан жанып, эки кылым
дан бери элибиздин ой сезимин сергитип, оозунан
түшпөй келет.

Калыгул Бай уулу — бир эле учурда Токтогулдай ырчы, Толубайдай сынчы, Жээренче чечендей сөзмөр жана Нострадамустай олуялык касиетке ээ болгон. Ошол себептен, калайык-калк «Калыгул али ымыркай кезинде Кыдыр алейки — салам өзү атына өңөрүп барып, батасын берген экен», «Сүйлөөрдө эки ийининде эки периштеси ойноп турган экен» дешип, Калыгул олуяны адамдардан башкача Пайгамбардай бийик жана Кыдыр акедей ыйык тутуп келишкен.

Чынында эле ал бурганак учкан шамалды, буулугуп келген заманды күн мурунтан боолгоп айтып, ал тургай 100—150 жыл илгертен эл тагдыры эмне болоорун көрө билген көсөм болгон.

Анын анык далили катары кезинде Чүйдөн келе жатып, азыркы Токмок шаары турган жерге келгенде жанындагыларга:

Эл өсүп, жер толот,
Бул жер өзүнчө шаар болот.
Баш аягы ат чабым,
Өзбек, дунган отурган базар болот.
Капталдагы какыраган сайда
Элдин оозуна толгон жемиш болот.
Ар уруктан чогулган
Ынтымактуу эл болот,—

деп айланасын карап, алдын-ала айткан экен. Азыркы Боомдун капчыгайында келе жатып, күңгүрөнүп:

Адамдар кенен катышкан,
Алды-үстүнө жол болот.
От араба катышып,
Капчыгай ичи оңдолот.
Күңгүрөнүп кулагыма угулат,
Мунун ичи шаркыраган суу болот,—

деп айтып, эки ийнин караптыр. Андан бери жүрүп, Балыкчы турган жерге келгенде:

Бечера менен карыпка
Береке берчү жер экен,
Кара ташы алтынга
Айланып кетчү жер экен.
Андан-мындан чогулуп,

Көбөйүп кетчү эл экен.
Ар уруктан чогулуп
Ынтымакта жашаар бекен?—

деп олуялык кылган экен.

Калыгул акын катары — акыл-насаат ырчысы болуп,
ал санат ырлардын үлгүсүн жараткан.

Анын айрым саптары элдин жүрөгүнө терең сиңип,
элдик ырларга, учкул сөздөргө айланып кеткен. Кээ
бир ырлары болсо Алдаш Молдо сыяктуу акындарга
зор шык берип, өзүнчө бир акындык мектептин устаты
болгон.

Айрыкча:

Жакшы чыккан азамат
Элин билет.
Окуп, карап, ойлонуп,
Илим билет.
Эчен түрдүү адамдын
Тилин билет.
Чыгып турган ал адам
Чынар болот,
Чымчык сайрап, чынарга
Булбул конот,
Түбү жоон, тамырлуу
Терек болот,
Көлөкөсү көп жанга
Керек болот.
Андай адам табылбайт,
Кайда болот,
Ошол чыкса дүйнөгө
Пайда болот,
Тийип турган асманда
Күндөй болот,
Макулуктун баарына
Бирдей болот.
Ошол адам ойлосоң
Кимден чыгат,
Ушул турган калайык
Элден чыгат,
Алтын-күмүш, асылдар
Жерден чыгат,—

деген саптары кыргыз поэзиясынын алтын казынасына
айланып калды.

Ал эми Калыгул сынчы катары кадимки Ныязбек баатыр, Ормон хан, Шабдан баатыр, Боронбай сыяктуу кыргыздын мыктыларына баасын берип, алардын келечек тагдырын алдын-ала көрө билип, ишмердигине сын берген. Ормондун али өспүрүм кезинде атасы Ныязбекке: «Ормон балаң кыргыздын ханы болот. Жөн кой. Убагында өзү ойгонот, бирок хандыгы көпкө болбос бекен» — деп эки жагын каранган экен. Кийин Ормон хандын жакшы иштерине кубанып, элден оолак жерде айрым орой иштерин кескин сынга алып:

Орой айтсаң адамга жукпайт,
Орой сөздү киши укпайт,
Сылык-сыпаа сөз жетет,
Ал мээге эмес, жүлүнгө кетет.
Түшүндүрүп жай айтсаң,
Уялып ыраазы болуп кетет —

деп нускалуу кеңешин айтып турган.

Ал эми эл алдында болсо Ормон хандын наркын түшүрбөй, назарын сындырбай:

Өзү кара кылды как жарган
Ар дайым калыс болуп,
Журтубузга адилет хан болсун.
Манас атанын арбагы колдоп,
Көрө албастын тилеги соолсун.
Алды-арты кенен, өмүрү узун болсун,
Кыргыздын кыйрысы толуп,
Ынтымактуу, ырыстуу эл болсун,—

деп батасын берген.

Ал эми Жантай хан менен пикирлешип отуруп, али эселек Шабдан баатырды көрүп:

Азырынча бала экен,
Кырчын тал экен.
Антсе да кыдыр даарыптыр,
Алдыда жолу шыр экен,
Алланын өзү жар экен.
Бара-бара
Түбү жоон терек болоор,
Көлөкөсү көп жылга керек болоор,—

деп көсөмдүгүн көрсөтүп, ак батасын берген экен.

Калыгул сөзмөр катары сөзү менен «бир чыны уудан, бир чыны бал бөлө алган, музда да көктөп өнө алган, дөңгөчкө жан, балыкка тил» бере алгандай касиеттүү адам экени легендага айланып, айтылып келет. Бир сөзү менен бир улуттун жана миң баатырдын өмүрүн сактоо үчүн жан үрөгөн.

Сөзүнүн кудурети менен элге руханий мунара курап, сөз жарааты ок жараатынан катуу экенин, адам көңүлү гүлдөй назик экенин терең сезип, сөзү менен адам көңүлүн кубантууга өмүрүн арнаган.

Сөздүн чаңын аарчып, сөздү дыйкандай багып, ширинин тандап сүйлөгөн.

Ошондуктан аны жанда жок «аркасында жалы, көзүндө калы, тилинде мөөрү бар чечен» — деп айрыкча сыпаттап келишкен. Калыгулдун сөзмөр касиетин сынамакка казак элинин атактуу чечени Бөжөйдү чакырып келишип, Калыгул отурган боз үйгө киргизгенде, ал сүрдөп, кайра сыртка чыгып:

«О карагым, ол Калакеңдин эки ийнинде эки периште ойноп турат. Ону менен адам пендеси айтыша алмайды» — деп баа бергени, казак элинде күнү бүгүн да айтылып жүрөт.

Калыгул Айкөл инсан катары эң оболу бирөөнү кемсинтип, таба кылбаган, өз эрдигине мактанбаган, тобо кылган, куулук-шумдукту билбеген, зирек ойлоп, туура түшүнүп, кара кылды как жарып калыс сүйлөп, адал иш кылып, ар кимге жакшылык гана тилеп, ыйманын ыйык тутуп — Адам деген атты бийик алып өткөн.

Ал эмгексиз байлыктан, адилетсиз бийликтен жана уят-сыйытсыз иштен рахат алуу — утурумдук эле пайда экенин айтып, кудай менен ханга бирдей мамиле кылган эң кылдыздуу инсан болгон.

Ал булактай тунук ниети менен данектей даана акыл насааттарында куштун учканындай бир келген кыска өмүрдө адамдын негизги байлыгы — анын адамкерчилиги, ыйман-ынсабы, адеп-ахлагы экенин тереңдеп түшүндүргөн.

Адамдык бийик сапаттар оболу ата-баланын тарбиясына байланыштуу экенин минтип ырга салган.

Ата деген ата, эне деген эне,
Ата деген балага арка-бел болот.
Корголосоң аска-зоо болот,

Жаман ата болбойт, жаман адам болот,
Бала да эртең ата болот,
Ошон үчүн ата балага
Аска-зоо болот да коет.
Бала атадан акыл, таалим алат,
Ата дөөлөтү менен өргөөсүнө туу сайылып,
Кермесине күлүк байланат,
Заманга жараша топко аралашып,
Эл башына шайланат.
Атанын кеби — Алланын кеби,—

дейт.

Азыр эртеңки XXI кылымда кандай заман болот? — деген суроо турат.

Адамзаттын ушул эле акыркы 2000 жылдык тажрыйбасы көрсөткөндөй, эч убакта дүйнө үчүн руханий, адеп ахлактуу, руханий коом курууга альтернатива болгон эмес.

Демек, гумандуу идеялардын көөнөрбөс булагы болгон Калыгулдун калтырган мурасы — XXI кылымда мамлекетибизге гумандуу гүлазык болмокчу.

Анын акыл-насааттары келечек урпактар үчүн өзүнчө эле бир руханий кодекс катары кызмат өтөөрү шексиз.

Калыгулдай көсөмдөр дүйнөдө өтө сейрек жаралат. Демек, ал калтырып кеткен руханий дөөлөттөрдү аздектеп, сактап калуу — биздин улуттук парзыбыз.

Бул улуттук ар намысты терең түшүнүп, ушул күмбөз эстеликти өз каражаттарына орнотушкан Калыгулдун урук-туугандарына, жана кечээ эле көкүрөгүнө «Ак Шумкар» алтын жылдызы тагылып, Кыргыз Республикасынын Баатыры болгон Турдакун Усубалиевичке жалпы жумурай журтубуздун атынан өзгөчө ыраазылыгымды билдирип койгум келет.

Калыгулдун касиеттүү арбагы колдоп жүрүп, Турдакун Усубалиевич ушул даражага, ушул кутман курак жашка жетти го деп ойлойм.

Калыгул акылман кыргыз элинин кымбат алтын тактысы—ал ынтымак экенин талбай ырдап, ал үчүн бүт өмүрүн арнаган. Кезинде кыргыз элинде ички бытырандылык күчөй баштаганда эл-журттун мыктыларын чогултуп:

Ынтымак болсун калкыңда,
Ырыс агып жыргайсың.
Ынтымактуу эл болуп,
Эмнеге жыргап турбайсың.
Мыктыларым угуп кой,
Эрегиш кокус болбосун.
Эл ичинде ишинди,
Кудай өзү оңдосун —

деп насаатын айтып жатса, ал сөзгө анча маани бербей жаткан акимдерди байкап, аларга кайра кайрылып, «Ынтымак жок болсо, эл азып, карындаштан кайыр кетээр, хандан күч, карагайдан чайыр кетээр», «Тирүүлүк деген кумар оюну сыяктуу, бирде чамкарактай, бирде ындыны өчмөй, ошондуктан элди ынтымакта бир калыпта кармагыла» деп нуска кебин кайталагандан чарчабаган экен.

Дагы бир ирээт түндүк кыргыздар ич ара кырчылдашып турганда Ормон хан менен Боромбайды чакырып алып:

Өмүр деген эмне — колдон учкан куш болот,
Байлык эмне — колдун кири, жок болот.
Мансап эмне — коломтодо от болот,
Өчкөндө түтүн болуп жок болот.
Калп айтсаң ыйманың качат,
Ууру кылсаң жыйганың чачат.
Ушакчы болсоң кошунаң качат,
Ынтымаксыз болсоңор — душманың басат —

деп сөзү менен айбат, батасы менен кайрат берген экен. Ал эми өмүрүнүн акыркы жылдары:

Жакшы болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол,
Баарын жууп кетирген.
Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагың жок болсо,
Алдыңдан таяр алтын так,—

деп жетиген жылдызындай жанган жалындуу жети сап ырын осуят калтырганын жакшы билебиз.

Чынында эле өткөн тарыхыбызда элибизде ынтымак болгондо башыбызга бакыт кушу уялап, ишибиз илгерилеп, жерибиз гүлдөп, элибиз жыргап, токчулук менен тынччылык болгон.

Ал эми элибизден ынтымак кеткенде колубуздан бакыт кушу, жердин куту качып, эл-журт тентип бөтөн элге кул болуп, кыздары күң болуп, азаматтан мал, аргымактан жал, белден береке, көлдөн көрк, эл ичинен өрт кеткен азаптуу замандарды эч качан унутпасак.

Бекеринен олуязаада Калыгул: элден ыйман, ынтымак кеткенде «акыр заман» келет деп, кан-какшап безеленип, «Кыргыздын жалпы жоосу—ынтымаксыздык» деп айтпаган чыгар.

Кудум бакты-таалайдын купуя сырындай болуп бул жерде ташка таамай жазылган бул жети сап ыр мындан 10 жыл кийин да, 100 жыл жана 1000 жыл кийин да элибиздин эсинен түк чыкпашы керек.

Бүгүн элибизде ынтымак. Демек бүгүн элибиз алтын тагында.

Касиеттүү мекендештерим!

Ушул ынтымагыбыздан — алтын тагыбыздан түбөлүк айрылбасак экен. Калыгул акылман дагы бир осуятында:

Бул дүйнөдөн аккан суудай,
Айкаштагы чуудай,
Төгүлгөн кумдай бардыгы өтөт.
Жараткандан үчөө гана өлбөйт,
Калдайган кара жер өлбөйт,
Аскасы бийик зоо өлбөйт
Агыны катуу суу өлбөйт,—

деп таамай айткан экен.

Ага кошумча биз бүгүн «Калыгул олуя калтырган сөз өлбөйт» деп айтмакчыбыз.

Анын даана далили катары — акыркы 40 жылда Калыгулдун чыгармалары окутулуудан алынып ташталып, анын ысмын тарых барактарынан биротоло өчүрүп салууга катаал аракеттер болгон. Бирок, анын ажайып чыгармаларын, асыл ысмын элдин жүрөгүнөн эч ким өчүрүп сала алган эмес.

Анын анык далили катары — бул жерге бүгүн кадимки Калыгул тирилип келгенсип калдайган эл чогулуп, Калыгулдун ысмы кайрадан жети күнкү жаандан кийинки жадырап тийген күндөй жан-дүйнөбүздү жаңыртуу, элге кайра кайрылып келип отурат.

Калайык-калкыбыз өз эркиндигине ээ болуп, оюнда Манас ааламы, колунда үч кыл комузу турганда Калыгул

атабыз башынан түшүрбөгөн ак калпагы, ай тегерек боз үйү сыяктуу эле Калыгул олуя да биз менен күн сайын

бирге болуп, түбөлүк жашай берээрине бөркүмдөй ишенем.

Буга ушул бейпилдик менен тазалыктын символундай көйкөлүп жаткан көгүлтүр Ысык-Көлүбүз түбөлүк күбө болоор.

Ылайым касиеттүү Калыгул айтып кеткендей, миң булак соолбой агып келип, бир Ысык-Көлдү түзгөндөй, кыргыз эли биз да бүт биригип келип бир элди — бир мамлекетти түзүп, ар дайым бирдиктүү болсок экен!

Ысык-Көлдөй толуп турсак, бөксөрсөбөсөк экен. Ысык-Көлдөй ниетибиз тунук болсо, булганбасак экен. Ысык Көлдү курчап турган Ала-Тоонун ак кар, көк музундай бекем жана бийик болсок экен.

Баарыңыздарга чоң ыракмат.

**Чолпон-Ата
шаары.**

**30-октябрь, 1999-
ж.**

ЧОҢ АТАМ КАЛЫГУЛ ЖӨНҮНДӨ

Кыргыз эли — дүйнөдөгү байыркы элдердин бири. Улуу Манастын укум-тукумдарынан куралган. Бул улуу сыймыкты ата-бабаларыбыз кылымдар бою укумдан тукумга чейин көздүн карегиндей сактап келатат. Кыргыз элинин мындан кийинки келечек жаш муундары да бул ыйык милдеттен эч бир танбайт.

Кыргыз элибизде илгерки замандан бери калыптанып бузулбас эрежеге айланган жакшы ата-салтыбыз бар эмеспи: ар бир акыл эстүү кыргыз өзүнүн жети атасын жакшы билүү — анын ыйык милдети. Мен ошондой кыргыздардан боломун. Менин жети атам кыргыз элинин куралышын кылымдан-кылымга уламдан-улам чындап, улантып келишкен манас укум-тукумдарынан болот. Мунун далилине өтөйүн.

Кыргыз эли ар түрдүү уруулардан куралганы белгилүү. Бул элибиздин тарыхынын барактарында жазылып турат. Менин жети атам Сарыбагыш уруусунан таралган. Эң чоң атабыз Дөөлөткул экен. Анын төрт уулунун бирөөнө Бай деген ат коюшуптур. Мына ошол Бай — биздин чоң атабыз. Ушул кезге чейин эл оозунда Бай өзүнүн бала-бакыраларынын адал эмгеги менен жашаган, кадыр-барктуу адам болгон деп айтылып жүрөт. Байдын беш баласы болгон: Медет, Бердиш, Бердике, Калыгул, Жигитек.

Эми Калыгулдун укум-тукумдары: Ногой, Шыгай, Кунтууган. Кунтуугандан — Кененсары, Акидей, Семетей. Кененсарыдан — Усубалы, Усубалыдан окурмандарды терең урматтаган мен, Турдакун. Кененсары атам 34 жашында ооруп калып, каза болуптур. Чоң энем Уулкан жаш экен, жесир калат. Элдик салт боюнча Кененсарынын иниси Акидейге күйөөгө чыгат. Акидейдин үч уулу болот. Калыгулдун жана анын туугандарынын укум-

тукумдары негизинен Кочкордогу Теңдик айылында жашап жатышат. Бишкек шаарында жана башка жерлерде жашап жаткандарын кошуп айтканда, жалпы саны — 500 адамдан ашык. Калыгул чоң атабыз жөнүндө анын чөбөрөлөрүнүн бири Бейшен Өкөмбаев аргументтүү, далилдүү макалаларды басма сөзгө жазып жүргөнүн белгилей кетким келет. Менин атам Усубалы Кененсары уулу 1988-жылы 105 жашында бул дүйнөдөн кетти. Ал эми Акидей болсо, 1940-жылдын башында, Улуу Ата Мекендик согуш башталар алдында каза болду. Анын жашы да токсондон ашкан. Бул бабабыз жөнүндө китептин кийинки санында окурмандардын көңүлүн бура турган учурлар айтылган.

Урматтуу окурмандардын көңүлүнө сунуш кылынган «Калыгул акылман» китепке белгилүү окумуштуулар: Самар Мусаев, Абдылдажан Акматалиев Калыгулдун чыгармаларын, ыр формасында, макал-лакап түрүндө айтылган осуят, акыл сөздөрүн, эл турмушу, коомдук түзүлүш, анын жакшы жана терс жактары жөнүндө айткан ой-пикирлерин жыйнашып, аларга илимий терең анализ — талдоо да жүргүзүштү. Муну менен катар Калыгулдун поэзиясын, анын кыргыз адабиятындагы ролун, коомдук ишмерлигин көп жылдар бою изилдеген көрүнүктүү окумуштуулар: филологиялык илимдердин кандидаттары, Тазабек Саманчиндин, Шаршенбек Үмөталиевдин, Батма Кебекованын, илимий кызматкер Айдаркуловдун макалалары басылды. «Акылман Калыгул» — деген китеп эми окурмандарга кыргыз элинин бул тарыхый инсаны жөнүндө буга чейинки чыгарылган макалаларга караганда толук жана так, объективдүү адилет маалыматтар, корутундулар берет деген тыянак чыгарууга толук негиз бар. Бул макаламда элибизге керектүү бул китепти түзүүгө зор эмгек кошкон илимий кызматкерлерге, биринчи иретте Мусаевге жана Акматалиевге менин терең ыраазы болгонумду билдирип кетемин. Жакшы китептин маанисинин баасын аныктоо эч бир мүмкүн эмес. Жакшы китеп — бул адам баласынын акылынын руханий эстелиги. Жакшы китеп — бул адам баласынын бир муунунун кийинки муундарына калтырып кеткен эң кымбат мурасы эмеспи. «Акылман Калыгул» — деген китеп элибиздин азыркы жана келечек муундары үчүн мына ушундай эстелик, мурас болоор.

Калыгул коомдо, элдин турмушунда орун алган окуяларды алдын ала көрө билген экен. Бул — менин ой корутундум эмес. Калыгулдун поэзиясын, акыл-насааттарын изилдеп талдаган илимпоздордун, коомдук ишмерлердин жалпы жыйынтыгы ушундай. Бул идея китептин биринчи сабынан акыркысына чейин айкын болуп турат. Кыргыз элинин келечегинин жакшы болушун, анын ынтымактуу, бирдиктүү болуп жашоосун тилөө Калыгулдун ак тилеги болгон. Калыгулдун кыргыз элинин бирдиктүү жашоосун тилеп, аны дайыма эңсеп келгени, анын даанышмандыгы, кара кылды как жарган калыстыгы, өз уруусуна эч качан болушпаганы эл арасында эки кылым мезгилден бери эч бир унутулбай, сүймөнчүлүк менен айтылып келатат. «Ыймандуу бийде тууган жок, ыймансыз бийде тууган көп» деп Калыгулдун айтканы да ушул кезге чейин элдин жүрөгүндө.

Кыргыз урууларынын арасындагы талаш-тартыштарында, чыр-чатагында Калыгул калыстыктан эч бир тайбастан, аларды жараштырып, бириктирүүгө дайыма аракеттер жасап келгенин тарыхый материалдардын барактарында жазылып турат. Буга карата эки эле фактыны айта кетейин.

Ормон хан менен Боромбай Сарыбагыш жана Бугу урууларынын жигиттеринин ордосун уюштурушат, чоң байге коюшат. Ордого эки уруунун көп өкүлдөрү чогулушат. Ордо оюнун Калыгул да көрүп отурат. Ордо улам кызыган сайын чыр-чатак чыгып баратканын өзүнүн көрөгөчтүгү менен байкай баштаган Калыгул:

— Ээ туугандар! Ордону токтоткула! Ордо оюну бузулуп баратат. Аягы чыр болбосун! — деп эскертет.

Бирок Ормон менен Боромбай Калыгулдун сөзүнө кулак салышпай, ордону уланта беришет.

Калыгул катуу кайгырып, аттанып алып айылына кетип калат. Көп убакыт өтпөй эле, эки уруунун ордочуларынын ортосунда катуу чыр башталат, өздөрүнүн ордочуларына болушуп эки уруунун өкүлдөрү бири бири менен чабышып, далай кишилер майып болуп, кан төгүлөт. Кийин Ормон менен Боромбайдын чыр чатагында Балбай капысынан Ормонду өлтүргөнү үчүн Ормондун балдары менен туугандары Бугулардан көп кун талап кылат.

Бул эки уруунун чатагын басуу үчүн да Калыгул ортого түшүп, өзүнүн акылдуу — калыстык сөзүн айтып,

эки урууну жараштырып, ынтымакташтырууга чоң аракет жасайт. Ошондо Калыгул:

Бугу менен Сарыбагыш,
Башында бирге жүрүшкөн.
Бипбир тууган эл болот,
Ким ынтымакты жерисе,
Ал ырыскыдан кем болот,—

дейт Ормондун уулдары менен туугандарына.

Андан кийин Боромбайдын Калыгулга жиберген элчиси Тилекмат менен Калыгул сүйлөшүп аны ээрчитип алып, Ормондун тууганы Төрөгелдиге жана уулу Үмөтаалы менен жолуктуруп, Боромбай Ормонду Балбай өлтүргөн үчүн күнөөсүн мойнуна алып, кечирим сурап жатат, элчисин жибериптир, элдешели, Бугу жана Сарыбагыш түбү бир атанын тукумдары — деп, ынтымакка чакырат. Тилекматка карап мындай дейт:

Кулаарды кол токтотот,
Улаарды тирөөч токтотот,
Ажыраарда эл токтотот.
Кирген суудан көпүрө өткөрөт,
Ажырашаар эки элге
Көпүрө керек,
Экөөбүз аракет кылсак,
О, жараткан,
Көпүрөгө устун болоор элек.
Ынтымак болсо баары болот,
Атаганат эки элди элдештирсек,
Ошондо сендейлер дары болот.

Бир жыл өтөт, Ормондун ашы берилет. Калыгул да 70 жашында бул дүйнөдөн кетет. Мына ошондон кийин Ормондун уулдары менен туугандары кол жыйнашып, бугулар менен согушат. Эки тараптан тең далай киши курман болот. Бул согуш бир кыйла убактарга созулат. Калыгул акылмандын осуятын эстен чыгарып, кек сактоо эки урууну мына ушундай трагедияга туш кылган. Ормон кыргыздын ханы болуп кандай шайланганы, анын мамлекеттик кээ бир иштери, Ормон менен Боромбайдын өз ара мамилелери, Сарыбагыш, Бугу жана башка кыргыз урууларынын Калыгулдун мезгилинде кандай болгону жөнүндө белгилүү изилдөөчү Нурдин Адиев абдан туура жана терең мазмундуу жазып жатат.

Ормон хан жөнүндө кыскача гана айта кетким келет. Бул тема боюнча көлөмдүү эмгек жазылат, өз убактысында сөзсүз басмадан чыгаары күнөмсүз.

Ормон хандын кыргыз элинин тарыхында ролу зор. Мезгил ар бир маанилүү тарыхый окуяны эртедир-кечтир өз ордуна коёт эмеспи. Ормон хандын кыргыз элинин тарыхындагы ролу жөнүндөгү маселеге азырынча кыскача эле токтой кетели.

Окумуштуулардын изилдөөсүнө караганда, кыргыз эли ушул замандын IX кылымында башка мамлекеттерге көз каранды эмес, өз алдынча күчтүү мамлекет болуп, Сибирдеги Енисей дарыясынын аймагында жашаган экен. Кийин коңшулаш жашап, касташкан душман мамлекеттер кыргыз мамлекетин кулатышат. Кыргыздардын согуштан тирүү калгандары туш-тушка тарап кетишет. Кыргыздар кайра мамлекет боло албай жүрүшкөн мезгили көп кылымдарга созулат.

XIX кылымдын биринчи жарымында гана кыргыз элинин өз алдынча мамлекеттик биригишүүсү азыркы территориясында, Ала-Тоонун аймагында түзүлө баштайт.

Бул зор мамлекеттик ишти уюштуруунун демилгечиси акылдуу мамлекеттик ишмер — саясатчы Ормон Ниязбек уулу болгон.

Ормондун демилгеси боюнча касиеттүү Ысык-Көлдүн жээгинде кыргыз элинин бардык дээрлик урууларынын кадыр-барктуу башчылары менен өкүлдөрү курултай өткөрүшөт. Курултайдын катышуучулары, кыргыз элинин эл аралык абалы өтө кыйын экенин, туш-тушунда душмандар каптап турганын, бул кырдаалда кыргыз элинин биримдиги, ынтымагы өтө зарыл, душмандарга каршы туруштук бере турган мамлекеттик биримдик түзүү, мамлекетти башкара турган акылдуу хан шайлоо керек деген бүтүмгө келишет. Курултайда Ормонду хан кылып шайлашат. Бул курултайга Калыгул да катышат. Ошондо Калыгул Ормон ханга төмөнкүдөй насаат айтат:

Ормон ханым, угуп кой,
Адилеттүү хандан бол.
Арамдык кылган адамды
Аябастан айтып кой,
Өзүңө жетет өз малың,
Башканы коюп, аны сой.

Атагың кетет алыска,
Кыйшайбастан калыс бол,.
Хандык деген улуу жол,.
Дагы айтамын калыс бол.
Ушак-айың көп болот,
Мына ошондон алыс бол.
Эл жериңди коргогон,
Адилеттүү хан, бол!
Ак менен караны ажыраткан,
Акылдуу хан бол!
Бирөөнүн сөзүнө кирип,
Калыстыктан кетпе.
Ачыгына жетпей,
Алдыңа келген ишти чечпе.
Адилеттүү, калыс,
Кең пейил, ак жолтой хан бол!

Калыгулдун бул акыл-насаат сөздөрү ушул кезге чейин эл арасында айтылып жүрөт.

1842-жылдан тартып кыргыз элинин тарыхынын жаңы барактары жазыла баштайт. Кыргыз уруулары бир мамлекет болуп биригишет. Ормон хан кыргыз мамлекеттеринин символдорун түзөт. Маанилүү мыйзамдар чыгарат. Коңшу мамлекеттер менен элчилик, тынчтык

мамилелерди түзүүгө аракеттенет. Мамлекеттин куралдуу күчтөрүн топтоо жана чыңдоо иштерин жүргүзөт.

Мына ушинтип, кыргыз урууларын бириктирип, бир мамлекеттик саясий түзүлүштү кураган Ормон хандын биринчи тарыхый эмгеги деп айтуу толук негиздүү.

Ормон хандын экинчи тарыхый эмгегине да кыскача токтололу. Казактын султаны Кененсары, анын иниси Норузбай 1847-жылы жазында 20 миң аскер менен Кыргызстанды багындырып алам деп агрессия жасап, адегенде Чүй өрөөнүн басып алып, бейкут жаткан элге бүлүк салып, күнөөсү жок калкты тоноп-талап, кыргын сала баштайт.

Мына ошондо Ормон хан куралдуу күчтөрүн топтоп, кыргыз урууларынын башчылары менен акылдашып, стратегиялык согуш тактикасын ойлоп чыгарып, Кененсарынын миндеген аскерлеринин мизин кайтарат, Кененсары менен Норузбайды, башка аскер башчыларын

туткунга алып, көп куралдуу душманды Кыргызстандын аймагынан кууп чыгып, кыргыз элин сактап калат. Бул

Кыргызстандын тарыхында эч бир унутулбай турган маанилүү тарыхый окуя. Эгерде Ормон хан кыргыз урууларын бириктирип, мамлекет түзбөсө, мыкты куралдуу күчтөр даярдабаган болсо, агрессор-баскынчы Кененсарыны, анын миңдеген аскерлерин талкалай албаса, анда кыргыз элинин кийинки келечеги кайгылуу болмогун, ал эл катары да сакталып калмак эмес экенин азыр түшүнүү кыйын эмес.

Ормон хан агрессор Кененсарыны жеңгенден кийин, кыргыз элине боордош казак эли менен касташып кек сактаган жок. Мамлекеттик акылдуулукту көрсөтөт. XIX кылымда Казакстан Россиянын курамына кирип калган эле. Ормон хан Россиянын администрациясын ортого салып, Кененсары менен Норузбайга каршы согуштан кийин, кыргыз жана казак элдери мындан ары тынчтыкта жашашат деген келишим кабыл алууну уюштуруп, бул документке эки элдин элчилери кол коюшкан.

Ормон хан Кыргызстандын Россия менен мамлекеттик байланышын жакшыртууга жетишип, Кокон хандыгынын Кыргызстанга карата бийлигине формалдуу түрдө гана мамиле жасаган, чындыгында көз каранды болгон эмес. Кокон хандыгы Ормон ханга тийишип, кыр көрсөтө алган эмес. Кыргызстанды Россия өз алдынча мамлекет деп эсептеген.

Жогоруда айтылгандардын баарысы илимий тарыхый материалдарда жазылып турат.

Кыргыз мамлекетин башкарып турган мезгилинде Ормон хан кээ бир учурларда букара элге, кыргыз урууларына каршы зордук-зомбулук чаралар да колдонгон. Бул тууралуу тарыхый материалдарда жазылып турат. Айрым бир орус окумуштуусу, Ормон хандын ички саясаты Орустун падышасы Иван Грозныйдын саясатына окшоп кетет деп жазганы негизсиз эмес.

Калыгул Ормон хандын букара элине каршы зордук-зомбулук, өкүмчүлүк буйруктарын катуу сынга алган, мунун түбү сага жаман болот — деп, ага тике эле эскертип келген. Далил катарында Калыгулдун Ормонго айткан сөздөрүнүн кээ бир саптарын келтире кетели:

Күркүрөгөн кара нар,
Күчү пилге барабар.

Кара чымын таласа,
Талаага баспай тартынаар.
Тоодакка тойбос ак шумкар,
Таранчыга талпынаар.
Ойлосоңчу, хан Ормон?
Карап турсам кан соргон!
Арты кайдан оңолгон,
Кийин келчү кезекти,
Ойлоп тапкан эсепти.
Ушу кезде ойлосом,
Сен бир жаткан жаянсың.
Мындай ишти коёсуң,
Дөөлөт кезек жеткенде
Сен ошондо коёсуң
Өкүм айткан сөзүңдү.
Өзүңдү өйдө көтөрүп,
Өйдө кылба өзүңдү.
Алды-кийнин ойлонуп,
Абайлагын сөзүңдү.
Кетмен алып, жер чаппай,
Бир сындырым нан таппай,
Мындай болчу киши бар,
Кийинкиге көзүң сал.
Эми жүрсүң дөө болуп,
Кийин калба жөө болуп,
Эки бетиң көө болуп,
Элге батпай калбагын,
Айтканымды эсиңе ал,
Кедейлерге көзүң сал!
Карагай, сөксөөл экөөбү,
Көп катышкан дечү эле.
Аягында ал экөө,
Жоо болушкан.
Арасында табылгы,
Элчи болгон.
Жараштырып ала албай,
Уят болгон.
Уялгандан табылгы,
Кызыл болгон.

Коркконунан карагай,
Узун болгон.
Түрлүү заман ушинтип,
Өтүп кеткен.
Тегеренип шум дүйнө,
Бизге жеткен...

Калыгул кыргыз элинин коңшу элдер менен бирге тынчтыкта жашашын дайыма эңсеген инсан болгон. Бул жөнүндө өзүнүн акыл-насааттарын Ормон ханга жана кыргыздын урууларын бийлөөчүлөргө дайыма айтып турган. Калыгул Ормон ханга:

Малыңды айтып мактанба,
Көп казакка аттанба.
Казактын малын аласың,
Как талаада каласың —деп эскерткен.

Калыгул кыргыз урууларынын башчыларын дайыма ынтымактуу болууга багыттап келген. Эл башкаргандар ынтымактуу болсоңор, ортодогу эл башка жакка качпайт — деп, айтчу экен. Ормон менен Боромбайдын куда болушканын кубаттап, Калыгул төмөнкүдөй акыл айтканы ушул кезге чейин эл эсинде:

Ынтымагы бар элдин
Ырыстуу болот балдары.
Ырыска бүткөн элдердин
Куда-сөөк болот чалдары.
Эл башкарган эки дөө,
Ынтымакты курушса,
Кайда барат калганы.
Агабыз Нияз айта кой,
Же сөзүмдүн барбы жалганы?

(Нияз — Ниязбектин кыскартылып айтылган аты. — Т. У.).

Калыгулдун олуялык касиети (бул сөздөрдү колдонууга толук негиз бар), алдын-ала көрөгөчтүгүн мүнөздөгөн фактылардын бирөөнү эске түшүрө кетели. Калыгул Ормондун атасы Ниязбектин тууганы. Ниязбек аны абдан жакын иним деп ызаттап жүрчү экен.

Ниязбек бир күнү Калыгулду чакырып алып, өзүнүн түшүн жорутат. «Калыке түндө жатып түш көрдүм, бийик тоонун башында Ормон отурган экен, колунда чоң мылтык. Эки жагында эки шер туруптур. Ар жактан деле адамдар кете албай, кырды карап турат. Ойгонуп кеттим» — дейт Ниязбек.

Калыгул: «Уулуң кыргызга хан болот. Бийик кырда турганы хан болгону. Жанындагы эки шер айлынан эки баатыр чыгып, ага жардамчы болуп, бийлигин коргоп турат, бирок тез ойгонгонуң кандыгы узак болбойт», — деп жоруйт. Бул фактыны Калыгул менен Ормонду изилдеп жүргөн адабиятчы Адиев Нурдин эл оозунан жазып алган.

Турмуш Калыгулдун айтканын ырастады. Ормон хан болду. Хан бийлиги 12 жылга гана созулду. 1854-жылы Бугу жана Сарыбагыш урууларынын чыр-чатагында Ормон хандын өмүрү үзүлдү.

Корутундулап айтсам, элибизде эки кылымга жакын мезгилден бери Калыгулдун адамкерчилик бийик сапаттары, даанышмандыгы, эл менен болуп, элди чексиз жакшы көргөндүгү жөнүндө айтылып келе жатат.

1947-жылга чейин Калыгул, Арстанбек жана Молдо Кылыч жөнүндө кыргыз элинин поэзиясына негиз салышкан эл акындары катарында, орто мектептерде жана жогорку окуу жайларында атайын сабактар берилчү. Бул инсандардын ысымдары 1947—1948-жылдарга чейин окуу китептеринде, кыргыз адабиятынын тарыхынын очеркинде жазылып келген. Мен өзүм 1939—1941-жылдарда Кыргызстандын мамлекеттик педагогикалык

институтунун тил жана адабият факультетинде окуп жүргөнүмдө Калыгул чоң атамдын, Арстанбек менен Молдо Кылычтын поэзиясы жөнүндө далай лекцияларды уккамын. Лекцияларды кыргыздын ошол мезгилдеги мыкты интеллигенттери Калим Рахматулиндин, Ташим Байджиевдин, Жапар Шүкүровдун, Тазабек Саманчиндин, Зияш Бектеновдун жана башка мугалимдердин окугандары али эсимде. Мени менен бирге окуган студенттердин баарысы эле Калыгул менин чоң атам

экемин жакшы билишчү. Студент жолдошторумдун суроолору боюнча мен аларга энем-атам, Калыгул чоң атамдын укум-тукумдары жөнүндө билишимче айтып берчүмүн.

Студент жолдошторумдун ичинен мени менен бирге окуган өтө «ынак» Жээнбай Самаганов эле. 1939-жылы Сталиндин 60 жашка чыкканына байланыштуу СССРдин Эл Комиссарлар Совети Союздун жогорку окуу жайларынын жакшы окуган студенттери үчүн Сталиндик стипендиялар белгилеген токтом кабыл алды. Стипендиялардын жалпы саны канча экенин билбеймин. Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн 6 стипендия бөлүнгөнү баарыга белгилүү болучу. Бир стипендия тагдырдын буйругу боюнча тырышып жакшы окуганым үчүн мага тийип калды. Жээнбай Самаганов болсо Сталиндик стипендияга илинбей

калды. Бирок экөөбүз кыргыз адабиятынын кээ бир маселелери, жалпы окуган китептерибиз боюнча көп талашаар элек. Биздин эле факультетте окуган Кусеин Эсенкожоев экөөбүздүн жолдоштук мамилебиз чыныгы ынак мүнөздө эле. Экөөбүз биригип, кыргыз адабиятынын кайсы бир маселелери боюнча макалалар жазып, ошол кездеги «Ленинчил жаш» гезитине чыгарган элек. Кусеиндин зор жазуучулук таланты ошол кезде эле белгилүү боло баштаган. Эгерде Ата Мекендик согушта курман болбой, тирүү келсе, Кусеин кыргыз адабиятына зор салым кошкон жазуучу болот эле. Адам тагдырына эмне жазса, ошону көрөт турбайбы.

Улуу Ата Мекендик согуш аяктады. КПСС БК идеологиялык иштерди, өзгөчө элди патриоттук духта тарбиялоону күчөтүү керек деген көрсөтмөнү республикаларга жөнөттү. 1947-жылдын аягында, КПСС БКнын

Саясий бюросунун мүчөсү, БКнын секретары А. Ждановдун доклады боюнча КПСС БК «Звезда» жана «Ленинград» журналдары идеологиялык каталар жиберип жатат, эмгекчилерди советтик патриоттук духта тарбиялоо маселелерине тийиштүү көңүл бурушпайт деген мааниде токтом кабыл алды. 1948-жылы болсо керек Украинанын акыны Сосюра «Правда» газетасына

«Люблю Украину» — деген ырын жарыялаган. Ошол кезде бизге жеткен кабар боюнча, бул ырды Сталин кокусунан эле окуп калып, Украиналык акын Украинадан башка Советтик республикаларды жаман көрөбү?— деп айткан имиш.

Мына жогоруда айтылган материалдардын негизинде Республикалардын Компартияларынын борбордук комитеттери өздөрүндөгү идеологиялык каталарды издей башташат. Кээ бир республикаларда, алардын ичинде Кыргызстанда, «бөрк ал десе, баш кесет» дегенди колдонуша баштады. Кыргызстанда Самаганов, Балтин, Нуров жана башка «геройлор» чыгып, бул топту, ачыгын айтсак, Кыргызстандын Компартиясынын Борбордук Комитетинин бюросу алаканына салып, көтөрө башташты. Бул топтун ушактап каралаган, чындыкты бурмалаган материалдары боюнча БКнын бюросу кыргыз элинин оозеки поэзиясына зор салым кошкон Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч реакциячыл акындар, кыргыз элине зыяндуу ырлар жазышкан деп жарыялады. Бул гана эмес 1952-жылы БКнын бюросу «Манас» эпосу жөнүндө маселени талкуулап, улуу «Манас» эпосунун мазмуну реакциячыл, «Манас» эпосунан

чыгарылган айрым китептер библиотекалардан алып ташталсын, соода дүкөндөрүндө сатылбасын деген чечим кабыл алды. Азыркы кездеги окурмандар мындай болууга тийиш эмес — деп, өздөрүнө өздөрү суроо бериши ыктымал. Бирок бул факт дал ушундай болгон. Бул документтер мамлекеттик архивдин фондуларында сакталып турат.

Кыргыз эли — жалпысынан ынтымактуу, бирдиктүү, кеңпейил эл. Бирок арасында ичи тар жана кекчил, башка адамдардын ак эмгегин, иш ийгилигин көрө албаган пенделер да бар жана булар аз эмес.

Мен 1945-жылы КПСС Борбордук Комитеттин Жогорку Партиялык Мектебин бүткөндөн кийин КПСС Борбордук Комитетинин аппаратында жооптуу кызматта он жыл иштедим. 1950-жылдын башында, бир күнү Борбордук Комитеттин биз иштеп жүргөн бөлүмдүн жетекчилери менен иш боюнча кезектүү жолугушуубуз аяктаганда, бөлүм башчысынын орун басары: — Жолдош

Усубалиев кетпей туруңуз, сүйлөшө турган маселе бар деп калды. Менден башкалары кабинеттен чыгып кетишти. Бөлүмдүн башчысынын орун басары: — Сиз жөнүндө бир кат келип түштү — деди да, окуп чыгыңыз — деп, катты мага сунду. Кат КПСС БКга Фрунзеден жазылыптыр. Анын мазмуну али эсимде. Катта: «КПСС БКнын аппаратында реакциячыл акын Калыгулдун небереси Усубалиев иштеп жатат. Калыгул Ормон хандын кеңешчиси болгон, Ормон болсо кыргыз элин аябай эзген эксплуататор болгон. Калыгул орустардын Кыргызстанга келишине дайыма каршы болгон. Усубалиевдин Борбордук Комитеттин аппаратында иштөөгө акысы жок» — деп, жазылган экен. Каттын аягында

Кененсариев деген фамилия жазылыптыр.

Бөлүмдүн башчысынын орун басары: — бул кат боюнча түшүнүк жазыңыз. Борбордук Комитетке келип түшкөн бир дагы кат каралбай калбай турганын жакшы билесиз. Катты жазган Сиздин атаңыз эмеспи? Сиз толтурган анкетте сиздин атаңыздын фамилиясы Кененсариев деп жазылып турбайбы? — деди.

Мен болсо — Катты менин атам жазган эмес, бул тоголок (*анонимный*) кат. Бул шексиз. Кененсариев деген фамилиялар кыргыздарда аз эмес. Менин чоң атам Калыгул жөнүндө жазылган сөздөр чындыкка туура, келбейт. КПСС Борбордук Комитеттин аппаратында кызматка бекитер алдында менин жазып берген автобиографиямда, толтурган анкетамда ата-энем, чоң аталарым, тууган-туушкандарым, үй-бүлөөм жөнүндө толук жазылган. Ошол материалдарды дагы бир. жолу карап көрүүңүздөрдү сураймын — деп жооп бердим.

Кыркынчы-элүүнчү жылдарда КПСС Борбордук Комитеттин аппаратында кызматка коюуга тандалган кандидатураларды бардык жагынан терең текшерүүдөн кийин гана Борбордук Комитеттин Секретариатынын токтому менен бекитилчү. Кандидатуралардын өмүр баяны партиялык органдар гана эмес, мамлекеттик коопсуздук комитеттин (*КГБ*) органдары да текшерүү жүргүзчү. Толтуруу үчүн берилген анкетте жүздөн ашык коюлган бардык суроолорго жооп жазганым али эсимде. Анкеттеги суроолорго атам-апам, өзүм, аялым, жалпы

биздин укум-тукумубуз, чоң ата-бабаларым, жакын гана эмес, алыс тууган-туушкандарым жөнүндө ийне жибине чейин толук жооп жазган элем. Чоң атам Калыгул ким болгону, кайсы мезгилде жашаганы жөнүндө да толук жазылган болучу. Мени башка кандидатуралардай эле, анкетте жазылган суроолорго берген

жоопторумдун туура экендигин текшерип чыккандан кийин гана Борбордук Комитеттин аппаратында жооптуу кызматка бекитүү жөнүндө токтомдун долбоору даярдалып, Борбордук Комитеттин Секретариатынын бекитүүсүнө киргизилген эле. Ал жылдары КПСС Борбордук Комитетинин аппаратындагы кызматка көрсөтүлгөн

кандидатура электен-элекке салып элечыгып, терең текшерип чыккандан кийин гана бекитилчү. Кийинки жылдарда, Сталин бул дүйнөдөн кетип, КПСС Борбордук Комитеттин жетекчилигине Никита Сергеевич Хрущев келгенде кызматка сунуш кылынган кандидатура толтуруучу анкеттеги суроолор бир нече эсе кыскартылган.

Тоголок кат жөнүндө менин жазган жооп катымда Калыгул чоң атам жөнүндө анкетте мурун жазгандарымды, бир кыйла толуктадым. Улуу Ата Мекендик согушка чейин, андан кийин да, 40-жылдардын аягына чейин Калыгул жөнүндө кыргыздын оозеки поэзиясына негиз салган акын катарында республиканын орто окуу жайларында жана жогорку окуу жайларында сабактар окулганын, анын чыгармасы өзгөчө формада болгонун, комуз чертип, эл алдында ырдабаганы, өзүнүн элге арнаган акыл-насыят, ой-пикирлерин уйкаштырып, макал-лакап түрүндө айтып келгенин жаздым. Калыгулдун кыргыз урууларым дайыма биримдикке, ынтымактуу болууга үндөп келген, карапайым элге зордук зомбулук көрсөткөн айрым уруу бийлөөчүлөрдү катуу сынга алып, аларга каршы болгону, ошол кездеги феодалдык коомду сактап, чыңдоо керек —деп, айткандары жөнүндө, да көрсөттүм.

Мен дагы төмөнкүнү белгиледим. Кыргыз жана казак элдери кылымдар бою бири-бирине жанаша, бир чоң региондо, (*аймакта*) жашап келатышат. XIX кылымда Казакстан падышалык Россиянын курамына кирип

калган. Бул окуяны Калыгул да билген, падышалык Россиянын Казакстанды колонияга айландырганда, бул саясаттын жакшы жана жаман жактарын да Калыгул байкаган жана падышалык Россия Кыргызстанды да өзүнө багындырат, анын жер-суусун ээлейт, кыргыз эли көп кыйынчылыкты башынан өткөрөт деп кайгырган. Бирок мунун арты жаман болбойт, орустардан көп жакшы иштерди эл үйрөнөт деп да айткан. Орус адамынын сырткы түспөлүн уйкаштырып туура сүрөттөп айткан. Сөзүндө орус адамын шылдыңдап — маскаралаган эч бир белги жок. Бул жазгандарымды Калыгулдун ыр формасындагы айткандарын орусча кара сөз менен жазып берүүгө аракеттендим. Кандай айтылган болсо, так ошондой жазып бердим.

Ошол кезде Калыгул чоң атамдын мен орусча кара сөз менен жазып берген сөздөрү дайыма эл оозунда. Ал сөздөрүн эске түшүрө кетейин.

Ээ, жакында башы сары,
Көзү көк орус чыгат.
Кыска чөптү коруп чыгат,
Узун чөптү оруп чыгат.
Орус келип күнүгө, жыйын чыгат,
Атасынан баласы кыйын чыгат.
Алгы-берги кылууга
Сыр чакадан жасаган *тыйын чыгат*.
Жер асылын үйрөтүп,
Орус келет,
Буурсунду таштатып,
Колуңа соко берет.
Кыш камы деп тезек терет,
Эркектерден өтүп,
Аялдарга кезек келет...
Муну экөөбүз* көрбөсөк
Көрчүсү көрөт.
Жер айдап эгин оруп,
Эл кышка камынат.
Өлбөсөң көрөсүң,
Түп-түз жерге тегирмен салынат,
Уй пул болот,
Кул бий болот.
Өрөөн эгинге толот,

Балдарың билимдүү болот.

Ормон хан жөнүндө да жазып бердим. Калыгул Ормон хан жана анын атасы Ниязбектин алыскы тууганы болгон. Улуу Ата Мекендик согушка чейин орус жана кыргыз тарыхчы окумуштуулар Ормон ханды тарыхый инсан катары мүнөздөшүп, жогорку окуу жайларында лекцияларды окушкан. Кыргыз урууларын бириктирип, кыргыз мамлекетинин алгачкы формасын түзгөнү, мунун натыйжасында баскынчы казак султаны Кененсарынын 20 миң аскерден турган куралдуу күчүн согушта жеңип чыгып, Кыргызстандын көз каранды эместигин, анын элин баскынчылык талоондон, кыргындан сактап калганын Ормон хандын тарыхый эмгеги деп эсептешкен. Муну менен катар Ормон хандын карапайым элге, айрым кыргыз урууларына каршы жүргүзгөн зордук-зомбулук иштерин да окумуштуулар каралап көрсөтүшкөн. Ормон хан жөнүндө илимий эмгектер да жазылып, басмадан чыккан.

Калыгулдун Ормон ханга жасаган мамилеси да адилеттүү болгон. Хандын жакшы иштерин кубаттаган, ал эми анын элге каршы жасаган айрым зордук-зомбулук кылыктарын каралаганын айттым.

* Бул сөздөрдү Ормон хан менен болгон аңгемеде айткан.

Тоголок кат боюнча жазган түшүндүрмө баяндамада мен бөлүмдүн башчысынан Союздун Максим Горький атындагы дүйнөлүк адабиятынын окумуштууларынан Калыгулдун акындык поэзиясы жөнүндөгү пикирлерин сураңыздар, институттун окумуштуулары Калыгулдун жана башка кыргыз акындарынын, ошондой башка улут республикаларынын акындарынын чыгармаларын жакшы билишет деген өтүнүч менен кайрылдым. Менин өтүнүчүм кабыл алынды.

Бир катар убакыт өткөндөн кийин институттан КПСС Борбордук Комитеттин бөлүмүнө Калыгулдун поэзиялык чыгармачылыгы жөнүндө официалдуу кат келди. Кат менен мени тааныштырышты. Калыгулдун чыгармачылыгына объективдүү илимий баа берилиптир. Институттун катында менин жазган түшүндүрмө катымды туура эмес деген пикир жок экен. Буга мен абдан сүйүндүм. Бул гана эмес Институттун катында, Калыгул — оозеки поэзиянын акыны, самородок (*тубаса*) акын, анын чыгармасын азыркы Советтик доордун көз карашы, талабы менен талдабастан, ал жашаган доорду эске алып, анализ жасоо керек, Калыгул — феодалдык коомдук түзүлүштөн башка доорду билген эмес, ошондуктан андан азыркы социалисттик идеяларды айткан эмес — деп, күнөө коюу эч бир негизсиз. Калыгул өз доорунун акыны, анын айткандарында — көп элдик, гуманисттик ой-пикирлер бар, деген тыянак менен кат аяктаптыр.

Биз иштеп жаткан бөлүмдүн башчысы мени чакырып, тоголок (*анонимный*) катты текшерип чыктык. Катта чындык жок. Борбордук Комитет сизге биологиялык мамиле, биологический подход жасабайт. Эч бир камсанабай иштей бериңиз. Сиздин жердештериңиз өткөн кылымда жашаган чоң атаңызга социалист болгон эмес деп «күнөө» койгон турбайбы, буга көңүл бурбай эле коюңуз, деп күлүмсүрөдү да, тура калып кол берип, аңгеме бүттү деген белги берди. Мен рахмат айтып, кабинетинен чыгып кеттим. Калыгул атам жөнүндө андан кийин КПСС БКга эч бир тоголок, же ачык кат түшкөн жок.

Тоголок кат мени менен иштеген жолдошторума белгилүү болучу. Бөлүмдүн башчысы менен болгон

аңгемени мен жолдошторума кубануу сезими менен айтып бердим. Алар сенин чоң атаңа жана сага күнөө коюуга эч бир негиз жок. Сенин жердештериң тарыхты жакшы түшүнүшбөсө керек. Сен Лев Толстойду жана башка орус жазуучуларынын чыгармаларын жакшылап окуп чыксаң, жердештериңдин түшүнүктөрүнүн тайкылыгын жакшы түшүнөсүң дешти. Бул кеңеш абдан туура экен.

Калыгул падышалык орус империясынын Кыргызстанды өзүнө баш ийдирүүгө умтулуп жатканын алдын ала көрө билип, башка диндеги орустардан мусулман

динин сактоого, өзү жашап жаткан феодалдык коомдун үрп-адатын, салтын бузууга жол бербөөгө чакырганы, албетте, социалисттик коомдун принциптерине карама-каршы келген. Мунун негизинде Калыгулдун поэзиясын реакциячыл деп жарыялоо диалектикалык талдоонун принциптерине эч бир ылайык келбегенин айкын түшүндүм. Буга мен орустун улуу жазуучусу Лев Толстойдун чыгармалары жөнүндөгү макалаларды окуп чыккандан кийин терең ишендим. В. И. Лениндин «Лев Толстой, как зеркало русской революции» деген макаласында Толстой өзүнүн чыгармаларында орус коомунун турмушу кандай болсо, так ошондой көрсөткөн, карама-каршылыктарын ачык жана так сүрөттөгөн. Муну менен катар Толстой реакциячыл идеологияны, атап айтканда «непротивление злу» деген диний идеологияны пропагандалаган. Мына ушуга карабастан Ленин Толстойдун адабий чыгармаларына эң жогорку баа берип, аны улуу реалист-художник —деп, жазган экен. Ушул кезге чейин эле Толстойдун реакциячыл мазмунда жазылган чыгармалары айтылбай эле, анын жакшы улуу адабий чыгармалары бүткүл дүйнө жүзүндө окулуп келатпайбы. Орустун башка кээ бир жазуучулары жөнүндөгү макалаларды окудум. Маселен Александр Блок, Сергей Есенин, Иван Бунин жана башкалар. Алар эки доордо жашаптыр, орустун атактуу жазуучулары, булардын көп чыгармалары жаңы, советтик доордун идеяларына шайкеш келет. Муну менен катар алар бир катар чыгармаларында советтик түзүлүштү, социалисттик революцияны жактырбай каралашкан. Бул гана

эмес Александр Блок жана Иван Бунин чет өлкөлөргө качып кетишкен. Федор Достоевскийдин чыгармаларынын көпчүлүгүн Ленин «архиреакциячыл» деп атаган экен. Бирок Советтик доордо Александр Блоктун, Сергей Есениндин, Федор Достоевскийдин ысымдары өчүрүлүп калган жок, алардын жакшы адабий чыгармалары эл арасында окулуп келатат, адам баласынын көркөм чыгармачылыгын өнүктүрүүгө кошулган баалуу чыгармалардын катарына кошулуп келатканы белгилүү.

Жогоруда аталган орус жазуучуларынын чыгармаларына колдонулган диалектикалык анализдөөнү түшүнгөнүмдөн кийин менин оюма: биз, кыргыздар, көп окуп, билимибизди арттыра беришибиз эң зарыл турбайбы, социалдык-коомдун көп окуяларын туура анализ жасай албайт экенбиз, «бөрк ал десе, баш алган», жаман принциптен кутула элек экенбиз, деген пикир пайда болду.

Дагы бир учурду айта кетким келет. 1950-жылдардан 1960-жылдарга чейин КПСС Борбордук Комитети Кыргыз Республикасындагы идеологиялык иштердин ал-абалы жөнүндө үч-төрт токтом кабыл алган. Бул документтерде Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч реакциячыл акындар деген сөздөрдүн жыты да жок, бирөөнүн да ысымы аталган эмес. Бул тарыхый инсандарды каралагандар — Кыргызстандын өзүнүн бийлик

төбөлдөрү. Москванын кымындай да күнөөсү жок.

Тагдырдын буйругу, элибиздин ишеничи боюнча 1961-жылы мен Республиканын жетекчилигине шайландым. 25 жыл дээрлик иштедим. Бул мезгилдин ичинде мен бир жолу да өзүмдүн съезддерде жана башка форумдарда жасаган докладдарымда, жазган китептерим менен макалаларымда улуу инсандарыбыз Калыгулду, Арстанбекти, Молдо Кылычты жана Касым Тыныстановду эч бир каралап жамандаган жокмун. Бул факт менин жетекчилик позициям кандай болгонун көрсөтүп турат. Окурмандарда Усубалиев республикага жетекчи болуп турганда эмне үчүн чоң атасы Калыгулду, анын шакирттери Арстанбекти, Молдо Кылычты актап реабилитациялаган эмес?— деген суроо пайда болоорун билип турам. Бул суроого жооп бере кетейин.

Кыргыз элибиздин илгертен бери келаткан жакшы салты бар: эл алдында атасы баласын, же баласы атасын эч качан мактап чыкпайт. Бул принциптен мен тайбадым. Бул биринчи себеп. Экинчи себеп: Кыргызстандын бийликте турган төбөлдөрү Калыгулду, Арстанбекти, Молдо Кылычты жамандап каралаганы менен алардын ысымдарын жана чыгармаларын элибиз эч бир унуткан жок. Калыгулдун акыл-осуят, насаат сөздөрү,

Арстанбек менен Молдо Кылычтын ырларын улам жаңы муун өздөштүрүп жатпадыбы. Дагы бир учурду эске алуу керек. 1950-жылдан 1960-жылга чейин Кыргызстан компартиясынын съездеринин, Борбордук Комитеттин пленумдарынын токтомдорунда Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч реакциячыл акындар деп далай жолу жазылды. Бул чечимдерди өзгөртүп, жокко чыгаруу өтө кыйын иш эле. Бул акындарды каралагандар, ушунун негизинде илимдин кандидаттары жана докторлору деген «наамдар» алышып, нан жеп жашагандар көп эле. Алар өлбөгөн жерде калышып, кадимкидей жан талашып, күрөш башташат болучу. Бул болсо — республиканын элинин түзүүчүлүк-чыгармачылык менен иштеген, экономика менен маданиятты өнүктүрүү боюнча кызуу жүрүп жаткан негизги кырдаалга сөзсүз тоскоол болмок. Мына ошондуктан биз чуу көтөрбөй эле, акырындык менен улуу инсандарыбыздын ысымдарын элибиздин тарыхында өз ордуна

коюуга аракеттене баштадык. Бир эле мисал. 1970-жылы Москвадан «Очерки кыргызской советской литературы» деп аталган көлөмдүү китеп чыгып, анда Молдо Кылычтын эң жакшы чыгармалары жөнүндө жазылды. Бул китепти чыгарууга Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретарынын түздөн-түз кийлигишүүсү болгонун эч ким тана

албайт. Андан кийин «Кыргыз Республикасынын тарыхынын» 70-жылдарда экинчи оңдолуп жана толукталган басылышында Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч

жөнүндө мурункудан алда канча башкача, негизинен

позитивдик мазмунда жазылды. Кыскасы, мезгил жаңылыштыктарды оңдой баштаган.

Орду келгенде сөз кыстара кетели. Деги Калыгул бабабызга асылып жүрүп күн көргөндөр, «окумуштуу» болдук дегендер оң болушпады, өз жайларынан орун алышты. Калыгул акылманды жамандап, «илимдин доктору» деген наам алышкан Аманалиев, Алтымышбаев эчак эле бул дүйнөдө жок. Булардын «эмгеги» китеп болуп жарыяланган эмес, эл окуган эмес. Калыгулду каралаган Самаганов, Нуров, Балтин дегендер да эбак эле жок болушту. Жакында бир пенде Калыгул атабыздын арбагына таш ыргытты. Бул пенденин атын жазып, кагазды булгабай эле коёлу. Ыргыткан ташы бул пенденин өзүнө кайра тиери калетсиз.

Мен республиканын жетекчиси болуп иштеп турган мезгилимде касиеттүү Ысык-Көлдүн жаратылыш байлыктарын элибиздин жыргалчылыгы үчүн пайдаланууга аракетимди, тажрыйбамды, билимимди аяган жокмун. Ысык-Көлдү жылына миңдеген адамдар келишип, ден соолуктарын чыңдай турган жалпы союздук курорт зонасына айландыруу — менин тилеген максатым эле. Бул максатка Кыргызстан жалаң эле өз күчү менен жете албайт болучу. Ошон үчүн мен жалпы союздук тийиштүү министрликтердин Ысык-Көлгө тийиштүү проблемаларды чечүүсүн дайыма талап кылуудан талыкпадым. Советтер Союзунун биринчи жетекчилери Никита Сергеевич Хрущевду, Леонид Ильич Брежневди, Алексей Николаевич Косыгинди, Союздук министрликтердин көп жетекчилерин республикага чакырып келип, Ысык-Көлдү көрсөтүп жүрдүм. Союздан жардам көп болду. 25 жылдын ичинде Ысык-Көлдүн жээктеринде жүздөн ашык санаторийлер, пансионаттар, дем алуу үйлөрү, пионер лагерлери, туристтик базалар курулуп, иштеп турду. Жылына 400 миңден ашык адам Кыргызстандан жана башка республикалардан келип эс алып турушту.

Менин демилгем боюнча 1975-жылы Чолпон-Ата айыл-кыштагы шаар болсун деген Указы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Президиуму кабыл алды.

Чолпон-Ата шаар болгондон бери 23 жылдан ашык убакыт өттү. Бул мезгилде шаар өстү, дагы өсөт, анткени

— анын келечеги чоң. Ысык-Көлдөй суусу туптунук, абасы балдай таттуу, тегерегин ак кардуу чокулуу тоолор, курчаган эң кооз деңиз, адамдын ден соолугун чыңдаган жаратылыш бермети дүйнө жүзүнүн башка жерлеринде жок деп айтсак, бул ашык сөз эмес.

Чолпон-Ата шаарга айланып, анда турак-жайлар, маданий-социалдык объектилер, көл жээктеринде санаторийлер курулуп, бак-дарактар тигилип жатканда көл жээгинде жашаган туугандардын арасында Усубалиев чоң атасы жашаган Чолпон-Атаны шаарга айландырып жатат — деп, айтып жүрүштү. Чоң атам Калыгул өзүнүн тууган уруктары менен Чолпон-Ата аймагында жашаганы чындык. Кез-кезде мен атам Усубалы менен бирге барып, Калыгул атабыздын бейит-мүрзөсүнө таазим кылаар элек. Муну да эл далай жолу көрүшкөн. Калыгул бул дүйнөдөн кайтканда анын сөөгү Чолпон-

Атадагы Кара-Ойдо коюлган. Ушу кезге чейин эл Калыгулду чексиз урматтап, анын арбагын сыйлашат. Калыгулдун бейит-мүрзөсүнө барып, анын арбагына таазим кылган адамдардын саны эч бир үзүлбөйт. Калыгулду элдин терең урматтаганынын күбөсү болгон фактылардын бирин эле жаза кетели.

Калыгул дүйнөдөн кайтканда жалпы эл аза күтүп, аны өзү туулуп-өскөн мекени Ысык-Көл кылаасында, Кара-Ойдо (азыркы Чолпон-Ата шаарына эң жакын жерде) акыркы келбес сапарына жөнөтүшүптүр. Ошондо Калыгулдун бул дүйнөдөн кайтканын уккан эл өзүнүн сүйүктүү даанышманы — акыны менен акыркы жолу коштошууга абдан көп чогулган экен. Эл акындын бейитине

акыркы жолу топурак салат. Топурак салбаган киши болбоптур. Натыйжада акындын бейити башка бейиттерден өзгөчөлөнүп, өтө бийик болуп, чымдуу чоң дөбө

болуп калган. Ошондо өзүнүн балдарына жана туугандарына: Мен жакында бул дүйнөдөн кетем. Менин сөөгүмдү

Кара-Ойго *{ал кезде бул жер дөңсөө, чийлүү экен}* койгула — деп, керээз айткан. Эл Калыгулдун арбагын терең ызааттаганынын айкын далили болгон дагы бир мисал жөнүндө кеңири айтылып жүрөт. Акындын Кара-Ойдогу

бейит-мазары бир эле күндө салынган. Кантип? — деп окурман суроо коюшу мүмкүн. Бул суроонун жообун айта кетели. Элдин айтканына караганда, ошол кезде Калыгулдун мүрзөсүнөн Ысык-Көлгө чейинки аралык эки чакырымдан ашык экен. Бейит-мазарды куруу башталганда, бул аралыкта миңдеген адамдар көлгө чейин тизилип турушуптур. Жаш жигиттер көлдүн түбүнөн чопо-ылай

топуракты алып чыгып, аны тоголоктоп, тизилип турган кишилер бири-бирине тынымсыз берип турушат. Ошентип тоголоктолгон, чопо аралашкан суу топурак колдон колго өтүп, бейит-мазар салып жаткан усталарга жеткирилип турган. Бейит-мазардын курулушунун бир эле күндө бүткөнүнүн себеби мына ушундайча айтылат элде. Ырас эле бейит-мазардын топурагы да айланадагы топуракка окшобойт. Ал көлдүн түбүнөн алынган чопо аралашкан топурак экени байкалып турат. Бир жарым кылым дээрлик мурун салынган бейит-мазардын мурунку калыбынан көп бузулбай сакталып турганы да мына ушул себептен болсо керек.

Калыгул акылмандын бейит-мазарынын жалпы көрүнүшү, түзүлүшү, чоңдугу, куруу ыкмасы байыркы көчмөн элдердин дүйнөдөн кайткан кадырлуу адамдарды бейитке коюу салтын да эске салат. Байыркы элдерде дүйнөдөн кайткан кадырлуу адамдардын бейит мүрзөсүнө «топурак салуу» ыйык салт болгон экен.

Байыркы көчмөндөрдүн бир бутагынан тараган кыргыз эли бул салтты унуткан эмес! Биздин заманда элдин сүйүктүү уулу Калыгул акылмандын акыркы сапарына зор урмат, терең ызаат менен узатылганы буга далил.

Калыгулдун сөөгү Ысык-Көлдүн жээгине, Чолпон-Атада коюлганы анын керээзин элдин орундатканы. Муну биз дагы бир жолу белгилей кетели. Калыгул өзүнүн туулуп-өскөн Ысык-Көл жөнүндө бизди таң калтырган ырларынын кээ бир эле саптарын эске түшүрө кетели.

Күңгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак,
Аягынан агып чыкпайт бир кулак!¹
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик...

Ысык-Көл бейиштин бир эшигидир!
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Жай болуп катыра ысыгы жок.
Ат жеткен жерде
Мындан артык кызыгы жок...
Мактанып жер жетерби?
Адам мындан кетерби?
Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар!..

(Бул ырларды манасчы Сагымбай Орозбаковдон 1922-жылдын 7-октябрында фольклорист Каюм Мифтаков жазып алган. 1925-жылы араб тамгасында чыккан «Чоңдор үчүн алиппэз» деген китепте басылган. Бул ырлар башка источниктерде да бар).

Ысык-Көлдүн жаратылышын ушунчалык таамай жана кооз сүрөттөгөн саптарды башка адабий чыгармалардан табуу кыйын.

Албетте, убакыт бардык нерсеге таасирин тийгизет эмеспи. Бир жарым кылымдык мезгил өзүнүн терс таасирин Калыгулдун бейит-мазарына тийгизбей койгон жок. Ар бир жыл өткөн сайын мазардын коргону му-

¹ Бир кулак суу — кыргыздар колдонгон атайын өлчөм — эгин сугаруу учурунда жайылууга коё берилүүчү суу чени, адатта анча чоң эмес арыкка бага турган сууну түшүндүрөт.

рунку калыбынан ажырап баратат. Дагы көп жылдар өткөндөн кийин Калыгулдун бейит-мазары кайсы жерде болгонун биздин кийинки муундарыбыз таппай калышы ыктымал. Кыргыз элинин кылымдан берки салты боюнча бейиттерди жаңыртпайт эмеспи. Мына ушуга байланыштуу 1991-жылдын аяк ченинде Калыгулдун мазарынын жанына ага арналган эстелик койдук. Эстелик Кыргызстандын Ала-Тоосундагы сур граниттен жасалган. Эстелик Калыгулдун небере-чөбөрөсүнүн өз каражатынын эсебинен тургузулду.

Эстеликтин жалпы көрүнүшү пирамида сыяктуу кооздолгон, ар биринин узундугу эки метрден ашык эки граниттен турат. Бир пирамидада граниттин бетине Калыгулдун аты, атасынын аты, туулган жылы жана дүйнөдөн кайткан жылы чегип жазылган. Экинчи пирамида граниттин бетинде Калыгулдун төмөнкүдөй чыныгы философиялык акыл-насааты чегилип жазылган:

Жакшы болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол,
Баарын жууп кетирген.
Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагың жок болсо,
Алдыңдан таяр алтын так.

Бул акыл-насаат сөздөр мындан бир жарым кылым мурда айтылса да, алардын мааниси дал биздин азыркы заманыбыз үчүн актуалдуу экени көрүнүп турбайбы. Калыгулдун бул сөздөрү Кыргызстандын алтын тагы — анын мамлекети экенин, ал алтын тактын эч бир тайбасы, бузулбасы үчүн бүткүл кыргыз эли ынтымактуу, бирдиктүү болушу зарыл экенин көрсөтүп турат. Тилекке каршы, азыркы кезде, мурунку Союздан тараган республикаларда, ошондой эле Кыргызстанда ынтымак, биримдик жетишсиз болуп жатат. Калыгул акылман, кыргыз элин Ысык-Көлгө эч бир соолбой куюп турган миң булактай болууга, Ысык-Көлдү курчап турган ак кардуу тоолордой бекем, Ысык-Көлдүн үстүндөгү көк асмандай бийик зобололуу, Көлдүн көк кашка суусундай туптунук, таза, бирдиктүү, ынтымактуу болууга чакырып жатпайбы.

Калыгулдун бейит-мазарын ызаттап, аны көрүшүп, бул улуу инсандын ыйык арбагын сыйлаган кишилердин саны уламдан-улам көбөйүүдө.

Калыгулдун өмүр-баяны, чыгармачылыгы жөнүндө окурмандарга тартуу кылынган китепте жазылды. Калыгул өзүнүн даанышмандыгы, адамкерчилик бийик сапаттары, чыгармачылыгынын терең мазмуну аркылуу улуу сөзгө татыктуу болгон тарыхый инсан. Калыгулдун эл ичинде кадыр-баркка, сый-урматка ээ болгону — бул көргөндүгү — элдин анын адамкерчилик улуулугуна кылган таазими деп гана түшүнөбүз. Кылымдар өтүп Калыгул бизден алыстаганы менен, анын чыгармалары, акылман-нуска сөздөрү элдин жүрөгүнөн терең орун алып, эл менен бирге жашап келатат.

Чоң атам Калыгулдун элибиз курган бейит-мазарын мезгилдин терс таасиринен сактап калуу максатында, бейит-мазарга эч бир кол тийгизбей, аны кандай салынган

болсо, так ошол бойдон сактап калып, анын айланасын жана үстүн курчаган күмбөз-мазар салдык. Курулушка ыйык Ала-Тоо жерибиздин ак кардай аппак мраморлору, кооз бекем жаркыраган гранит таштары, отко бышырылган саргыч кирпичтери пайдаланылды. Күмбөз менин үй-бүлөөмдүн каражаттарына курулду. Азыркы экономикалык оор мезгилде Усубалиев каражатты кайдан тапты?— деген суроо да болор. Бул маселеде жашыруун сыр жок. Мен журналистмин, бул кесибим элүү жылдан ашты. Акыркы 15 жылда бир нече миң нускалуу 5 том китеп чыгардым. Китептерим таралды. Элим менин китептериме кызыгып, аларды окуп жүрүшөт. Буга абдан ыраазымын.

Эми чоң атам Калыгулдун бейит-мазары дагы көп кылымдар бою сакталат. Муну менен катар бул күмбөз мазар улуу инсан Калыгулдун арбагын сыйлаган, анын осуят-насаат акылман сөздөрүн унутпаган элибизге жүрөгүбүздөн чыккан терең ыраазычылык алкыш сезимибизди айкындап турган эстелик болуп саналат — деп, ишенемин.

ТУРДАКУН УСУБАЛИЕВ

**Кыргыз Республикасынын
Жогорку Кеңешинин депутаты**

**1999-жыл, май айы,
Бишкек шаары**

ТҮЗҮҮЧҮЛӨРДӨН

Калыгул Бай уулу мурдатадан кыргыздын учу-кыйырына атагы кеңири тарап, белгилүү болгон инсандардын бири. Ал калк арасында «Калыгул акылман» аталып, өз учурунда чоң кадыр-баркка ээ болуптур. Акылмандын ысмы, элге өтөгөн эмгектери кийинки урпактар

тарабынан да унутулбай сакталып, даңкы бөксөрбөй айтылып келген эле. Бирок, советтик түзүлүш учурундагы тоталитардык бийликтин терс кесепеттеринин залакасы тийип, улуу ойчулдун атына узак жылдар бою кара көө шыбалып, эмгектери — мурасы терс сыпатталып, реакционер делген ярлык анын бийлик ээлери берген атак-наамына айланып, мурдагы эл берген атагы менен «Калыгул акылман» деп атоого батынган адам үчүн зор коркунучка айланган.

Кыргыз Республикасы өзүнчө мамлекеттүүлүккө ээ болгондон тартып Калыгулга өзүнө татыктуу баа берүү, чыгармаларын жарыялап, элге таратуу аракеттеринин алгачкы кадамдары көрүнө баштады.

Ошондой кадамдардын дагы бири ойчулдун туулганына 215 жылдык мааракесинин шылтоосу менен жарык көрүп жаткан ушул жыйнак.

Жыйнакта Калыгулдун мурасы катарында эсептелген чыгармалар, ойчулдун өмүр жолуна, иштеген иштерине байланышкан эскерүү, уламыш, легендалар орун алган. Ошондой эле Калыгул, анын чыгармачылыгы жөнүндөгү мурда жарык көргөн жана жарыяланбаган эмгектердин да көпчүлүгү жыйнакка тиркеме катары тексттерден кийин жазылуу, жарык көрүү хронологиясына жараша жайгаштырылып киргизилди.

Жыйнак илимий бастырылуунун принциптерине ылайык даярдалды.

Калыгулдун өмүрү, чыгармачылыгы, жыйнакка кирген материалдар жөнүндөгү кеңири ой-пикирлерди китепке соңку сөз катары тексттерден кийин жайгаштырылган «Калыгул акылман» аттуу атайын макаладан окууга болот.

**КАЛЫГУЛДУН ЭЛ АРАСЫНДА
КЕҢИРИ БЕЛГИЛҮҮ,
ЖАЛПЫГА МААЛЫМ СӨЗДӨРҮ**

Өңү сары, көзү көк
Орус келер,
Узун чөптүн баарысын
Оруп келер,
Кыска чөптүн баарысын
Коруп келер.

Тоо токол болор,
Токол байбиче болор,
Уй пул болор,
Кул бий болор.

Тегиз жерден
Тегирмен чыгар,
Тексиз жерден
Бий чыгар.

Кызыл-кызыл кыялар,
Кыргый талга уялаар
Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубалаар.

Кызыл чака
Тыйын чыгар,
Атасынан баласы
Кыйын чыгар.

Чолок этек
Чапан чыгар,
Атасынан баласы
Тапан чыгар.
Эри менен тартыша,
Элде эркек көп — деген
Катын чыгар.

Сактаарсың сары талааны,
Багарсың торпок менен тананы,

Салдаттыкка берерсиң
Ичиңден чыккан балаңы.

Ой, иним Ормонум,
Айткан менен болбодуң,
Акыры сен оңбодуң.

Кыш болуп катыра суугу жок,
Жай болуп жан кейиткен ысыгы жок,
Ат жеткен жерде

Мындан артык кызыгы жок.

Мактанып жер жетерби,

Адам мындан кетерби,

Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар!

Ордонун ичи канга толуп, чийинден сыртка
чыгып бара жатат, ордону токтоткула!

¹ Сарыбагыш менен бугу урууларынын мыктылары чогулуп ордо ойноп жатканда айтылган делет. Сарыбагыш менен бугунун кандуу чатагынын башталыш себеби ошол ордо чырынан болгон.

КАЛЫГУЛ АКЫНДЫН КАРА ЫРЛАРЫНЫН БИР БӨЛҮГҮ¹.

АКЫР ЗАМАН²

Тамсил кылып жазамын
Тарихка адам толгонун,
Икая кылып жазамын
Азазил шайтан болгонун,
Азиздер айтып кетиптир
Акыр заман болжолун,
Ак азирети³ байгамбар
Адам ата баш болуп
Коюп кеткен колдорун⁴.

¹ Сүйлөмдү фольклорчу Каюм Мифтаковдун материалга берген түшүндүрмөсү — чыгарманын мүнөзүнө — жанрына карата койгон темасы катары кабыл алса болот.

² Калыгул ойчул өзү айткандарын «Акыр заман сөздөрү» катары атоочу эле — делген аңыз кабарларга карата жана эл арасындагы кеңири белгилүү салттык түшүнүк боюнча коюлган тема. Калыгул атайын көлөмдүү чыгарма түзүү аракетин көрбөстөн, өз сөздөрүн эл арасында акыл-насаат, кеңеш берүү максатында, ыгы келген учурларда гана, макал-лакап, учкул сөз, чулу ой камтыган сүйлөмдөр, куплет, же чакан ыр түрмөгү — месел түрүндө үзүндү-үзүндү формасында айткандыктан аларга өзү өзүнчө атайын ат койгону күмөн. Демек, бул шарттуу мүнөздөгү теманы ойчулдун жалпы чыгармаларынын баарына тиешелүү берилүүчү ат дешке болот.

³ Ак азирети — улуу урматтуу, касиеттүү маанилерин туюнта турган мусулман элдеринде пайгамбарларга, айрым белгилүү халибтерге айтыла турган сөз.

⁴ Ушул жогорку тогуз сап ыр мүнөзү боюнча жана ыр саптарындагы айрым Калыгулга мүнөздүү болбогон (*мисалы*, «*жазамын*», «*гарих*» ж. б.) сөздөргө караганда тексттерди айтып берген информаторго тиешелүү болуусу, же ал адам түп нускалык маңызды бузуп, өзгөртүп айтып коюшу да мүмкүн.

Акыр заман кишиси
Кичине болор мүчөсү.
Илгерки өткөн адамдан
Башка болот¹,
Адеби жок сүйлөгөн
Кашка болот.
Конушу такыр, чөбү жок,
Ташка конот.
Эгиндин нурку азайып,
Ачка болот.
Акыр заман адамы
Бакыл болот.
Мал азайыл — арымдап.
Жакыр болот.
Эгини өнүп, чөп чыкпай,
Такыр болот.
Андан кийин замана
Акыр болот.
Акыр заман адамы
Алым болот,
Аяттын сөзүн бек тутпай
Залым болот.
Аганын тилин ини албай
Чагым болот,
Биринин тилин бири албай
Жайыл болот.
Каапыр менен аралаш
Айыл конот.
Замананын адамы
Молдо болот,
Жөн адамдар молдого

¹ Ыр сабы “Башка болот —деп айткан” — формасында. Саптагы аяккы эки сөз информаторго — тексттерди айтып берип жаздырган адамга таандык. Калыгулдун «сөздөрүнүн» элге кеңири белгилүү болгон формалык белгисин эске алып, саптагы информаторго таандык сөздөр ашыкча делип эсептелип, алынып салынды. Мындан ары да бул мүнөздөгү белгилер эске алынат, б. а. ыр саптарындагы даана байкалып турган ашыкча сөздөр алынып салынып. Калыгулдун өз сөздөрү эл арасындагы кеңири белгилүү үлгүсүндө берилет.

Олжо болот¹.
Тоо токол болор²,
Талаа токой болор,
Токол байбиче болор.
Уй пул болор,
Кул бий болор,
Тегиз жерге тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар.
Кызыл-кызыл кыялар,
Кыргый талга уялаар,
Такыясын колго алып
Кыз жигитти кубалаар³.

¹ Беш убак намаз окугула — деген маанини туюнткан төрт сап ыр формасы жактан информатордун атынан сүйлөнүп калгандыктан алынып салынды.

Ыр саптарынан кийин «Калыгул акындын уулу Калыгул акын туурасында» деген тема коюлуп, анын алды жагына «Калыгул акын 1785-жылда дүйнөгө келип, 1855-жылда Ысык-Көлдүн күңгөйүндө Ак-Сууда өлгөн. Калыгул Бай уулу, Бай Бердиш уулу, Бердиш Дөөлөт уулдары» — деген жазуу бар. Бул маалыматтарды катчыга — К. Мифтаковго

Нарында Үчүкө болушунан, Сарыбагыш элинен Сагымбай акын (кыясы белгилүү манасчы Сагымбай Орозбак уулу) айтып бериптир (Сагымбай Калыгулдун уулунан өзү уккан катары айткан өңдөнөт).

Андан нары Мифтаковдун өз ою жазылган: Калыгул акын кыргыз акындарынын атасы эсептелет. Андан мурда эл-журтка маалым ырлары сакталган биринчи кыргыз акындарынан уга албадык. «Акыр замандан» башка жарым беттик накыл сөздөрү биздин колдо бар — макалдар жазылган топко караңыздар. Эл-журт Калыгул акындын ырларын элүү беттер чамасында болор —деп, айтышат. Бирок мен башкасын эч бир жерден таба албадым» (жазылган маалыматтардын мазмунуна, мүнөзүнө, сүйлөмдөрдөгү стилдик белгилерге жана айрым ага таандык сөз айкаштарына караганда «Акыр замандын» тексттерин жазып, түшүндүрмө, маалымат берген адам К. Мифтаков. Жазылуу учуру 1922-жылдын жай айлары — деп божомолдоого болот — Сагымбай манасчыдан «Манасты» жазмак болуп баргандагы мезгил. Бирок, К, Мифтаковдун ошол 1922-ж. 1-июлдан тартып жазган, азыр инв. № 1013 менен Кол жазмалар фондусунда «Түрдүү ырлар» — деген наамда сакталып турган эки чоң дептерден турган көлөмдүү материалдардын арасынан арап тамгасындагы түп нускасын таппадык. Тексттер инв. № 58 (эскиси 1321) — деп латын тамгасы менен машинкага басылган көчүрмө боюнча берилди — С. М., А. А.)

² Ушундан тартып жети сап ыр «Кыргыз адабиятынын очерктери» — деген китептен алынды. (Богданова М., Жакишев Ө., Саманчин Т., Рахматуллин К. А. Кыргыз адабиятынын очерктери. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1943, 132-6.)

³ Жогорку төрт сап ыр, ошол эле китеп, 132-6.

КАЛЫГУЛ БИЙДИН СӨЗҮ, ОРУС КЕЛБЕСТЕН КАНЧАЛЫК МУРУН¹

Көгүчкөн учар жем чыкса,
Көк тулпар чуркаар тер чыкса,
Көңүлү тынар көпчүлүк
Көзгө токтоор эр чыкса,
Көөрүктүн оту тутанбайт
Көт жагынан жел чыкса,
Көч жүрө албай токтолот
Көз учкан бийик бел чыкса.
Аңдышпай койбойт абысын,
Ак шумкар карайт чабытын,
Аларман ууру көз салар
Адырмак тоонун жабытын.
Кара куш карайт кардына,
Кара жемсөө азамат
Кайрылбайт жакын, баарына,
Коңгуроо такса жарашат
Койкойгон кара нарына.
Жортуулчу түшөт жолуна,
Кайраты бар эрендер
Карагай найза кармаган
Карыштырып колуна,
Кара жемсөө жигиттер
Канча бүлүк болсо да

¹ Төмөндөгү тексттер ушундай тема коюлуп, «Сабатсыздыкты жоюу алиппеси» аттуу 1925-жылы басылган арап тамгасындагы окуу китебине жайгаштырылган. Тексттер кайдан алынганы көрсөтүлгөн эмес, 1922-ж. К. Мифтаков Нарын чөлкөмүнөн жыйнаган материалдарга жакын жерлери көп. Бирок, ыр саптарында бир топ айырмачылыктар да бар. Буга караганда Э. Арабаевдин өз булагы-таянган негизи болсо керек. Окуу китебинин автору Эшенаалы Арабаев эмне себептен тексттерге мындай тема койгону белгисиз. Теманын биринчи бөлүгүн түзгөн «Калыгул бийдин сөзү» — делиш негизинен түшүнүктүү, тексттер Калыгул бийге таандык экендигин айгинелеп турган белги, ал эми «Орус келбестен канчалык мурда» — делген сөздөр эмне үчүн жана кандай максатта кошулуп берилгени түшүнүксүз. Анткени Калыгул качан жашаган адам экенин Э. Арабаев билбеши мүмкүн эмес эле.

Тексттер бир нече жердеги грамматикалык каталары гана оңдолуп, окуу китебиндеги үлгүдө так берилди (кара: «Сабатсыздыкты жоюу алиппеси», Бишкек, 1925-ж., 19—30-беттер).

Кайрылбайт экен тобуна.
Оройлоруң баатыр болду,
Орус алмак биздерди,
Ошо заман жакын болду,
От чыкпай, жериң такыр болду.
Токой токол болор,
Токол байбиче болор,
Уй бул болор,
Кул бий болор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар,
Алка жака салынган кийим чыгар,
Ак кагаз пул болуп, тыйын чыгар,
Айлын жоодой аңдыган жыйын чыгар,
Атасынан баласы кыйын чыгар.
Этеги жок чапан чыгар,
Эң кийинки баласы талан чыгар.
Эри менен тартышса
Элде эркек көп деген аял¹ чыгар.
Кызыл-кызыл кыялар,
Кыз жигитти кубалар.
Аягың таш болор,
Кулуң баш болор,
Тууганың кас болор,
Мингениң жыгач ат болор,
Кылганың касам-ант болор,
Ыгы жокко жан берип,
Ыйманынан жат болор.
Бактылуу адам каласа
Муз үстүнө от жанар,
Бактысыз адам каласа
Кургак үйдөн суу тамар.
Жакшы болгон баланын
Атасы жаман болсо да,
Төрдө отуруп сый табар,
Жаман болгон баланын
Атасы жакшы болсо да,
Төө үстүнөн ит кабар.
Кызыгы кайгы өмүрдөн
Уктап көргөн түш артык.

¹ Аял. Кыясы сөздү окуу китебинин автору оңдоп койгон өңдөнөт.
Калыгул өзү «аял» дебей эле «катын» түрүндө айтышы керек эле.

Тар жерде, тайгак кечүүдө
Эрендердин күчү артык.
Куу канжыга күлүктүн
Торс аяктан неси артык?!
Көктөбөсө жамгыр жаап
Кайырсыз жаздан кыш артык,
Сыпаты бир адамдын,
Эрден эрдин тиши артык².
Тууру кутсуз шумкардан
Кайырдуу болгон күнүндө
Турумтай аттуу куш артык,
Одоно соккон күмүштөн
Сулуулап соккон мис артык.
(Казакчадан³).

Ысык-Көл тууралуу Калыгулдун айтканы
Ысык-Көл Бейиштин бир эшиги. Суу сайын нарын
табак эти бар. Жайы болуп, катыра ысыгы жок, ат
жеткен жерде мындан артык кызыгы жок, кыш болуп
кашкая суугу жок, мактанып жер жетеби, адам мындан
кетерби?! Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар!⁴

Терме-санат ырлар⁵

Кызаргандын баарысы манат болот турбайбы⁶,
Кылган иштин баарысы адат болот турбайбы,
Ырдагандын баарысы санат болот турбайбы.

¹ Торс аяк — чобур, начар ат.

² Эрден эрдин тиши артык — ыр сабынын маанисинин көтөргөн жүгү анча так эмес, балким башка сөз болушу да мүмкүн. Кыясы ыр сабы «Эрден эрдин иши артык» түрүндө го.

³ Кашаага алынып жазылган бул сөзгө караганда Арабаев жогорку тогуз сап ырды Калыгулдун казакча айтылып жүргөн ырларынан берген өңдөнөт.

⁴ Тексттер ыр катары эмес, кара сөз түрүндө жазылып берилген.

⁵ Терме-санат ырлар — деген тема менен «Ысык-Көл тууралуу Калыгулдун айтканы» — делген кара сөз түрүндө жазылган материалдан кийин жайгаштырылган бул тексттер кимге таандык экени эскертилген эмес. Жогорку Калыгулдун мурастарына улай, арасына эч белги коюлбай, эскертүүлөр айтылбай берилген бул материалдарды да мааниси, мазмунуна караганда Калыгулга таандык дешке болот. Кыясы Э. Арабаев да аларды Калыгулдун мурастары катары берген өңдөнөт. Ушул ыр саптарынын көбү 1922-ж. К. Мифтаков Сагымбай манасчыдан жазып алган жана «Санат ыр» —деп аталган тексттерге окшош (ал материалдар бул жыйнакта бар).

⁶ Ыр саптары ушул түрдө эки сап бир сап катары жазылып жайгаштырылган.

Аттууну коюп, жөөнү айтам,
Арбак конгон дөөнү айтам,
Катар-катар лөктү айтам,
Калп айтпаган төптү айтам.
 Көкүрөк чечен болбосо
 Көзү көрүп не кылат,
 Жан кыйналат небесең
 Жардылыктан ким өлөт.
Кара килең болбой кар кетпейт,
Капсалаң болбой жут болбойт,
Кара өзгөй болбой доо болбойт,
Шагылы болбой зоо болбойт,
Шайыры болбой эл болбойт,
Пейили жакшы кем болбойт.
 Чаң созулат тамандан,
 Жакшылык келбейт жамандан.
Булбулдун мукам үнү бар,
Тайлактын таза жүнү бар.
Коргондуу жердин ору бар,
Улуктун кетте зору бар,
Экинин бири болбогон
Кембагал эрдин шору бар.
 Аскар-аскар-аскар тоо,
 Аягы барып чап болот,
 Атадан алтоо турсаң да,
 Сыйлашпасаң жат болот.
Теректин түбү тыт болот,
Жаман адам кырт болот,
Каарына алганда
Ак жайдын күнү жут болот.
Ак бөкөн келип жыгылат
Алдын казып ордосо,
Ак шумкар келип илинет
Саятчы алдын тордосо.
Ийри жыгач түз болот
Тезге салып оңдосо,
Душманына кор болот
Өз тууганын кордосо.
 Бу дүйнөдө не карып
 Ак калалуу бөз карып,

Айтылбаган сөз карып,
Замандашы болбосо
Карыя болор тез карып,
Кадырын жеңе билбесе
Бойго жеткен кыз карып.

Эл жакалай конбосо
Бетегелүү бел карып,
Каз-өрдөгү болбосо
Айдың чалкар көл карып,
Улук адил болбосо
Убара болот — эл карып.

Жалтаңдын башы зоо болот,
Жаман менен дос болсоң
Акыры бир күн доо болот.
Жакшы менен дос болсоң
Өлгүчөктү кушташат,
Жаман менен дос болсоң
Баягымды бергин — деп,
Эки айдан кийин мушташат.

Кетсе дөөлөт колуңдан
Келмеги кыйын мал кайтып,
Келе!—деп келсе бересең
Кетет жанды саргайтып.

Чырпыгың сынса талыңдан
Чынар болбойт ал кайтып,
Чындап ажал келген соң
Чыккан жан келбейт ал кайтып,
Өткөн өмүр — качкан куш,
Колуңа келбейт ал кайтып,
Туйгунуң качса колуңдан
Тууруна конбойт ал кайтып.

Катынды мээнет чырмаса
Каяша айтат эрине,
Жардыны мээнет чырмаса
Аштыгы чыкпайт жерине.
Жакшыны мээнет чырмаса
Жакыны менен кас болот,
Баланы мээнет чырмаса
Сарыкарт чыгып, таз болот.
Кызды мээнет чырмаса

Атасынын төрүндө
Көп олтуруп, кор болот,
Тузду мээнет чырмаса
Далкы чыгып, шор болот.
Атты мээнет чырмаса
Аягынан басынат,
Төөнү мээнет чырмаса
Котур болуп кашынат.
 Байды мээнет чырмаса
 Ашканага жашынат.
Кырчын айтат талмын — деп,
Кемер айтат жармын — деп,
Чымчык айтат кушмун — деп,
Чырпык айтат талмын — деп.
 Жекендүү көлдүн бал камыш,
 Жылкы салса от жанат,
 Уулу жаман болгон соң
 Дөбөдөй болгон атасын
 Төө үстүнөн ит кабат.
Булбул үнүн эшитпей
Буралып гүл¹ ачылбайт,
Муңдуунун үнү басылбайт.
Күкүк үнүн эшитпей
Күн жайылып ачылбайт,
Күйүттүү болгон адамдын
Күндө үнү басылбайт.
 Боло турган азамат
 Болоттон кылыч байланып,
 Жоого тийсе сүрү бар.
 Тамды тешер уурунун
 Сабы кыска чоту бар,
 Боло турган жигиттин
 Жүрөгүндө оту бар.
Аргымак мойнун ок кесет,
Азамат мойнун жок кесет.
 Аргымактын азганы
 Аркы-терки басканы,
 Азамат эрдин азганы
 Көчкөндө жөө басканы.
Аргымакта жал жок — деп,

Жолго таштап кетпеңер,
Азаматта мал жок — деп,
Жоого таштап кетпеңер.
 Өзөндүү сууга тал бүтөт,
 Өлбөгөн кулга мал бүтөт,
 Мал бүткүчө иш кетет,
 Ага-инидей дос кетет.
Куурай чыкпас куу такыр,
Куурай чыгып бергенде
Кулун чуркап өтө албайт.
Мал бүтпөгөн куу жакыр,
Мал жыйылып бүткөндө
Айдап журтка жете албайт.
 Жаман атты буйга мин,
 Түнөп калган уйга мин,
 Чанач алып, сууга мин.
 Ишенимдүү жакшы атты
 Көтөрүлгөн тууга мин,
 Кулак тунган чууга мин.
Атың кашаң болгон соң
Аштан-тойдон калган соң
Күлүктүгү не пайда?!
Алганың сулуу болгон соң
Аркырап беттен алган соң
Сулуулугу не пайда?!
 Этекти кессең тон болбойт,
 Эзелки душман эл болбойт.
 Желкени кессең тон болбойт,
 Жеткилең бийик жол болбойт,
 Жээн-тага эл болбойт,
 Жеке тамчы сел болбойт.
Жалгыз өлсө чуу чыкпайт,
Жар куласа суу чыкпайт.
Ак чаңгыл тоонун этегин
Адис мерген кийиктейт,
Алганы жакшы жолукса
Азамат көөнү бийиктейт.
 Аккула аттар кимде жок,
 Жүгүрбөсө тайча жок,

Ага-тууган кимде жок,
Сыйлашпаса жатча жок.
Бедери жок торкодон
Бек токуган бөз жакшы,
Медери жок туугандан
Бек сүйлөшкөн жат жакшы.
Алтындуу ээр атка бап,
Атка тынчы жок болсо
Алтынын алып, отко жак.

¹ Түп нускада «кала». Андай түрдө ыр сабындагы маани так болбой калат. Балким бул жерде ката кетиши мүмкүн. «Гүл» делсе ыр сабындагы контексттик мааниге так туура келет.

Акылдуу тууган болбосо
Акырын айтып жатка жак.
Күмүштүү ээр атка бап,
Атка тынчы болбосо
Күмүшүн алып, отко жак.
Күйөр тууган болбосо
Күлө багып жатка жак¹.

КАЛЫГУЛДУН МЕСЕЛДЕРИ²

Атын баккан азамат
Катын багат,
Итин баккан катындар
Элге жагат,
Элге жаккан ал катын
Эрге жагат,
Шатыратып күн жааса
Жерге жагат.

Жакшы чыккан азамат
Элин билет,
Элин билген ал адам
Билим билет,

¹ «Сабатсыздыкты жоюу алиппеси», Бишбек, 1925-жыл, 30-бет.
Мындан кийинки «Жаштарга» — деген ат менен берилген ырдын
Калыгулга эч тиешеси жок.

⁷ Элге кеңири белгилүү манасчылардын бири Шапак Ырысменди
уулунун оозунан 1938-жылы жазылган. Тексттерди кагаз
бетине түшүргөн адам Келдибек Эсенбаев.

Калыгулдун айткандарын пайдалануу менен, аларды өзүнчө ыр
түрүнө келтирип, Шапак манасчы сюжетсиз поэма түрүндөгү көлөмдүү
чыгарма жараткан (2538 сап ыр). Поэманын мазмуну «Оң бетинде
калы бар касиеттүү олуя Калыгулдун айткандары келди» — деген
маңызды туюнтат. Муну автор кыргыз элине кыйынчылык алып келген
падыша өкмөтүнүн колониялык саясатынын натыйжаларынан,
кийин ал заман жоголуп, жаңылыктар пайда болуудан көрөт.

Шапак манасчынын жаздырган тексттеринин арасындагы «Калыгул
ушундай дечү эле» деген түрдө берилген ыр саптары иргелип,
алардын ичинен мазмуну боюнча Калыгул Бай уулуна таандык дешке
боло тургандары гана алынды жана алардын формалык түзүлүшү
да өзүнө ылайык түргө келтирилди.

М и с а л ы : Тексттердеги «Атын баккан азамат,
Катын багат дечү эле» —
деген ыр саптары
«Атын баккан азамат
Катын багат» — катары берилди.

4—2424

49

Окуп, карап, ойлонуп,
Илим билет.
Эчен түрдүү адамдын
Тилин билет.
Чыгып турган ал адам
Чынар болот,
Чымчык сайрап, чынарга
Булбул конот,
Түбү жоон тамгалуу
Терек болот,
Көлөкөсү көп жанга
Керек болот.
Андай адам табылбайт,
Кайда болот.

Ошол чыкса дүйнөгө
Пайда болот,
Тийип турган асманда
Күндөй болот,
Макулуктун баарына
Бирдей болот.
Ошол адам ойлосоң
Кимден чыгат,
Ушул турган калайык
Элден чыгат,
Алтын-күмүш, асылдар
Жерден чыгат.
Текши жерге тегирмен
Жүрүп турат,
Тегеретип баарысын
Билип турат¹.
Бул замандын тартымын,
Мурункунун артымын,
Ичимдеги дартымын
Кайсы бирин теремин,
Билгенимче, калайык,

¹ Калыгул олуяга таандык тексттердин ичиндеги элге кеңири белгилүү болгон, бул жыйнакта «Акыр заман» —деген жалпы ат менен топтоштурулуп берилген накыл сөздөрдүн, макалдардын, насыят сөздөрдүн өзүлөрү болсун, же формасы өзгөртүлгөн түрдө айтылган варианттары болсун башка-башка информаторлордун айткан тексттеринде жолукса кыскартылбай, түп нускадагы үлгүдө берилди.

Минтип айтып беремин.
Акыр заман жакындап
Келип калды...
Ошол заман келгенде
Уул билбейт атасын,
Атасы билбейт батасын,
Мен да сенден кемби — деп,
Салыштырат жотосун.
Кызы билбейт анасын,
Анасы билбейт баласын,
Мен да сенден кемби — деп,

Салыштырат данасын.
Өңү сары, көзү кек
Орус чыгат,
Миң түтүнгө бир киши
Болуш чыгат,
Узун чыккан чөп болсо
Оруп чыгат,
Кыска чыккан чөптөрдү
Коруп чыгат¹,
Ай ааламдын баарысын
Соруп чыгат.
Эркек үндүү аялдын
Уяты жок,

¹ Ушул сегиз сап ыр көпчүлүк учурларда:

«Өзү сары, көзү кек,
Сүйлөп берсе сөзү кеп
Орус чыгат дечү эле,
Узун чөптүн баарысын
Оруп чыгат дечү эле,
Кыска чөптүн баарысын
Коруп чыгат дечү эле —

(кара: Кыргыз илимдер улуттук академиясынын кол жазмалар фондусу, инв. № 1013, 35-бет) — деген түрдө берилип, Арстанбек ырчыга таандык материал катары эсептелип да жүрөт. Чынында ыр саптарындагы негизги маңыз Калыгулга таандык дешке негиз бар. Буга Арстанбекке тиешелүү делип айтылып жүргөн ыр саптарынын курулуш мүнөзү күбө өтүп турат — акын ыр саптарын өз атынан, өзү көргөн, же билген маалымат катары айтпай, ушундай дечү эле — деген түрдө бирөөнүн сөзү катары маалымдайт. Анын үстүнө ыр саптарындагы орус келет деген маңыздагы мазмунду бул окуяны өзү көрүп, башынан өткөрүп жаткан Арстанбекке караганда аны көрбөй көзү өтүп кеткен Калыгул айтуусу чындыкка жакын да.

4*

51

Катын үндүү эркектин
Кубаты жок.
Өгүз мүйүз инектин
Сүтү болбойт,
Инек мүйүз өгүздүн
Күчү болбойт.
Кээ бир адам күркүрөйт
Магдыры жок,

Кээ бир адам достошот
Тамыры жок.
Урайын десе кудайым
Уулу душман жудайым,
Кызы салат кыйынга,
Кеби баспайт жыйынга,
Келини чыгат кер айтып,
Кемпири жыгат тырайтып.
Датыңды айтаар адам жок,
Жат бутуңду сырайтып,

Арстанбек менен Калыгул бир кылымда — бир учурда жашаган доорлош адамдар болгону менен экөөнүн арасында жаш жагынан айырмасы бир топ чоң. Колдо болгон илимге белгилүү маалыматтар боюнча Калыгул дүйнөдөн кайтканда Арстанбек отуздар чамасындагы адам экен. Эл арасындагы Калыгул олуянын кадыр-баркын, даңкын, анын чыгармачылыгынын ошол учурда жалпыга тийгизген зор таасирин эске алганда Арстанбектин ырчылык өнөрүнүн калыптанышында бул булактын пайдасы аз болбогону күмөнсүз. Ошон үчүн орус падышачылыгынын бийлиги кыргыздар арасында кандай өзгөрүүлөрдү пайда кыла баштаганын өз көзү менен көргөн Арстанбек «Тар заманда» коом абалын мүнөздөөдө баягы мен «Байыркы бала жаш чакта, Кызыл өңүм чок чакта, кыл сакалым жок чакта» же «Карылардан көп угуп» жүрүүчү улама сөздөрдөгү айтылган «орус келет» — деген сөздөр эми келди — деген мүнөздөгү ойлорун айтууда эң алды менен калк арасындагы айтылып жүргөн, балким өзү да уккан Калыгулдун айткандарын кеңири пайдаланып, кээ жерин толуктап, тактап, кошумчалап да айтканына күмөн кылууга болбойт.

Ушул жагдайдан алып караганда келечектеги Калыгулга таандык мурастарды тактап, толуктап чогултуу багытындагы аракеттерде иликтөөчүлөргө көп маалыматтар берүүчү бай булактардын бири катары Арстанбек ырчынын ырларын да эсептөө жөндүү экенин унутпоо оң. Буга «Калыгулдун укканын Баарын Арстанбек сайрап жам кылды, Баштан аяк укканын Баары, журтка даң кылды» (Кол жазмалар фондусу, инв. № 1268, 435—436-беттер) — деген Тоголок Молдонун «Калыгулдун ыры» — деген материалдардагы айткандары да айгине күбө болуп турат.

Жамбы берген жакының
Жакшылык кылбайт
кылайтып.
Өткөн өмүр — качкан куш,

Кайтып келбейт ордуна.
Булут минсең жетпейсиң
Мурунку өткөн жашыңа,
Мууну кетип карыса
Ажал келет башыңа.
Шамал минсең жетпейсиң
Санаа менен өмүргө,
Санасаң айла таппайсың
Ажал менен өлүмгө.
Тирүүлүктө жүрөбүз
Тике басып жаяндап,
Тигине ажал билинбей
Аңдып турат аяндап.
Ажал келет бир күнү
Алкымыңдан жакалап,
Абайлабай турабыз,
Аңдып турат бакалап,
Алып кетет бир күнү
Аттай бутуң такалап.

Бул дүнүйө шум жалган,
Баары билбей тим калган,
Ачып кара көзүңдү,
Абайлап сүйлө сөзүңдү.

Бул дүйнөдөн баары
өткөн,
Көп жашаган кары өткөн,
Санчы деген сынчы өткөн,
Байгамбарлар дагы өткөн,
Наманган ылдый дайра
өткөн,
Олуялар анда өткөн,
Нечен түрлүү чоң да өткөн,
Ойлоп турсак замана
Тегеренип көп жеткен,
Жер титиреп, таш кулап,
Мындай заман бир өткөн,
Бирин бири чабышып,
Эртесинде табышып,
Нечен мыкты эр өткөн.

Байыркынын заманы,
Заманынын жаманы,
Баарысы айбан адамы,
Кеп билбеген нааданы.
Ой, иним, Ормонум,
Жеген менен тойбодуң,
Кой дегенге болбодуң,
Акыры сен оңбодуң¹,
Орус алат жериңди,
Сындырат сенин белиңди,
Уга жүргүн кебимди,
Таап коёт эбиңди.
Ошондой кыйын душманың,
Ичиңде калар бушманың.
Аңдап кой айткан сөзүмдү,
Ачып жүргүн көзүңдү,
Азапка салба өзүңдү.
Кулак салгын кебиме,
Куп келтирет эбиңе.
Малынды айтып мактанба,
Көп казакка аттанба,
Казактын малын аласың,
Как талаада каласың.
Орус алса элиңди
Сындырбасын белиңди,
Арасында баатырым
Уга жүргүн кебимди.
Келип калса кокустан
Сактайсың сары талааны,
Салдаттыкка бересиң
Жакшы көргөн балаңды,
Багасың анда
Торпок менен тананы,
Ойлой жүргүн Ормон кан
Так ушундай санааны.
Көрүп турам далайды,
Көчүп жүрүп көрөрсүң
Анжыян менен Алайды.
Уксаң айтам далайды,

¹ Ыр саптарындагы контексттик маани бузулбай, ой түшүнүктүү болсун үчүн ушул жердеги Шапак манасчынын Калыгул Ормонго минтип айтчу эле — деген ыр саптарынын ордуна кийинки саптардын кимге багышталып айтыларын туюнтуучу төрт сап ыр «Кыргыз эл ырчылары» — деген китептен алынды. Кыргыз эл ырчылары, Бишкек, 1994-ж., 58-бет.

Оюңа алып, билип жүр
Уруп жүргөн малайды,
Көп кыйнаба кулуңду,
Угуп жүргүң мунумду,
Кезек келип калбасын,
Кегин кокус албасын.

Дүнүйө өтөт желгендей,
Өтүп кетет кербендей.
Дүнүйөнүн жалганы,
Кана бизге калганы.
Кылымдын баарын
болтуруп,
Кыдырып бизге келгени.

Элге келет бир кезек,
Жерге келет бир кезек.
Элге кезек келгенде
Салкын, чалкар төр
жайлайт,
Күтүрөтүп мал айдайт.
Жерге кезек келгенде
Бети килем түр болуп,
Байчечекей гүл жайнайт.

Дүнүйө өтүп баратат
Аттай желип солкулдап,
Эт жүрөгүм болкулдап.
Эстегенде бул өлүм
Башка келет шум өлүм,
Ушу турган кара жер
Жан бүткөндүн баарын
жээр.

Өзү күркүрөгөн кара
нар,¹
Күчү пилге барабар,
Кара чымын таласа
Талаага баспай тартынаар,
Тоодакка тойбос ак шумкар
Тараанчыга талпынар.
Өкүм айтпа сөзүңдү,
Өзүңдү өйдө көтөрүп,
Өйдө кылба өзүңдү,

Арты-кийнин ойлогун,
Абайлагын сөзүңдү.
Акыры башка келгенде
Кетмен алып, жер чаппай,

Бир сындырым, нан таппай,
Мындай болчу киши бар,
Кийинкиге көзүн сал.
Эми жүрсүң дөө болуп,
Кийин калба жөө болуп,
Эки бетиң көө болуп.
Элге. батпай калбагын,
Бил эсинде кан Ормон
Бул замандын жалганын.
Кийин чыгат бир заман,
Ошол заман келгенде
Кезге салып, жерди алат,
Жылкыдан тандап керди
алат,
Мен-менсиген эрди алат,
Биз өңдөнгөн адамдар
Ошондойдон кур калат.

Жылдан жылга замана
Кыйын чыгат,
Эсеп кылып, мал алган
Тыйын чыгат.

Адамга кулак тийишкен
Тар заманды көрөбүз,
Ошондой кыйын кырылыш,
Бир заманды көрөбүз,
Аны көрбөй экөөбүз,
Бул заманда өлөөрбүз.
Көрүүчүлөр көрүшөт
Көрбөгөндүн баарысын.
Эки кылым өткөндө
Ошо заман кез келет,
Миңдин бири сөзүмдү
Кулагына угушат,
Ошол заман куралып,
Бир бирине жугушат.

Андан кийин карасаң
Дагы түрлүү иш келет,
Аяк жагын ким билет.

Андан кийин билимдүү
Атың чыгат,
Калайыкты бийлеген
Катын чыгат.
Дүнүйөнүн жалганы,
Ушинетип олтуруп

Кийинкиге калганы.

Кийин чыккан адамы
Илим билген амалдуу,
Аяр болот,
Кандай кылган жумушка
Даяр болот.

Ошондогу адамдар
Молдо болот,
Минген атын карасаң
Жорго болот,
Жакшылардын баарысы
Жолдо болот.

От араба, дилгирем,
Жол кыскарат,
Этек-жеңи чолоюп,
Тон кыскарат.

Акыр заман адамы
Айттырбаса жедирбей
Аяр болот,
Жоо дегенде дегдеген
Даяр болот.

Түн ичинде уктабас
Баатыр болот,
Бысмылданы айтпаган
Каапыр болот.

Жарды, байы билинбей
Жакшы болот,
Айтылбастан сөз тапкан
Бакшы болот.

Мына ушинтип куу заман
Тегеренип отурат,

Бул дүйнөнүн баарысын
Как у»". 1нтип болтурат.
Кара жердин бетине
Аштык чыкпай жер калбайт,
Атасынын сөзүнө
Бала кулак көп салбайт,
Атанын тилин бала албайт,

¹ Ыр сабынын мааниси белгисиз. Балким, «Айттырбастан, жеңдирбей». Мында айтпаса да билип, даяр болот — жеңдирбейт — деген түшүнүк чыгат, андай маани кийинки саптагы «Аяр болот» — дегенге туура көлөт.

Андан артык биле албайт,
Колундагы балдары
Жумшаганда тил албайт.
Мурунку өткөн заманды
Мына ошентип жойдурат,
Өлүп калган адамын
Ошо бойдон койдурат.
Кыйкырганы бел ашпай,
Үн кыскарган бир заман,
Кылса жумуш бүтпөгөн,
Күн кыскарган бир заман.
Кожо, молдо жоголуп,
Дин кыскарган бир заман,
Орозо, намаз окубай,
Тил кыскарган бир заман.
Ошол жакшы, биз жаман,
Өтүп барат бир заман.
Маакул¹ айтам баянын,
Байкап көрчү аягын,
Ичимдеги кебимдин
Кайсы бирин аядым.
Айтсам сөзүм түгөнбөйт
Ысык-Көлдүн көлүндөй,
Барган сайын дүркүрөйт
Кызарттын суук желиндей.
Биз жүргөн жер тар заман,
Кийин келер зар заман.
Кайгысыз киши карыбайт,
Калп айткан киши жарыбайт.

¹ Маакул — сөздүн бул жердеги мааниси — так айтам, туура айтам, анык айтам — дегенди туюнтат.

Беш тогоол өтпөй жай болбойт,
Бейли тар киши бай болбойт,
Көп болуп жылдыз, ай болбойт,
Көөнү тар адам бай болбойт.
Ошондой ишти эл билбейт,
Калыгулду тим тилдейт.
Ушул акыр заманда
Мейли мени жаманда.
Жамандасаң болбоймун,

Кийинки акыр¹ заманды
Айтмайынча тойбоймун,
Мейли жаман көрө бер,
Деги эле айтпай койбоймун.
Оң жагымда ишим бар,
Ошолорду айткын — деп,
Оюма салган кишим бар.
Байдын уулу Калыгул
Баштаганы мына бул.
Сөзүм калат, өзүм жок,
Айтып турсам көңүл ток.
Ошо кезек бир кезде
Айткан кебим иштешер,
Ошондо мени эстешер.
Бири билип айта албай,
Толугу менен жат албай,
Кеңеш кылар баарысы,
Эбин таап айта албай
Ичиндеги карысы,
Заман кыска кезинде
Таба албайт элдин баарысы,
Санжырасы² деги жок
Жазып алган карысы.
Жалпы журттун баарысы
Ажайыпка калышар,
Андай эмес, мындай — деп,
Бир-биринен талашар,
Айран таңга калышар,

¹ **Түп** нускада «Кийинки кысык». Кыясы бул жердеги «кызык» — делген сөздү Калыгул азыркы биздин турмуштун келерин билип айткан деш үчүн информатор ондоп айтса керек. Калыгул акыр заман жөнүндө сүйлөп жаткан соң бул жерде «акыр» делиш оң го.

² Санжырасы — сөздүн бул жердеги мааниси маалыматы, кабары — дегенди туюнтат.

Өйдө-ылдый кеп айтар,
Өкүнүчтү көп айтар.
Угуп жүрүп тандым — деп,
Мен унутуп калдым — деп,
Өкүнүчтүү болор баарысы.
Кайыптан кабар келчү эле,
Кайран сөздөн айрылдым,
Бири билбей калды — деп,

Өзүм жаман кайгырдым.
Биринин тилин бири албай,
Же өзү таап биле албай,
Өлгөндүн тилин тири албай,
Үлкөндүн тилин кичи албай,
Же андан өзү кече албай,
Же тамак таап иче албай,
Каршы турат кеп айтып,
Капалуу сөздү көп айтып,
Капа кылат жаманы,
Кара жандын аمانы,
Катын, кыздын заманы,
Кандай амал таап алды
Бул дүйнөнүн жалганы,
Мунун баарын карасак
Илгеркиден калганы.

Кийинки балдар күчөдү,
Бизден өттү үч эли.
Кийин келет бир заман²,
Билбей калат кээ наадан,
Арманда болбо сөзүмө,
Ачып кара көзүңө,
Насаат-акыл бул кебим,
Кокус таппай каласың,
Аман болсоң көрөсүң,
Арманы жок өлөсүң.
Ал өңдөнгөн заман жок,
Көрүп калсак арман жок.
Көрбөй калдык нетебиз,
Өтүп кеткен жаандай
Ага кантип жетебиз.

¹ Үлкөндүн — улуунун, чоңдун.

² Ушул ыр сабынан тартып кийинки 19 сап ырды Калыгул баласынын баласы Акидейге айткан насаат сөздөр катары мүнөздөлөт.

Ажал-өлүм жакалап
Бизге келди бир кезек,
Эми биздин башыбыз
Журтта калган куу тезек.
Кезектүүлөр көрүүчү,
Арманда болбой өлүүчү,
Андайды ким көрүүчү,

Ойлоп карап олтурсам
Кийинкилер көрүүчү.
Кийин келер бир заман,
Көрбөй калдык биз жаман.

Дүнүйөнүн баарысы
Эмгек кылсаң табылат,
Абийириңиз жабылат,
Акылы бар жаш балдар
Как ошого камынат.

Илгеркини карасаң
Жаманын жакшы тилдеген,
Жакшы илимди билбеген,
Айбандыгы ушундай,
Ыйлаган көздүн жашындай.

Жайкалып шибер чыкпаса,
Сайраган булбул укпаса
Жай да болсо кышка тең,
Үстүңдөн жамгыр куюлса
Үй да болсо тышка тең.

Месел, казал жарышкан,
Казал калды артында,
Месел чыккан жарыштан.
Казал түбү мыш болот,
Бир балаага туш болот,
Месел жүрүп ыр болот,
Казалдын түбү чыр болот.
Алып барат бир ишке²,
Жаман ишке киришпе.
Акылы бар боз бала
Адал³ ишти козголо,
Акылдууга дос боло,

Акылсызга жолобо,
Акылсызга дос болсоң
Жолугасың тайгакка,
Тайгаланып жыгылба,
Кудайга үнүң угулба.
Жаман иштен качып өт,
Жакшылыкка жетесиң,

¹ Казал — Ыр. Каймана мактанчаак, кур чечен маанисинде.

² Бир ишке — жаман ишке, бузукчулукка, кылмышка маанисинде.

³ Адал иш — пайдалуу иш, жакшы иш маанисинде.

Жолдош болбо нааданга,
Жолдош болсоң жаманга
Арманда болуп кетесиң,
Аманат жандан кечесиң.
Жакшы менен жанашсаң
Сабырлык менен барасың,
Акыры түбү ошондон
Жакшылыкты табасың.
Унутпагын жалганың,
Бул илгертен калганын.
Көгүчкөн учар жем чыкса,
Көк тулпар чуркаар тер чыкса,
Көөрүктүн оту тутанбайт
Көт жагынан жел чыкса,
Көч жүрө албай токтолот.
Көз учкан бийик бел чыкса,
Көңүлү тынар көпчүлүк
Көзгө токтоор эр чыкса.

Этеги жок, жеңи жок
Кийим чыгар,
Эң кийинки баласы
Кыйын чыгар,
Акча кагаз пул болуп,
Тыйын чыгар,
Атасынан баласы
Кыйын чыгар.
Күндө кеңеш — бир жакшы
Жыйын чыгар,

Андай өңдүү бир заман
Кийин чыгар,
Этек-жеңи чолтоюп
Чапан чыгар,
Эң кийинки баласы
Тапан чыгар.

Атты мээнет чырмаса
Аягынан басынар.
Байды мээнет чырмаса
Ашканага жашынар,
Төөнү мээнет чырмаса
Котур болуп кашынар.
Тузду мээнет чырмаса
Далкы чыгып, шор болот,
Манапты мээнет чырмаса
Түбү менен кор болот.
Баланы мээнет чырмаса
Сары карт чыгып, таз болот,
Келинди мээнет чырмаса
Кайненеси кас болот.

Мээнет кетпейт бечелден,
Сөз кутулбайт чеченден.

Теректин түбү тыт болот,
Жаман адам кырс болот.

Жаман адам таарынчаак,
Ар бир ишке корунчаак.

Акылы бар азамат
Ар бир сөзгө казанат.

Алтын сары, жез сары,
Коло сары, миз сары,
Баарысынын мисалы
Аягында билинет,
Алтын көзгө көрүнөт,
Ажырашып бөлүнөт.

Күмүштөн ээр атка бап,
Атка тынчы жок болсо
Күмүшүн алып, отко жак,
Күйөр тууган болбосо
Күлө сүйлөп, жатка жак.
Алтындуу ээр атка бап,

Атка тынчы жок болсо
Алтынын алып, отко жак,
Акылдуу тууган болбосо
Акырын сүйлөп, жатка жак.

Алгыр болсо тайганың
Алтындан тандап каргы так,
Ала албаса андайды
Айлансын аштан, башка чап.
Күлүк болсо тайганың
Күмүштөн тандап каргы так,
Күйүп кетсең жаман го,
Күйүтүн тартпай башка чап.

Алтын мөөр ай мончок
Адамга кайдан табылат,
Алганың жаман болгон соң
Абийириң кайдан жабылат.
Күмүш мөөр көк мончок
Жарашабы бир жатса,
Жакшы ургаачы, эр эркек
Адашабы тун катса.
Жаман катын белгиси —
Соксоңдой басып соку издейт,
Согончоктон ит тиштейт,
Баласын төргө чычырат,
Балтек, ме!—деп чыкырат,
Балтеги үйгө кирбесе
Суску менен бир чабат,
Ырысы качкан жигитке
Ошону менен аш куят.
Жаман катын белгиси —
Калдырак болот териси,
Карып болот эриси,
Талаага кетет талпактап,
Табагы жатат шалтактап,
Айылга кетет талпактап,
Аягы жатат шалтактап.
Жакшы катын белгиси —
Булгаары болот териси,
Мырза болот эриси,
Ошол эрдин ырысы,

Иши минтип жылышы,
Баарын ойлоп карасаң
Бул кудайдын кылышы.

Обоскер жакшы — кан жакшы,
Катын жакшы — эр жакшы.

Жаман катын белгиси —
Баладай камыр жуурат,
Балдарынын заманасын куурат.
Жакшы катын белгиси —
Алмадай камыр аш кылат,
Аяк эрин баш кылат.
Эки нанды эптеген,
Кызмат кылып, эринин
Маңдайынан кетпеген,
Үзүлгөнүн улаган,
Жыгылганды жөлөгөн,
Айрылганды эптеген,
Кашынан ыраак кетпеген,

¹ Эриси — эри, күйөөсү.

Ага мактанып киши жетпеген.
Андай адам табылбайт,
Жаман аял баш кошсо
Абийириң жабылбайт.
Уй пул болор,
Кул бий болор,
Тоо токол болор,
Токол байбиче болор,
Аяк адам баш болор,
Баш адамдар таш болор.

Эр адамдын жаманы
Жүрүшүнөн кул болот,
Ургаачынын жаманы
Кыялынан тул болот.
Акылдуунун айтканы
Абайласаң пул болот.
Там бир жылы көбөйөр,
Дарак бир жерде көгөрөр.

Каркыра катары менен жүрөр,
Кадырыңды билген киши билер.

Унчуккандан унчукпаган жакшыраак,
Унчуккандын башына тиер таяк.

Акыл — макал экөө бирдей келер,
Ал экөөнүн айтканы күндөй тиер,
Билбеген наадандардын ичи күйөр.

Билген адам ошону
Байым кылаар,
Көкүрөккө ойлонуп,
Дайын кылаар,
Билбегендер ошону
Айың кылаар.

Карагай, сөксөөл экөөбү
Дос болушкан,
Аягында ал экөө
Жоо болушкан,
Кийин жагы арылгыс
Доо болушкан.
Арасына табылгы
Элчи болгон,
Жараштырып ала албай
Уят болгон.
Уялгандан табылгы
Кызыл болгон,

Коркконунан карагай
Узун болгон.
Түрдүү заман ушинтип
Өтүп кеткен,
Тегеренип шум дүйнө
Бизге жеткен,
Ойлоп карап олтурсак
Нечен өткөн.
Бир адамдан
Алтымыш уул тараса,
Ар кимиси
Ар бир ишке жараса,
Он беши
Дилде кылыч байланса,
Он беши

Кан алдында сайраса,
Он беши
Аштык-эгин айдаса,
Он беши
Төргө көчүп жайласа,
Ошонун ар кимиси арбаса¹
Ол адам армандуу бул дүйнөгө,
Не болорун билбейбиз о дүйнөдө.

Өтүгүң тар болгон соң
Байлыгыңда не пайда.
Катын жаман болгон соң
Жүргөнүңдө не пайда.

Ат качаанак болгон соң,
Аштан, тойдон калган соң,
Күлүк болуп не пайда.
Катын жаман болгон соң,
Ар — деп беттен алган соң,
Сулуу болуп не пайда.

Бул дүнүйө шум жалган,
Шум жалганда ким калган,
Ушунетип олтуруп
Мурдагыдан ким калган.
Нечен түрлүү аярлар,
Канча кыйын олуялар,

¹ Арбаса — өзүмчүл болсо, өз максатын көздөсө, ынтымагы болбосо маанисинде.

Ошонун баары тим калган.
Асанкайгы олуя,
Нечен түрлүү сөздөрдүн
Аягын билген дария,
Алардан калган дүнүйө.
Өтүп барат бир заман,
Менменсиген эр жаман,
Аштык чыкпайт, жер жаман¹.

КАЛЫГУЛДУН ЫРЫ²

Өңү сары, көзү көк,
Сүйлөп берсе сөзү көп
Орус деген эл келер,
Арканга өлчөп жер берер.
Өлтүрүп ийбес,
Этегиң жерге тийбес,
Эч ким муну сүйбес.
Калк кысылар,
Заманың бузулар,
Баш аяк болор,
Аяк баш болор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий болор.
Карыядан каада кетер,

¹ Поэманын көлөмүнүн басымдуу бөлүгүн Калыгул олуянын эки кылым өткөндө келет — деп айткандары азыр келди, эл эркиндик теңдикке жетип, жашай баштады. Өз учурунда Калыгулдун айткандарын эч ким түшүнбөй, маани бербей, жок нерселерди айтат — деп келеке кылышкан деген ойлор түзөт.

Кыясы поэма бүтпөй калса керек. Тексттерден кийин бир нече барак актай калтырылып, ошондон кийин гана айткан, жазган кишилердин кимдиги жазылган. Буга караганда корутунду катары айтылуучу ойлорду жазууга орун коюлган өңдөнөт. Эмне үчүн ал бош жерге жазылуучу тексттер жазылбай калганы белгисиз.

² 1938-жылы 7-июнда жазылып, «Тоголок Молдонун жыйнагы» — деген жыйнакка топтолгон ырларга кошулган. Латын тамгасында. Айткан Тоголок Молдо, жазган — Инаят Мусаев. Кыргыз улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусу, инв. № 1268, 432—446беттер.

5-

67

Катындан уят кетер,
Уулдан урмат кетер,
Келинден келбет кетер,
Кыздан кылык кетер.
Атанын тилин уул албас,
Аганын тилин ини албас,
Бирин бири биле албас,
Эненин тилин кыз албас.
Тоо токол болор,

Токол байбиче болор,
Байбиче токол болор.
Миң түтүнгө бир киши
Башчы болор,
Курсагы тойбос,
Капырай, желип жортуп,
Сураганын койбос.
Ошо орус келгенде
Кабыргасы май болор,
Төрт түлүгү шай болор,
Туурдугуң киш болор,
Ит аягың мис болор,
Береке аз болор,
Мээнет көп болор.
Кызыл-кызыл кыялар,
Кыз жигитти кубалаар,
Жыйын көрөт, кантет — деп,
Жигит кыздан уялар.
Ой тобо, бир күн көрөбүз,
Көрбөсөк акыр өлөрбүз,
Жардыгына орустун
Жабыркап жүрүп көнөрбүз.
Омбуга орус толду — дейт,
Бизди онтотор кези болду — дейт,
Алматыга орустан
Аскер келип конду — дейт,
Казакты бүтүн каратып,
Бизди какшатар кези болду — дейт.
Өлбөй турсаң көрөсүң
Орус салган калааны.
Аман болсоң көрөрсүң
Араба менен чананы.
Багарсың торпок менен тананы,
Сактаарсың сары талааны,
Салдаттыкка берерсиң
Ичинден чыккан баланы.
Алматыга келгенде
Албай бизди койчу эмес,
Каршылык кылып катылсак
Оңой-олтоң сойчу эмес¹.
Мунун карагайдан салдырган²

Калаасы болот.
Сары башыл, көзү көк
Баласы болот.
Атка салып сүйрөткөн
Чанасы болот,
Кой ордуна кайтарган
Доңузу болот,
Корсулдашып сүйлөшкөн
Добушу болот.
Ак кагаздан жүргүзгөн
Акчасы болот,
Алма, өрүк, жер-жемиш

¹ Жогорку тексттердеги айрым ыр саптарынын мазмундук маңызы. ал эле эмес формалык белгилерине чейин мындан мурдагы жана кийин келүүчү ар кайсы информаторлордон жазылган материалдарда кайталанган түрдө жолугушу мүмкүн. Андай кайталануулардын бири-бирине толук туура келгендерин да, вариант түрүндө мазмундук, формалык өзгөрүүлөргө учураган үлгүлөрүн да кыскартпай, өзгөртпөй өз-өз ордунда берүүнү туура деп эсептедик. Анткени андай кайталануулар Калыгулдун мурастарынын жайылуу географиясын, чөйрөсүн көргөзүп, кандай накылдары өзгөчө баркталганын, калк арасына кеңири тараганын белгилөө иштеринде жардамчы болмок. Анын үстүнө мындай белги Калыгул олуянын сөздөрү биздин учурларга кандай мүнөздө, кантип жеткенинен да кабар берип турмак.

² Бул ыр сабына чейин Тоголок Молдо өз сөздөрү менен ыр түрүндө Калыгулдун айткандары туура келе баштаганда «Арстанбек сайрап баары журтка даң кылып, Калакемдин кеби — деп, какшап айтып жүрдү эле» — деп баяндайт да, кийинки ыр саптарын Арстанбектин сөз катары, ал Калыгул айткандарды баяндаганы түрүндө берет. Ошон үчүн ар бир экинчи ыр сабынын аягына «деп айткан > — делген эки сөз кошулуп айтылат. Калыгулга таандык стилди сактоо максатында информаторго таандык эки сөз алынып салынды, мисалы: түп нускада «Мунун карагайдан салынган калаасы болот — деп айткан» — түрүндө.

Бакчасы болот.
Жан башына жатуучу
Тактасы болот,
Кендирден кылган буладай
Бактасы болот.
Көлгө салып жүргүзгөн

Кемеси болот,
Көндүрүп алган ат коюп
Келеси¹ болот.
Карагайдын башында
Зымы болот,
Зымды байлап бекиткен
Чыны болот.
Айчылык жерден бир күндө
Кабар алат,
Айлыңдан тандап ак таяк²
Чабар алат.
Мал-башыңды кагазга
Каттап алат,
Көңүлүнөн чыгарбай
Жаттап алат.
Чолок күрмө чолойтуп
Кийип турат,
Тизесин бүкпөй, тик туруп
Сийип турат,
Кылган ишин кагазга
Чийип турат.
Ошол орус келет ко,
Жазаңды орус берет ко,
Жабырына орустун
Жандын баары көнөт ко,
Алматы келсе бул орус
Ааламды бүтүн жеңет ко³.

¹ Келе — уй.

² Ак таяк — чабарман, жасоол.

³ Мындан нары ушул Калыгулдун айткандарын какшап айтып өткөн Арстанбек менен бир убакта чыккан, акындыгы андан кем эмес «өзүмдүн бабам Музооке» — деп анын тарыхын айтып, ага улай кыргыздын көптөгөн белгилүү өнөр ээлеринин аттарын атап, аларга мүнөздөмө берет.

«ЭРКИНДИК» — ДЕП БАЙЫМБЕТ АЙТКАН...¹

Кармап турган улугуң²
Орус болот³,
Кой ордуна бакканы
Доңуз болот.
Миң түтүнгө бир киши
Болуш болот,
Болуштарың оруска
Коруш⁴ болот.
Кагазга жазып билдирген
Добуш болот,
Болушундун буйругу
Олут болот,
Жериңди орус алган соң
Корук болот,
Түрлүү, түрлүү алаамат
Жорук болот.
Кыргыз сага кара таш
Конуш болот.
Жердин, суунун ээси
Орус болот.
Өңү сары, көзү көк
Орус келет,
Узун чөптү шыпырып

¹ Тема шарттуу. 1928-жылы араб тамгасы менен Тоголок Молдонун өз кол тамгасында жазылган түп нускада тема жок. Балким дептердин сыртына жазылган дарек болгондур. Бирок ал сакталбаган. Кийин тексттер жазылган дептерге тыш катары бириктирилген кагаздын сыртына араб тамгасында: «Калыгулдун сөзүнөн улап ыр менен жазган Тоголок Молдонун «Эркиндик» — деген ырынан. Өзүнүн кол жазмасы, 1928-ж. жазылган. Тапшырган Абдыкалык Чоробай уулу, 9/X 46-г.» — деген сөздөр жазылган. Тексттер жазылган дептердин 1-бетинин баш жагына А. Чоробаев жазган «Эркиндик» — деп Байымбет айткан» — деген сөздөр тема катары берилген.

²Тексттер эски өткөндөрдү эскерип, жаңынын маанисин айтам — деген мүнөздөгү акындын эскертүүсүнөн башталып, орустар кыргыз жерине келерден мурда эле Калыгул залим өкмөт болорун эскертип айткан эле — дейт.

³Бір саптары Калыгул айткан сөздөр катары «деп айткан > — делген эки сөз кошулган түрдө айтылат («орус болот — деп айткан...»).

⁴Жем болот. кенч болот, же жардамчы болот, таламын талашат маанилеринде.

Оруп келет,
Кыска чөптү жолотпой
Коруп келет,
Кызылдай сенин каныңды
Соруп келет,
Күндөн күнгө көбөйүп
Толуп келет.
Танапка салып жериңди,
Тарытып коёт,
Жашында күндү көрсөтүп,
Карытып коёт,
Жигитке жилик алдырбай,
Арытып коёт.
Жериңе келип жай салып,
Чениңди алат,
Илгери басып жүргүзбөй,
Деминди алат.
Оозуңдан сөз чыгарбай,
Кебинди алат,
Ынтымактан айырып,
Эбинди алат.
Башчы кылып паралап,
Бегинди алат.
Казына жерден айырып,
Жайыңды алат,
Кара кызмат кылдырып,
Шайыңды алат.
Кадырлап сыйлап, көпөс — деп,
Байыңды алат.
Кара нан жүктөп солдатка
Төөңдү алат,
Кара кызмат кылдырып,
Жөөңдү алат.
Кордук кылып, союшка
Коюнду алат,
Тамашаңды түгөтүп,
Тоюнду алат,
Чогоолдордун колунан
Союлду алат.
Кара жолго байлатып,
Атыңды алат,

¹ Кыйынчылыкты тарттырып маанисинде.

Кара кызмат кылдырып,
Акынды алат.
Алдап сүйлөп, жакындап,
Акылды алат,
Ынтымактан айырып,
Батынды алат,
Сүйдүмгө салып, сүйлөшүп,
Катынды алат.
Баатырлардын колунан
Найзаны алат,
Ак буудайдан арттырып
Арпаны алат.
Ата уулу — деп, жактырып,
Калчаны алат,
Калча сурап, бий болуп
Канчаны алат.
Капкалуу шаар — кара кент²
Калаанды алат.
Кара кызмат — солдатка
Балаңды алат,
Кыймылдатпай күн мурун
Чаманды алат,
Тоого сүрүп чыгарып,
Талаанды алат.
Карагайдын башында
Чыны болот³,
Чыныга байлап жүргүзгөн
Зымы болот.
Алты айлык жолдон бир күндө
Кабар алат,
Ар болушка бир жигит
Чабар алат.
Чабарчы чаап кагазды
Ташып турат,
Жылдан жылга мээнети
Ашып турат,
Сөөгүң сыздап, күйгөндөн

¹ Сүрдүү, баатыр маанисинде.

² Кент — кыштак, отурукташкан эл чогуу жашаган чакан шаар — калаа.

³Томонку (8—10 сап) саптардын өзүнчө варианты Тоголок Молдодон 1922-жылы жазылып алынган тексттерде да орун алган.

Жашып турат.
Сыр алдырбай, сыртыңдан
Басып турат.
Карагайдан салдырган
Чарбагы болот,
Калың журтту коркуткан
Арбагы болот.
Кой ордуна кайтарган
Доңузу болот,
Корсулдашып сүйлөшкөн
Добушу болот.
Ак кагаздан жүргүзгөн
Акчасы болот,
Алма, өрүк, жер-жемиш
Бакчасы болот,
Темирден кылган жатуучу
Тактасы болот,
Жети күндө бир майрам
Аптасы болот.
Чолок күрмө чудуйтуп
Кийип турат,
Тике туруп, олтурбай
Сийип турат,
Сураган журту зыркырап
Күйүп турат.
Өз билгенин бербеген
Кежир болот,
Иштеткени оокатка
Темир болот,
Сураган журту күйгөндөн
Көмүр болот.
Кармап турган улугу
Залим болот,
Залимдиги дапдайын
Маалым болот,.
Букарасы күйгөндөн
Жалын болот,
Кебин адам укпаган
Кеңеши болот,
Көлгө салган кош кайык
Кемеси болот,

Он солдатка бир башчы
Төрөсү болот.

Бул дүнүйө чиркинде¹
Армансыз пенде жок экен,
Ажал тагдыр келгенде
Атканда тийген ок экен.
Так Сулайман байгамбар
Миң катын алган экен,
Миң катындан бир дагы бала көрбөй,
Арман кылып Сулайман,
Акыретке барган экен.
Жашым келди сексенге кайгырамын,
Бир баланын жогунан зар кыламын²,
Арыз айтамын Аллага жалганы жок,
Асыл жандан бир туяк калганы жок.
Баласы жоктун тили жок,
Балан деп айтар үнү жок,
Жалган дүйнө чиркинде
Жарытып көрөр күнү жок.

Эки кудай — аялга,
Бир кудайы — кудайы,
Бир кудайы — жубайы.

Берейин деген кулуна
Белен кылат жолуна,
Уулу болот урматтуу,
Кызы болот кылыктуу.
Келини болот келбеттүү,
Кемпири болот сөөлөттүү.
Урайын десе кудайың
Уулуң душман жудайың,
Кырсыктаса кудайың
Кызың душман жудайың,
Кетирем десе кудайың
Келиниң душман жудайың,
Уулуң кетет оройтуп,
Кызың кетет кыр айтып,
Келиниң кетет кер айтып,
Кемпириң жыгат тырайтып.

¹ Жогорку ыр саптары менен бул ыр сабынын арасында башка тексттер жок. Буга караганда ушул саптан башталган төмөндөгү тексттерди да Калыгулга таандык ойлор — деп кабыл алуу оң. Бирок информатор эмне үчүндүр төмөнкүлөрдү формасы жактан башка үлгүдө бериптир. Ошондой эле мазмундук жактан да буга чейинки жана мындан кийинки тексттердин арасында айырма бар.

² Сексенге келгенче баласыз болуп кайгырганга караганда ыр саптары Тоголок Молдонун өзү жөнүндө болушу да мүмкүн.

КАЛЫГУЛ АТА¹

Кезинде Орто-Токой
Көл болорсуң,
Үстүндө каз-өрдөккө
Мол болорсуң,
Ошондо кыргыз эли оңолорсуң².
Жакшыдан мөөн тууйт,
Жамандан жаан тууйт,
Эки көрөгөчтөн суу карек³ тууйт,
Таздан жаргак баш тууйт,
Шайтандан каргаса да өлбөс тууйт.
Карыганда катын жоо,
Кайрылышпайт, жакын жоо,
Эңкейгенде элиң жоо,
Эки тизе, белиң жоо,
Күч-кубатың кеткенде
Уулуң менен келин жоо,
Ушунун баары жоо болсо
Кайдан болот дениң соо".

КАЛЫГУЛДУН МАКАЛЫ⁵

Жыйырма менен отуз жаш
Өтсө келбейт бул кайтып,
Желип өмүр өткөн соң
Жигит болбойт чал кайтып,
Аргымак атың арыса
Алмагы кыйын жал кайтып,
Чынарың кессең түбүнөн
Чырпыгы болбойт тал кайтып,
Чындап ажал келген соң

¹ Эл оозеки чыгармалары. Жыйнаган Кулубеков Аалы (Кочкор району) Кыргыз улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусу, инв. 587 (5225).

² Жогорку даректе, 1-дептер, 168-бет (1943-ж. жазылган).

³ Суу карек — карама сокур, бул жерде бош, начар маанисинде.

⁴ Жогорку эле даректе.

⁵ Месели делбестен, ушул түрдө «макалы» — деп да айтыла берет. Материал Жумгал районундагы Ленин атындагы колхоздо жашаган 78 жаштагы Абдыкадыр Алыбаевден 1959-ж. жазылган. Жазып алган Батма Кебекова.

Чыкса келбейт жан кайтып.
Кетсе дөөлөт колуңдан
Келмеги кыйын мал кайтып,
Кедейчилик жигиттин
Кейпин бузат шалдайтып,
Келе! —деп келсе бересең
Кейитет жанды саргайтып.
Берейин десең малың жок,
Бешинди алат далдайтып.

Жигиттерге кыз жакшы,
Мүнүшкөргө куш жакшы,
Тил албаган жаманга
Акыл сөздөн муш жакшы.
Бул жалганда нур жакшы,
Булбулдарга гүл жакшы,
Муңдуунун черин жазууга
Булбул күбө тил жакшы.

Алыска сапар жол жүрсөң
Аземдүү жорго ат жакшы.
Окусаң билим үйрөнүп
Орундуу жазган кат жакшы,
Сараңдардын миңинен
Жалгыз да болсо март жакшы,
Пайдасы жок туугандан
Мамилелүү сарт жакшы.
Медери жок туугандан
Бек кармашкан жат жакшы.
Кеби жаман катындан
Келте ооруган дарт жакшы.
Мөмөсү жок дарактан
Жапайы чыккан тал жакшы.
Адамдын учар канаты —
Аз деле болсо мал жакшы.

Каз, өрдөккө көл жакшы,
Катындарга эр жакшы,
Кадыр тапкан жигитке
Кара түркүн бай жакшы.
Бербесе да, мецерлүү,
Берекелүү эл жакшы.

Чар тарапка мал оттоп,
Чарбадарга тоо жакшы,
Качса кетет кутулуп,
Кайберенге зоо жакшы,
Көрө албаган туугандан
Каршылашкан жоо жакшы.

Жигитте бир ат болбосо,
Минсе чаты толбосо,
Чалгыны сынган куш мен тең,
Сарамжал үйдө жок болсо
Көтөрүп койгон ыш² мен тең,
Алганың жаман болгон соң
Жамбаштан өткөн сыз мен тең,
Жеңең жаман болгон соң
Жети ай кыскан кыш мен тең,
Жайкалып шибер чыкпаса
Жай деле болсо кыш мен тең.
Уулүң жаман болгон соң
Нашаа чеккен сарт мен тең,
Иниң жаман болгон соң
Арак ичкен мас мен тең,
Келиниң жаман болгон соң
Керексиз жаткан таш мен тең.
Кызың жаман болгон соң
Ит ичпеген аш мен тең.
Атаң кежир болгон соң
Эрегишкен кас мен тең.

Жамгыр жаап, сел жүрсө³
Жаз да болсо кыш мен тең,
Үйүңдөн жамгыр куюлса
Үй да болсо тышка тең,
Бетинен бедер кеткен соң
Кымкап да болсо бөз мен тең,
Акылы жок боз бала

¹ Мен. «менен» — деген сөздүн ыр тизмегиндеги ыргакка ылайык кыскартылып айтылышы.

² Көтөрүп койгон ыш — мааниси бизге белгисиз. Балким «көтөрүп койгон кыш — делип, жылаң дубал, бош турган, каңгыраган үй маанисин туюнтат.

³ Төмөнкү сегиз сап ыр — «Кыргыз эл ырчылары» аттуу китептен алынды. «Кыргыз эл ырчылары», Бишкек, 1994, 54-бет.

Соо да болсо мас мен тең.

КАЛЫГУЛДУН САНАТЫ

Жакшы болсоң жердей бол
Баарын чыдап көтөргөн,
Таза болсоң суудай бол
Жаманды жууп кетирген.

Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагың жок болсо
Алдыңдан таяр алтын так.

Ары жок күлкүчү,
Акылы жок уйкучу.

Аюу аманын тилейт,
Акмак жамандыкты тилейт.

Кызаргандын баарысы
Манат болот турбайбы,
Кылган иштин баарысы
Адат болот турбайбы,
Айткан сөздүн баарысы
Санат болот турбайбы.

Аттуусун коюп, жөөнү айтам,
Алпты коюп, дөөнү айтам,
Катар-катар лөктү айтам,
Калп айтпаган төптү айтам.

Көкүрөк ачык² болбосо
Көзүң көрүп не кылат,
Жан кыйналат дебесе
Жардылыктан ким өлөт.

Атаандашпай койбойт
абысын,
Ак шумкар карайт чабытын,
Аларман ууру көз салат
Адырмак тоонун жыбытын.

Кара куш карайт кардына,
Кара жемсөө азамат
Карабайт жек-жаат, жакынга.
Коңгуроо такса жарашат
Койкойгон кара нарына.
Орой киши баатыр болор,
От чыкпай жериң такыр болор,

¹ Жети-Өгүз районунан 1968-жылы 78 жаштагы Алчикеев
Жунушбайдан жазылган. Катчылар С. Закиров, Б. Кебекова, Ж. Мусаева,
инв. № 531 (5150), 4-дептер, 47—52-беттер.

² Көкүрөк ачык — акылдуу, билимдүү маанисинде.

Ошол заман жакын болор.
Аягың таш болор,
Кулуң баш болор,
Мингениң жыгач ат болор,
Кылганың казам ант болор,
Ыгы жокко жан берип,
Ыйманынан жат болор.
Бактылууну карасаң
Муз үстүнө от жагат,
Багы жокту карачы
Кургак үйдөн суу тамат.
Аккула аттар кимде жок,
Жүгүрбөсө тайча жок,
Ага-ини кимде жок,
Сыйлашпаса жатча жок.
Бедери жок торкодон
Бек токулган бөз жакшы,
Медери жок туугандан
Бек сыйлашкан жат жакшы.
Алтын ээр атка чак,
Атка тынчы жок болсо
Алтынын алып отко жак,
Акылдаш тууган болбосо
Акырын сүйлөп, жатка жак.
Күмүш ээр атка чак,
Атка тынчы болбосо
Күмүшүн алып, отко жак,

Күйөр тууган болбосо
Күлө багып, жатка жак.

Бул дүйнөдөн не карып —
Сатылбаган бөз карып,
Айтылбаган сөз карып,
Замандашы болбосо
Карыя болот тез карып,
Кадырын жеңе билбесе
Бойго жеткен кыз карып.
Эл жакалай конбосо
Бетегелүү бел карып,
Улугу калыс болбосо
Убара болот, эл карып.

Жалтаңдын башы муз болор,
Жаман менен дос болбо,
Жаман менен дос болсо

Акыры келип доо болор.

Жакшы менен дос болсоң
Өмүрүнчө кушташат¹,
Жаман менен дос болсоң
Артып кетти меники,
Алганыңды бергин — деп,
Акыры бир күн мушташат.

Кетсе дөөлөт башыңдан
Келмеги кыйын мал кайтып,
Келе!—деп, келсе бересең,
Берериң колдо жок болсо,
Кайран жанды саргайтып,
Чырпыгың сынса талынан
Чынар болбойт ал кайтып.
Чындап ажал келгенде
Кайрылып келбейт жан кайтып,
Өткөн өмүр — качкан куш,
Колго конбойт ал кайтып.

Көгүчкөн учат жем чыкса,
Көк тулпар чуркайт тер чыкса,
Көңүлү тынат көпчүлүк
Көзгө толор эр чыкса,
Көөрүктүн оту тутанбайт
Көт жагынан жел чыкса,

Көч жүрө албай токтолот
Көз учкан бийик зоо болсо²...

КАЛЫГУЛ³

Биринчисин айтайын —
Бирдиги кеткен эл жаман,
Экинчисин айтайын —
Энеси өлгөн кыз жаман,
Үчүнчүсүн айтайын —
Үлгүсүз бүткөн иш жаман,

¹ Кушташат — сыйлашат, жакшы мамиледе болот, саламга келет, ал-абал сурашат, катташат маанисинде.

²Текст үзүлүп калган. Кандайдыр себеп менен жазуу иши аягына чыгарылбаган өңдөнөт.

³ Ысык-Көлдүн Ак-Суу районундагы Маман айлында жашаган 85 жаштагы Жантаев Кадыракундун айтуусу боюнча. Жазган Анара Токомбаева. Инв. № 526 (5127), 3-дептер, 1— 2-беттер.

Төртүнчүсүн айтайын —
Төрөсү жок журт жаман.
Бешинчисин айтайын —
Белгисиз өлгөн эр жаман,
Алтынчысын айтайын —
Айтышса сөзү өтпөгөн,
Кармашса күчү жетпеген
Аргасы кеткен жок жаман.
Келинди мээнет басарда
Кайненеси кас болот,
Баланы мээнет басарда
Башы ылжырап таз болот,
Жакшыны мээнет басарда
Жакынына кас болот,
Тузду мээнет басарда
Далкысы чыгып, шор болот,
Кызды мээнет басарда
Атасынын төрүндө
Көп олтуруп кор боот.

САНАТ-НАСЫЯТ, ТЕРМЕ ЫРЛАР ЖАНА МАКАЛ-ЛАКАПТАР Ч

АРСТАНБЕК АКЫНДЫН САНАТЪР

Байталдан тууган керди алар³,
Башчы болгон эрди алар,
Эгинге жайлуу жерди алар.
Каапыр алар жериңди,
Катка салар элиңди,
Кайыштырар белиңди.
Токой токол болор,
Токолдон байбиче болор.
Уй бул болор,
Кул бий болор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар.
Көзү чуңкур, мурду чоң
Орус чыгар,
Ата-атанын уулунан болуш чыгар.
Кызыл жезден жазаган
Тыйын чыгат дечү эле,
Атасынан баласы

¹ Эл арасындагы айрым адамдардан, жашаган доору жактан Калыгулга жакын турган белгилүү акын-ырчылардан жазылган улуу ойчулга таандык болушу, же ал өз сөздөрүндө пайдаланышы мүмкүн — деп эсептелген материалдар.

² 1922-жылы 2-октябрда Нарын өрөөнүндөгү Ак-Булун — деген жерде Арстанбек менен катташ болуп жүргөн 82 жаштагы Чулчуге уулу Алыбек ажынын айтуусунда кагаз бетине түшүрүлгөн. Жазган адам Каюм Мифтаков. Инв. № 1013, 1-китеп, 196—198-беттер.

³ Түп нускадагы бардык материал эмес, мазмун-маңызы боюнча Калыгулдун айткандарына жакын турган, ошол адамга таандык, же ал кишинин тиешеси болуусу мүмкүн дешке боло турган ыр саптары гана тандалып алынды жана формасы кандай жазылса ошол түрдө, өзгөртүүсүз берилди.

Кыйын чыгар дечү эле.
Калкан жака, тар жеңдүү
Кийим чыгат дечү эле,
Атасынан баласы
Кыйын чыгат дечү эле.
Сактаарсың сары талааны,
Салдаттыкка берерсиң
Колундан кармап балаңды.
Жакшы киши тул болор,
Түбү казак, кыргыз балдары
Сары оруска кул болор,

АРСТАНБЕК

«ТАР ЗАМАН»¹

Төрт булуңдап ор казган²,
Карагайдан тургузган
Коргон чыгат — дечү эле,
Ошо коргон ичинен
Оозу түктүү, көзү көк
Орус чыгат — деди эле,
Узун чөптүн баарысын
Оруп чыгат — деди эле,
Кыска чөптүн баарысын

¹ 1922-жылы 5-октябрда Ак-Булунда К. Мифтаков жазып алган. Кимден жазып алганы оз алдынча көрсөтүлгөн эмес, кыясы буга чейинки акындын өмүрүнө байланышкан маалыматтарды жана анын «Санат» ырларын айтып берген Арстанбектин курдашы (К. Мифтаковдун маалыматы) 82 жаштагы Алыбек Чулчуке уулунун айтуусунда жазылган өңдөнөт. Материал инв. № 1013, 1-китепте сакталат, 203—207-беттер.

² Түп нускадагы жазылган материалдар бүт эмес, арасынан мазмуну боюнча Калыгулдун айткандарына жакын тургандары — ага тиешеси болуусу мүмкүн — деп эсептелгендери гана тандалып берилди. Ыр саптарынын формалык белгилери өзгөртүлбөй, түп нускадагы үлгүдө сакталды. Анткени ар бир экинчи ыр сабынын аягындагы кайталануучу «деди эле» — деген сөздөр Арстанбек башка бирөөнүн б. а. Калыгулдун айткандарын кайталап, ошол ушундай болот дечү эле — деп жатканынын күбөсүнүн милдетин аткарып турушат.

Коруп чыгат — деди эле,
Ай-ааламдын баарысын
Соруп чыгат — деди эле.

Бул сары орустун тушунда
Кызыл жезден жасаган
Тыйын чыгат — дечү эле,
Атасынан баласы
Кыйын чыгат — дечү эле,
Алка жака жамынган
Кийим чыгат — дечү эле,
Атасынан баласы
Кыйын чыгат — дечү эле.

Сактаарсың сары
талааны,
Салдаттыкка берерсиң
Ичинден чыккан балаңды.

Эки башын кайкайтып
Кайык чыгат — дечү эле,
Элечегин булгалап
Зайып чыгат — дечү эле.
Жаман жакшы болот,
Жакшы жаман боот.
Тоо токол болот,
Токол байбиче болот,
Уй бул болот,
Кул бий болот.
Тегиз жерден тегирмен чыгат,
Тексиз жерден бий чыгат.

Обол мурун ден соолук,
Андан кийин ак жоолук,
Андан кийин он соолук.

Азылуу казан болсо,
Салылуу тулга болсо,
Үстүңдө үй болсо
Жардымын деген киши
Акыретинден ажырайсың.

Сөздү сөздө,
Айтып жиберип
Артынан көздө.

Сөз айласын билбеген
Сөздү өзүнө келтирет,
Күч айласын билбеген
Көчкөндө көлүк өлтүрөт.
Тоону, ташты сел бузат,
Адамды ушак бузат,
Журтту курама бузат.
Жакшы болмок бар иштен,
Жаман болмок ар иштен¹.

САНАТ ЫР²

Кызаргандын баарысы³
Манат болот турбайбы,
Кылган иштин баарысы
Адат болот турбайбы,
Ирмегендин баарысы
Канат болот турбайбы,
Ырдагандын баарысы

¹ Ыр тексттеринин аягында «жогоруда жазылгандан апачык көрүнүп турат. Тек, бул ырлар Арстанбектин ырына ээрчип гана ырдалган ырлар. Арстанбектин өзү айткан ырлар эмес. Ушу дептердин 33-бетин караңыздар» — деп жазылган К. Мифтаковдун эскертүүсү бар. Кыясы фольклорчу ыр тексттериндеги көп сөздөрдүн мазмундук белгилери Арстанбек айтканга окшобогонун байкаган өңдөнөт. Бирок мындан тексттерди айтып берип жаздырган адам — информатор Арстанбекке таандык эмес материалдарды эле ага таандыкташтырып койгон деген корутунду чыгарууга болбойт. Тексттерди Арстанбек ушул түрдө, арасына өз сөздөрүн да кошуп айтып жүрүшү толук ыктымал. Муну менен ал Калыгулга тиешелүү сөздөрдү — ыр саптарын өзүнө менчиктештирип алган деш мүмкүн эмес. Ал жөн гана Калыгул айткандарды кайталап, өзүнчө варианты менен айткан. Мындай ык элдик оозеки көркөм чыгармачылыкта кеңири жолуккан белги.

² Материал «Сагымбай акын Орозбаковдон санат ырга мисал» — деген ат менен жазылган. Жазган адам К. Мифтаков, мурдагы барактагы коюлган датага караганда 1922-жылы, 5-октябрда жазылган. Айтып берген адам белгилүү манасчы Сагымбай Орозбаков. Бирок фольклорчунун ою боюнча ыр тексттери манасчынын өзү чыгарган төл чыгармасы эмес, жалпы эле элдик санат ырлардын кандай түзүлөрүн, мазмуну кандай болорун билүүгө жардам берүүчү үлгү катарындагы милдетти аткарган материалдар.

³ Түп нускадагы ыр тексттери катары менен бүт берилбестен, алардын арасынан Калыгулга таандык, же ал да айтуусу мүмкүн делген саптар, ыр түрмөктөрү тандалып алынып берилди. Инв. № 1013, 1-китеп, 208—209-беттер.

Санат болот турбайбы.

Көкүрөк чечен болбосо
Көзү көрүп не кылат,
Жан кыйналат небесе
Жардылыктан ким өлөт.

Кара илек болбой кар
кетпейт,
Капсалаң болбой жут
болбойт.
Кара өзгөй болбой доо
болбойт,
Шагылы болбой зоо болбойт,
Шайыры болбой эл болбойт,
Бейили жакшы кем болбойт.

Чаң созулат тамандан,
Жакшылык келбейт
жамандан.

Булбулдун мукам үнү бар,
Тайлактын таза жүнү бар.
Боло турган азамат
Болоттон кылыч байланып,
Жоого тийсе сүрү бар.

Тамды тешкен уурунун
Сабы кыска чоту бар,
Боло турган жигиттин
Жүрөгүндө оту бар.

Жалсыздан айгыр
салбаңар,
Жарагыдай ат туубайт,
Жайсыздан катын албаңар,
Жарыткыдай эр туубайт.

Аргымак мойнун ок кесет,
Азамат мойнун жок кесет.

Аргымактын азганы —
Алыска сапар басканы,
Азамат эрдин азганы —
Көчкөндө жөө басканы.

Аргымак атта жал жок —
деп,
Албай таштап өтпөңөр.
Азамат эрде мал жок — деп,
Жоого таштап кетпеңер.

Өзөндүү сууга тал бүтөт,
Өлбөгөн кулга мал бүтөт,
Мал бүткөнчө эс кетет,
Ага-инидей дос кетет.

Куурай чыкпас куу такыр
Куурай чыгып бергенде
Күлүк чуркап өтө албайт,
Мал бүтпөгөн куу жакыр
Мал жыйылып бүткөндө
Айдап журтка жете албайт.

Жаман атка жал бүтсө
Жанына торсук¹ байлатпайт.
Жаман эрге мал бүтсө
Жанына коңшу кондурбайт,
Кондурса да оңдурбайт,

Жаман атты буйга мин,
Түнөп калган уйга мин,
Чанач алып сууга мин.
Ишенимдүү жакшы атты
Көтөрүлгөн тууга мин,
Кулак тунган чууга мин.
Ажалың чындап жетер да,
Ажалың чындап жетпесе
Азабыңдан куткарып
Алып чыгып кетер да.

Ат качаанак болгон соң,
Аштан, тойдон калган соң,
Күлүктүгү не пайда,
Алганың сулуу болгон соң,
Аркырап беттен алган соң,
Сулуулугу не пайда?!

Ат жакшысы боз болот,
Алганы жакшы жолукса
Атасы душман дос болот.
Этекти кессең жең болбойт,

Эзелки душман эл болбойт,
Жеткилең бийик жол болбойт,
Желкени кессең тон болбойт.
Жээн-тага эл болбойт,
Жеке тамчы сел болбойт.

Жалгыз аттан чаң
чыкпайт,
Талды чапсаң кан чыкпайт,
Жалгыз өлсө чуу чыкпайт,
Жар бөгөсө суу чыкпайт.

Жапаң-жапаң кар жааса
Жаш куурай башын
көтөрбөйт.
Жаман эрден мал тайса
Жастыктан башын көтөрбөйт.
Ак чаңгыл тоонун этегин

¹ Торсук — кол чанач — кичинекей

Адис мерген кийиктейт,
Алганы жакшы жолукса
Азамат көөнү бийиктейт.
Кара кулак аттар кимде
жок,
Жүгүрбөсө тайча жок,
Ага-тууган кимде жок,
Сыйлашпаса жатча жок.

Бедери жок торкодон
Бек токуган бөз жакшы,
Медери жок туугандан
Бек сүйлөшкөн жат жакшы.

Алтындуу ээр-ак кабак,
Атты жоор кылган соң
Алтынын алып, отко жак.
Аяшар тууган болбосо
Акырын сүйлөп, жатка жак.
Күмүш ээр-ак кабак,
Атка тынчы болбосо,
Күмүшүн алып отко жак,
Күйөр тууган болбосо,
Күлө багып, жатка жак.

Коргондуу жердин ору
бар,
Улуктун кетте зору бар,
Экинин бири болбогон
Кембагал эрдин шору бар.
Экөөгө бергис бирөө бар,
Өгөөгө бергис бүлөө бар,
Атка бергис кунан бар,
Кызга бергис жубан бар.
Бирге жатпа биткорго²,
Соода кылба сүткорго,

¹ Кара кулак ат — күч-кубатка толгон, жетилген ат.

² "Санат ыр" — деген темадагы материалдар Сагымбай манасчыдан эки жолу жазылган экен. Алар бири-бирине жакын, кеп саптары окшош болгону менен бир эле жазылгандын көчүрмөсү эмес. Экинчи жолку жазылган тексттер (аларды К. Мифтаков 1922-жылы, 18-июлда жазыптыр) биринчи жазылгандын өзүнчө варианты — айрым өзгөрүүлөр бар. Анын үстүнө 18-июлда жазылган тексттер бир топ арбын. Ушул ыр сабынан тартып манасчыдан кийин жазылган тексттердин жогоруда берилген биринчи текстке кирбеген ыр саптарынан Калыгулдун сөздөрүнө мазмундаш, же ал пайдалануусу мүмкүн — андан калган мурастардын катарына кириши ыктымал деген үлгүлөр тандалып берилди. Инв. № 10136, 229—234-беттер.

Айыл конбо анткорго.
Жолдош болбо айгакка,
Мүдүрүлтөт тайгакка.
Кар эресе суу болот,
Карагай башы куу болот,
Кан белгиси туу болот,
Кан жандаган жигиттин
Жүрөгү сары суу болот.
Кара кой соймок
барлыктан
Канга бармак жарлыктан,
Калк сурамак нарлыктан.
Ат жоорутмак тердиктен,
Найза саймак эрдиктен.
Аскар-аскар, аскар тоо,
Аягы барып чат болот,

Атадан алтоо туулса
Сыйлашпаса жат болот.
Теректин түбү тыт болот,
Жаман киши кырт болот,
Каарына алганда
Ак жайдын күнү жут болот.

Жигиттин багы ачылбайт
Өз колунда болбосо,
Ак бөкөн келип жыгылат
Алдын казып орлосо,
Ак шумкар келип илинет
Саятчы алдын торлосо,
Душманына кор болот
Өз тууганы кордосо,
Ийри жыгач түз болот
Тезге салып мордосо.

Бул дүйнөдө не карып —
Ак калалуу бөз карып,
Айтылбаган сөз карып,
Замандашы болбосо
Карыя болор тез карып,
Кадырын жеңе билбесе
Бойго жеткен кыз карып.
Эл жакалай конбосо
Бетегелүү бел карып,
Каз, өрдөгү болбосо

¹ **Мордосо** — түзөтсө, калыпка салып
Айдың чалкар көл¹ карып,
Мурадын таап албаса
Кемел² да болсо уул карып.
Улук адыл болбосо
Убара болот — эл карып,
Жакшыларга айтпаган
Алтын-каухар сөз карып,
Ата-журту букара,
Өз колунда болбосо
Кайраттуу тууган эр карып.
Жалтаңдын башы зоо
болот,

Жаман менен дос болсоң
Акыры бир күн доо болот.
Жакшы менен дос болсоң
Өлгөнчөктү кушташат³,
Жаман менен дос болсоң
Баягымды бергин — деп,
Эки айдан кийин мушташат.

Арым-арым жүгүрсө
Аттын чери жазылат,
Алым алып иштесе
Катындын чери жазылат.

Күрпөң-күрпөң жүгүрсө
Күлүктүн чери жазылат.
Күндө үч убак күбүсө
Мүлктүн чери жазылат.
Бутун шилтеп басканда
Бечелдин чери жазылат,
Маңдайлашып айтышса
Чечендин чери жазылат.
Анча-мынча мал күтсө
Бакырдын чери жазылат,
Көзү көрүп басканда
Сокурдун чери жазылат.

Чабендестер⁴ чогулса
Улактын⁵ чери жазылат,

¹ Айдың чалкар кел — суусу толук, чоң кел.

² Кемел — нар төө. Бул жерде мыкты маанисинде. Жалпы эле кемелине келүү — өсүп жетилүү, алы-күчү толуу маанилерин туюнтат.

³ Кушташат — сыйлашат, жакшы болот бирге жүрөт, бирге болот маанисинде.

Чабендес — атка мыкты жүрө билген адам.

⁵ Улак — көк бөрү оюну — улак тартуу оюну.

Саралалуу көп жылкы
Кең сайдан келип суу ичсе
Булактын чери жазылат.
Балдыздары келгенде
Күйөөнүн көөнү ачылат.
Кештене жоолук тиккенде
Уздун чери жазылат,
Күйөөлөрү келгенде

Кыздын чери жазылат.
Балдыздары келгенде
Күйөөнүн көңүлү ачылат,
Аны көрүп турганда
Бирөөнүн чери жазылат.

Кетсе дөөлөт колундан
Келмеги кыйын мал кайтып,
Келе десе бересен
Кетет өңдү саргайтып.
Чырпыгың сынса талынан
Чынар болбойт ал кайтып,
Чындап ажал келген соң
Чыккан жан келбейт ал
кайтып.

Өткөн өмүр — качкан куш,
Колуңа келбейт ал кайтып,
Туйгунуң качса колундан
Тууруна конбойт ал кайтып.

Катынды мээнет чырмаса
Каяша айтат эрине,
Жардыны мээнет чырмаса
Аштыгы чыкпайт жерине.
Атты мээнет чырмаса
Аягынан басынат.
Төөнү мээнет чырмаса
Котур болуп кашынат,
Байды мээнет чырмаса
Ашканага жашынат.

Тузду мээнет чырмаса
Далкы чыгып шор болот.
Кызды мээнет чырмаса
Атасынын төрүндө
Көп олтуруп кор болот.

Баланы мээнет чырмаса
Сарыгарт чыгып, таз болот,
Жакшыны мээнет чырмаса
Жакыны менен кас болот.

Кырчын айтат талмын —
деп,
Кемер айтат жармын — деп,

Чымчык айтат кушмун — деп,
Чырпык айтат талмын — деп,
Эшек айтат малмын — деп.

Жекендүү көлдүн бал
камыш
Жылкы салса от жанат.
Уулу жаман болгон соң
Тоодой болгон атасын
Төө үстүнөн ит кабат.

Ар немеге бир
неме,
Кул күйөөгө күң
жеңе —
Мамилеси бир
теңге.

Кызыл-кызыл кыялар,
Кыргый талга уялаар,
Акыр заман болгондо
Такыясын колго алып
Кыз күйөөсүн кубалаар.

Мүлктү жыйсаң мылтык
жый —
Жоого алдырбайт талаадан.
Малды баксаң койду бак,
Колуң кетпейт чарадан,
Итти баксаң сырттан бак
Кой алдырбайт короодон.

Жакшы уулдун башына
Ырыс менен кенч орнойт.
Жаман уулдун башына
Келтек менен союл ойнойт.
Жакшы кыздын башына
Бермет менен шуру орнойт.
Жаман кыздын башына
Сирке менен бит жойлойт.

Жетелүү шумкар баласы
Саркыт¹ койбой жем жебейт,
Жетесинде тойбогон
Тоймоюнча кел — дебейт.

¹ Саркыт — калдык, түп.

Канжыганын катканын
Каптал билбейт, ат билет,
Азаматтын азганын
Өзү билбейт, жат билет.

Каса¹ шумкар каз алса
Канатын канга тийгизбейт,
Кан башына күн тууса
Карага² сырын билгизбейт.

Мылтыктан тез ажал жок,
Тырмактай ак жарасы,
Булбулдан чечен бир куш жок,
Бармактай ак карасы³.

Чымын тийген төөгө⁴
Ойсул ата⁵ не пайда,
Курсактан урган жаманга
Айтып-айтпай не пайда.

Жакшы болсо катының
Табыла берет акылың,
Куусаң кетпейт жакының.
Жаман болсо катының
Кетире берет акылың,
Чакырсаң келбейт жакының.

Бар мактанса табылат,—
Сабасында кору⁶ бар,
Жок мактанса чабылат —
Маңдайында калың шору бар.
Келиниң жаман болгон соң
Итиң ичкен аш мен тең,
Уулуң жаман болгон соң
Апийим ичкен сарт мен тең,
Катының жаман болгон соң
Кетпес кесел дарт мен тең.

Мокок бычак алганча
Тиштеп жегин тойгончо,
Жаман катын алганча
Бойдок жүргүн өлгөнчө.

Атан төө мас болсо
Тайлак төө менен дос болот,
Жаман киши мас болсо

¹ Каса — мыкты, кыраан.

² Кара — жөнөкөй көпчүлүк, карапайым адам, кээде начар маанисинде.

³ Карасы — карааны, тулкусу, негизи, өзү.

⁴ Чымын тийген төө — төөнүн оорусунун аталышы.

⁵ Ойсул ата — төөнүн колдоочусу.

⁶ Кор — түп, негиз, уютку, же жыйылган, чогулган маанилеринде.

Жакшысы менен кас болот.
Болорунда болуп өт,
Боз жоргодой бөжүп өт,
Болбостукка алганда
Болгондордун арабасын
Намыс кылбай чегип өт.
Экөөгө бирөө бата албайт,
Аттууга жөө жете албайт,
Иниси жаман ит болсо
Талаага жалгыз жата албайт.
Бар болбой малың
чачылбайт,
Жок болбой көтүң ачылбайт,
Башыңа мүшкүл иш түшпөй
Малың арзан сатылбайт.
Бий болбогон бий болсо
Сүйлөбөгөн сөз койбойт,
Бай болбогон бай болсо
Башы бүтүн чөп койбойт.
Уста менен дос болсоң
Нар кескенин аларсың.
Ууру менен дос болсоң
Бир балаага каларсың.
Казанчынын эрки бар
Кайдан кулак чыгарса.
Жамгыр жаап сел жүрсө
Жаз да болсо кыш мен тең,
Бетинен бедер кеткен соң
Кымкап да болсо бөз мен тең,

Кадырман болгон зайыбың
Картайса да кыз мен тең.
Чапса балта өтөрбү¹
Чакырлоонун ташына,
Нелер келип, не кетпейт
Эр жигиттин башына,
Өлүм жакын, ойлонуп
Өмүр тиле жашыңа.
Өмүр берсе жашына,
Бак берсе кудай башыңа

¹ Сагымбай Орозбак уулунун өз оозунан 1922-ж. 6-сентябрда Нарында, Көк-Торпокто «Тамсил, санат, кара ыр» — деген тема коюлуп жазылган материалдардан. Жазган К. Мифтаков. Инв. № 1013, 134—150-беттер.

Кеткен душман дос болуп,
Келер кайтып кашыңа.
Берип жатсаң тосулбай
Береке кирер ашыңа,
Санап берип бир адам
Зарурат¹ болуп булга алар
Сайдагы бекер ташыңа.
Урайын десе кудайың
Уулуң душман жудайын,
Кызың салат кыйыңа,
Кебиң өтпөйт жыйыңа.
Келиниң чыгар кер айтып,
Кемпириң жыгар тырайтып,
Дат айтарга дооң жок,
Жатасың бутуң сырайтып.
Жакшы көргөн жар-жороң
Жакшылык кылбайт
кылайтып.
Өзүңдөн душман табылса
Өзгөгө бардыр не дээриң?!
Ыкыбал сүйсөң бу жайдан
Ынтымак тиле кудайдан,
Кудай берсе ынтымак
Куусаң да кетпейт ырыс-бак².

Кыйкырыгың кыр ашпай³,
Үн кыскарган замана⁴,

¹ Зарурат — зарыл керек болуп, кыжаалат болуп маанисинде.

² Тексттердин мындан кийинки саптары «Сопу болгон мышык» аттуу тамсил.

³ Тексттер «Санат ыр» — «Замана» — деген тема коюлуп, 1922-жылдын ноябрь айында (так датасы — ноябрь айынын кайсыл күнүндө жазылгандыгы көрсөтүлбөптүр) — (С. М., А. А.) Нарындагы Он-Арча деген жерде белгилүү манасчы Сагымбайдын айтуусунан К. Мифтаков жазып алган. Инв. № 1013, 1-китеп, 151—154-беттер. Түп нускадагы текст толук берилбей, айрым саптары тандалып алынды.

⁴ Ыр саптарын формалык белгилери боюнча Калыгулдун сөздөрүнө жакындатуу — окшоштуруу үчүн «Кыйкырыгың кыр ашпай, үн кыскарат» — түрүндө берүүгө болор эле. Бирок анда тексттерге кийлигишүүгө — аны өз алгачкы түрүнөн өзгөртүүгө туура келмек. Анын үстүнө бул жердеги тексттер, чынында, мазмуну жактан Калыгулдун айткандарына жакын турганы менен, ошол темадагы башка акындын — манасчы Сагымбайдын мурдагылардын таасиринде чыгарган өз чыгармасы. Бул жерде мазмуну жактан Калыгулга таандык мурастарга жакын турган, анын «Сөздөрүнүн» идеясы менен маңызын пайдаланган — кайталаган тексттер катары гана каралуу жөндүү.

Кылчык болуп кырпыйып,
Кыкса жуушаң жашырбай
Жүн кыскарган замана.
Кылса жумуш бүтпөгөн,
Күн кыскарган замана.
Жатса уйку канбаган,
Түн кыскарган замана.
Карысына¹ жеткирбей
Бөз кыскарган замана.
Караса карыш жер көрбөй
Көз кыскарган замана.
Кардуу кыя бел ашпай
Көч кыскарган замана.
Баары момун бас болуп,
Чогоол билген замана,
Байбичелер бас болуп,
Токол билген замана.
Ата кетип наркынан,
Уул билген замана.

Байы²кетип баркынан,
Кул бийлеген замана,
Кимде бир миң кой болсо
Бул бийлеген замана.
Жабууга атың жалы жок,
Кыл кыскарган замана,
Жайы-кышы жакындап,
Жыл кыскарган замана.
Жакасы бар, жеңи жок,
Жамынып жатар жери жок,
Тула бою топчулуу,
Тон кыскарган замана,
Озунуп чапкан союлуп,
Кол кыскарган замана³.

¹ Кары — узундук чен өлчөмү. Кездеме колдун карысына ченелип-өлчөнүп пулданган-сатылган.

² Бай — бул жерде ээси, кожоюну — деген мааниде.

³ Кыясы тексттердин аягы бүтпөй калган. Ыр тексттеринин акырында К. Мифтаковдун «акыры бар» — деген эскертүүсү жазылган.

САНАТ¹

Бирге жатпа биткорго²,
Соода кылба сүткорго,
Айыл конбо анткорго.
Жолдош болбо айгакка,
Мүдүрүлтөр тайгакка.
Карагай башы куу болот,
Кар эрисе суу болот.
Кан белгиси туу болот,
Кан жандаган жигиттин
Жүрөгү сары суу болот.
Казанга боолук таккан жок,
Кайыпты жыйып баккан жок,
Кара пейил жаккан жок.

Аттууну коюп, жөөнү
айтам,
Арбак конгон дөөнү айтам,
Катар-катар лөктү айтам,
Калп айтпаган төптү айтам.

Кара кой соймок
барлыктан,
Канга бармак жарлыктан,
Калк сурамак нарлыктан.

Ат жоорутмак тердиктен,
Найза саймак эрликтен.

Аскар-аскар, аскар тоо,
Аягы барып чап болот.
Атадан алтоо туулса да
Сыйлашпаса жат болот.

Теректин түбү тыт болот,
Жаман адам кырс болот,
Каарына алганда

Ак жайдын күнү жут болот.
Жигиттин багы ачылбайт

¹ Нарындагы Тынымсейит элиндеги Шопок айылында Ыйса Жалпы уулунан (34 жашта, өзү сокур) жазылган. Жазган адам К. Мифтаков. Текстти жазган датасы өзүнчө көрсөтүлбөптүр. Кыясы мындан мурдагы бетке коюлган мезгил (1922-жыл, 5-октябрь) бул материалга да таандык өңдөнөт.

² Түп нускадагы тексттер толук берилбей, арасынан мазмуну жактан Калыгулдун мурастарына жакын турган, ал адамга да тиешеси болуусу, же өз сөздөрүндө пайдалануусу мүмкүн делген саптар гана тандалып алынды. Инв. № 1013, 1-китеп, 210—211-беттер.

Өз колунда болбосо,
Ак бөкөн келип жыгылат
Саятчы¹ алдын тордосо.
Душманына кор болот
Өз тууганы кордосо,
Ийри жыгач түз болот
Тезге² салып мордосо.

Бул дүйнөдө не карып —
Агалалуу бөз³ карып,
Айтылбаган сөз карып,
Замандашы болбосо

Карыя болор тез карып,
Кадырын жеңе билбесе
Бойго жеткен кыз карып,
Эл жакалай конбосо
Бетегелүү бел карып,
Улугу адыл болбосо
Убара болот — эл карып,
Каз-өрдөгү болбосо
Айдың чалкар көл карып,
Мурадын таап албаса
Кемел⁴ да болсо уул карып.
Жакшыларга айтпаган
Алтын-каухар сөз карып.
Ата журту, букара,
Өз колунда болбосо
Кайраттуу тууган эр карып.
Ашыгы⁵ толук буудандын,
Өз колунда болбосо
Азабы артык туугандын.
Томугу толук буудандын,
Өз колунда болбосо
Тозогу артык туугандын.
Жалтаңдын башы зоо болот,
Жаман менен дос болсоң

¹ Саятчы — тор тосуп кайберенге, куштарга уу кылуучу адам.

² Устанын жыгачты өзү каалагандай формага келтирүү үчүн пайдаланган атайын аспабынын түрү.

³ Агалалуу бөз — колдон токулуучу орой кездеме — бөздүн начар сортунун бири.

⁴ Кемел — нар. Мыкты, күчтүү, толук жетилген маанилеринде.

⁵ Ашык — чүкө.

Акыры бир күн доо болот.
Жакшы менен дос болсоң
Өлгөнчөктү кушташат,
Жаман менен дос болсоң
Баягымды бергин — деп,
Эки айдан кийин мушташат.
Арым-арым жүгүрсө
Аттын чери жазылат,

¹ Алым алуу — өрмөк согуу ишине байланышкан атайын ык.

² Сөз көкбөрү, же улак — улак тартыш оюну жөнүндө.

³ Сайма, саймалуу.

Күрпөң-күрпөң жүгүрсө
Күлүктүн чери жазылат,
Алым алып иштесе
Катындын чери жазылат.
Күндө үч убак күбүсө
Мүлктүн чери жазылат.
Бутун шилтеп басканда
Бечелдин чери жазылат,
Маңдайлашып айтышса
Чечендин чери жазылат.
Көзү көрүп басканда
Сокурдун чери жазылат,
Анча-мынча мал күтсө
Бакырдын чери жазылат.
Чабендестер чогулса
Улактын чери жазылат²,
Жакшы санат кеп укса
Кулактын чери жазылат.
Саралалуу көп жылкы
Сайдан суу ичкенде
Булактың чери жазылат.
Кештен³ жоолук тиккенде
Уздун чери жазылат.
Күйөөлөрү келгенде
Кыздын чери жазылат.
Балдыздары келгенде
Күйөөнүн чери жазылат,
Аны көрүп турганда
Бирөөнүн чери жазылат.

САНАТ ЫР¹

Кетсе дөөлөт колундан²
Келмеги кыйын мал кайтып,
Келе десе бересең
Кетет жанды саргайтып.
Чырпыгың сынса талыңдан
Чынар болбойт ал кайтып,

Чындап ажал келген соң
Чыккан жан келбейт ал
кайтып,
Өткөн өмүр — качкан куш,
Колуңа келбейт ал кайтып.
Туйгунуң качса колундан
Тууруна конбойт ал кайтып.
Катынды мээнет чырмаса
Каяша айтат эрине,
Жардыны мээнет чырмаса
Аштыгы чыкпайт жерине.
Атты мээнет чырмаса
Аягынан басынат.
Төөнү мээнет чырмаса
Котур болуп кашынат.
Байды мээнет чырмаса
Ашканага жашынат³.
Тузду мээнет чырмаса
Далкы чыгып, шор болот,
Кызды мээнет чырмаса
Атасынын төрүндө
Көп олтуруп кор болот.
Баланы мээнет чырмаса
Сарыгарт чыгып, таз болот,

¹ Какшаалдык кыргыздардан Шераалы уулу Бектурдан жазылган. Жазган К. Мифтаков. Өзүнчө дата коюлган эмес, кыясы буга чейинки тексттерге коюлган датада (1922-жылдын 5-октябры) кагаз бетине түшүрүлгөн өңдөнөт. Инв. №1013, 1-китеп, 212—213-беттер.

²Түп нускадагы тексттер бүт алынбастан, мазмуну боюнча Калыгулдун сөздөрүнө жакын болгон, же ал киши өз сөздөрүндө пайдалануусу мүмкүн делген ыр саптары гана тандалып алынды.

³ Келген конок үйдө ээси жок экен — деп кетип калсын үчүн боз үйдөгү казан-аякты калкалап койгон чий тосмонун ичине — ашканага (аш коюучу жайга) жашынып калат маанисинде.

Жакшыны¹ мээнет чырмаса
Жакыны менен кас болот.
Дөөлөт мен² адам ток
болот,
Жашында жигит шок болот,

Колдо дөөлөт жок болсо
Жабыгып жүрүп жок болот.
Жалтаңдын башы зоо болот,
Жаман менен дос болсоң
Аз күндөн кийин жоо болот.

Чапса кылыч өтөбү
Чагыр корум ташынан,
Нелер келип, не кетпейт
Эр жигиттин башынан.

Соода кылба сүткорго,
Бирге жатпа биткорго,
Жолдош болбо айгакка
Мүдүрүлтөр тайгакка.

Жамаатташ болбо
жаманга,
Сырыңды айта көрбөгүн
Элди бузган кош сөздүү,
Убадасы дагы жок
Ала көөдөк нааданга.

Акылы бар боз балдар
Аштык айдап, баккын мал,
Бакмачыга ишенбей,
Бастырып жүрүп көзүң сал.

Каарына алганда
Ак жайдын күнү жут болот,
Теректин түбү тыт болот,
Жаман адам кырт болот.

Эсирткен эски жалгансың³,
Эчен жандан калгансың,
Эскиден жаңы чыкты — деп,
Оболу эне-атаны алгансың.
Эсепсиз эски дүйнөсүң,
Несине балдар сүйүнөсүң,

¹ Жакшыны — эл бийлеген адамды, кадырлуу адамды маанисинде.

² Мен — менен.

³ Ошол эле адамдан — Бектур Шералы уулунан жазылып,
К. Мифтаков тарабынан «эски адабият (дүнүйө) — деген тема коюлган
материалдан, инв. № 1013, 1-китеп, 213—214-беттер.

Атадан алтоо болсоң да
Ар бириң ар бир үйдөсүң,
Алдамчы чиркин дүйнөнү
Адамда жоктур сүйбөсүң.
Сонунсуң, дүйнө
калыпсың,
Бербесе кудай дүйнөнү
Бечарасың, карыпсың.
Кары катын-дүйнө, ай,
Кай бирөөгө барыпсың.
Кайыр, секет бердирбес
Карынбайдай тарыксың,
Тор байласа токтобос
Балырлуу көлдө балыксың,
Адам ата, Обо эне
Турар жериң ол эле,
Аларга турбай калыпсың.
Курулса дүйнө ташасың,
Кутулганча шашасың,
Качсам дүйнө кубасың,
Кандай жанга турасың,
Көркөм сулуу кыздайын
Көрүнсөм көңүл бурасың,
Көз талдырып турасың.
Турсаң дүйнө кызыксың,
Тун баладан ысыксың.
Кетсең дүйнө кейишсиң,
Кейишке салар эй ишсиң.
Бирөөгө дүйнө бекерсиң,
Бей кысап ширин шекерсиң,
Келеринде дүнүйө
Кетмен, балта көтөргөн
Кердени жоон² чекерсиң³,
Келинчек, кыз, нөкөрсүң,
Кетсең дүйнө нетерсиң —
Апсун⁴ окуп, дем салган
Мастан кемпир экенсиң.
Келеринде дүнүйө

¹ Бей кысап — зыянсыз маанисинде.

² Кердени жоон — керден — кекиртект — кердени жоон — алыбеттүү, күчтүү маанисинде.

³ Чекер — кызматкер, жалданып иштөөчү кызматкер.

⁴ Апсун — сыйкырдуу дуба.

Кызыл кырчын талдайсың,
Кетеринде дүнүйө
Токсонго чыккан чалдайсың.
Келеринде дүнүйө
Шекер менен балдайсың.
Кетеринде дүнүйө
Балта тийген талдайсың.
Келеринде дүнүйө
Терезелүү айнексиң,
Кетеринде дүнүйө
Сууну куйса токтобос
Түбү түшкөн чайнексиң.
Келеринде дүнүйө
Казандагы майдайсың,
Кетеринде дүнүйө
Какшып калган сайдайсың.
Келеринде дүнүйө
Кызыремди тайдайсың.
Кетеринде дүнүйө
Суу акпаган сайдайсың.
Келеринде дүнүйө
Тийип турган айдайсың.
Кетеринде дүнүйө
Ала курт¹ жеген тайдайсың.
Келеринде дүнүйө
Боруму менен жетесиң,
Бозортуп бир күн кетесиң.
Жүзү-колун жуубаган,
Малына секет² салбаган
Бир балитке жетесиң.
Келеринде дүнүйө
Тийип турган күндөйсүң.
Кетеринде дүнүйө
Талаада калган жүндөйсүң.
Келеринде дүнүйө
Булуттан чыккан күндөйсүң,
Кетеринде дүнүйө
Капкараңгы түндөйсүң.
Жоомарттан качып кетесиң,

¹ Апа курт — чакалай оорунун бир түрү.

² Секет — колунда барлардын байлыгынын өлчөмүнө карата төлөй турган салыгы.

Жолуң каткыр экенсиң.
Жакшылардан кетесиң,
Жарыбагыр экенсиң.
Баткан айдай дүнүйө,
Сен дүнүйө жетесиң,
Талаага таштап кетесиң,
Сен дүнүйө пармансың¹,
Аңтарылган жалгансың.
Ата-энени алгансың,
Армандуу дүйнө жалгансың.

Келериңде дүнүйө
Агып турган булаксың,
Кетериңде дүнүйө
Бит баскан жетим улаксың.

Келериңде дүнүйө
Жылаажындуу² кыргыйсың,
Кетериңде дүнүйө
Куурап калган шырмыйсың.

Келериңде дүнүйө
Жабык бою жардайсың,
Кетериңде дүнүйө
Жете албаган зардайсың.
Келериңде дүнүйө
Адам жетпес зоодойсуң,
Кетериңде дүнүйө
Тоголонгон коодойсуң³.

Келериңде дүнүйө
Өз алдыңча дыйкансың,
Кетериңде дүнүйө
Чекеге чыккан чыйкансың.⁴

Алгыр болсо тайганың⁴
Алтындан таап каргы так,
Аркалаар тууган жок болсо
Алжаңдап күлүп жатка жак.
Күңгөйдү тайган жойлосо

¹ Парман — күч, кубат.

² Жылаажын — назик үндүү кичинекей коңгуроо. Кыраан куш тардын бутуна тагылуу учурлары болот.

³ Коо — дарбазаны, же тозмону бекитип карман турууга ылайык талган, жерге тикесинен орнотулуп бекитилген жоон жыгач.

⁴ Төмөнкү саптар 215-беттеги «Санат» — деген тема менен жазылган ыр саптарынан. Инв. № 1013, 1-китеп, 215-бет.

Күмүштөн алып каргы так,
Күйөр тууган жок болсо
Күлө багып жатка жак.

Ат жакшысы боз болот¹,
Алганы жакшы жолукса
Атасы душман дос болот.

Казанга боолук таккан жок,
Кайыпты кудай баккан жок,
Кара пейил жаккан жок.

Жаман болсо катының
Кетпес кезик² дарт мен тең,
Жакшы болсо катының
Кир жуунчу сарт³ мен тең.

Бай баласы кубанат
Койдон тууган эгизге,
Арамзаалар көз салат
Жылкыдагы семизге.

Ашыгып барып не таптың

—

Алакандай жер таптың,
Темине барып не таптың —
Теменедей жер таптың.

Балаң пайдалуу болсо
Аштыгың айдалуу болор,
Катының каадалуу болсо
Айылың жайлалуу болор.

Бала калса мал табат,
Катын калса эр табат,
Бу куруган чымын жан
Кайда барып жай табат?!

Ат башына күн түшсө
Ооздук менен суу ичет,
Эр башына күн түшсө
Өтүгү менен суу кечет.

Жүктөп төө көрбөгөн
Көчкөндө көлүк өлтүрөт,
Ат минбеген ат минсе
Атын чаап өлтүрөт.

¹ Материалдар «Макал-санаттар» — деген тема коюлуп, 1922-жылы 18-июлда Бобо Оркноевдин оозунан Орто-Сыртта К. Мифтаков тарабынан жазылган, Инв. № 1013, 235—236-беттер.

² Кезик — дарт, оору, кээде жара маанисинде да айтыла берет.

³ Кир жуучу сарт — мончо кармаган сарт, бул жерде сарамжалдуу, таза маанисинде.

Жалгыз болсоң чоогол бол,
Көп жанынан түңүлсүн,
Жарды болсоң кооз бол,
Бай малынан түңүлсүн.

Эңкейгенге эңкейгин
Башың жерге тийгенче —
Атаңдан калган кул эмес,
Какайганга какайгын
Башың көккө тийгиче —
Байгамбардын уулу эмес.
Шакылдаган катынды
Кыз бергенде көрөрмүн,
Бакылдаган текени
Кар жааганда көрөрмүн.

Ачка болсо арстандан чычкан артык¹,
Асылкеч акмак достон душман артык.

Кедейге чапандан чепкен артык,
Сыпааны урганыңдан сөккөн артык,
Акмакка сан күн кызмат кылганча
Жакшыга бир сүйкөнүп кеткен артык.

Күнөө кылбас адам жок актанса да,
Сыр алдырбас адам жок сактанса да,
Алтын көрсө периште жолдон чыгар,
Күнөө кылбас киши жок мактанса да.

Жакшынын жакшы билет сымбатын,
Жамандар кайдан билсин арзан менен кымбатын.

Жакшыны жатым дебе,
Жаманды өзүм дебе.

Күндө чобур мингендин
Согончогу чор болот,
Жаман болсо алганың
Асыл жаның кор болот.

Жигитти мээнет чырмаса
Аштык чыкпайт жерине,
Катынды мээнет чырмаса
Каяша берет эрине.
Келинди мээнет чырмаса
Кайненеси кас болот,

¹ «Санат ыр» — деген тема коюлуп, К. Мифтаков 1922-ж., 13-июлда Арпа жайлоосундагы Кайып-Булак деген жерде Алтай Айдарбеков деген адамдан жазган материалдардан тандалып алынды. Инв. № 1013, 2-китеп, 107-109-б.б.

Баланы мээнет чырмаса
Ылжырама таз болот,
Жигитти мээнет чырмаса
Курдашынан пас болот.

Атты мээнет чырмаса
Аягынан басынат,
Жакшыны мээнет чырмаса
Өз айлына асылат.

Өргө өгүз жүгүрбөйт¹,
Өлгөн адам тирилбейт,
Кара суу кайта агылбайт,
Кайып койдой багылбайт,
Калган кадыр чыккан жан
Кош аттап куусаң табылбайт.
Саясы болот жалбыздын,
Санаасы болот жалгыздын.
Саргара жортсоң кызара бөртөрсүң²,
Малы жок — деп, эрден түңүлбө,
Чөбү жок — деп, жерден түңүлбө.

¹ «Кара ыр, санат ыр» — деген тема коюп, Чаки Каптагаев (Каюм Мифтаковдун жардамчыларынын бири) 1922-ж. 13-июлда Арпа жайлоосунда Мамбетаалы Ташыбековдон жазып алган материалдардан тандалып алынды. Инв. № 1013, 2-китеп, 112—117-беттер.

² Материалдар «Кара кыргыз макалдары» — деген тема коюлуп, К. Мифтаков тарабынан 1922-жылы 16-октябрда Нарындагы Курткада Осмоналы Бектеновдун үйүндө (кимден жазылганы көрсөтүлгөн эмес, кыясы ииформатор катары бир канча киши катышса керек) жазылган инв. № 1013, 1-китеп, 158—189-б.б. К. Мифтаков Калыгулдун «Акыр заман» аттуу сөздөрүнө берген түшүндүрмөсүндө анын «Акыр замандан» башка жарым беттик насыр сөздөрү биздин колдо бар — макалдар жазылган топко караңыздар (инв. № 57, 3-бет) — деп эскертет. Бирок К. Мифтаков өзү кагаз бетине түшүргөн 1141 макалдын кайсылары Калыгулга таандык экендигин көрсөткөн эмес. Ошондой эле фольклорчу кайсыл негизге, же белгиге таянып айрым макалдарды Калыгулга таандыкташтырганы да белгисиз. Анын үстүнө жарым бет делген көлөм-өлчөм да өтө эле шарттуу. Ошон үчүн Калыгулга таандык болушу ыктымал делген материалдар гана эмес, ал адам өз сөздөрүндө пайдаланылышы мүмкүн деген жалпылык мүнөздөгү насыяттык мааниге ээ макалдар да тандалып алынып берилди.

Эскертүү: К. Мифтаков Калыгулдун сөздөрүнөн деп бул макалдардын арасындагы башка санат ырларда да өтө көп жолуккан ыр саптарын эсептеши да мүмкүн. Андай кайталоолор бул жерде киргизилген жок.

Аргымакты арык — деп,
Жолго таштап кетпеңер,
Азаматты жарды — деп,
Жоого таштап кетпеңер.
Эр колунда куш тойбойт,
Эне колунда кыз тойбойт.
Жакшыда жандын сөз акысы бар,
Байда жардынын көз акысы бар.
Бүлүнгөндөн бүлдүргө алба,
Чачылгандан чамынды алба.
Аргымак аттын жакшысы
Чапса күлүк, сатса пул,
Азамат эрдин жакшысы
Бирде мырза, бирде кул.
Узунду бөлөлү,
Кысканы тилели.
Кар төшөнүп, таш баспай,
Тоо таянып, муз баспай,
Түн уйкусун төрт бөлбөй
Эренге арзан мал кайда?!
Шамыянын¹ шайлабай,
Кош өгүзүн байлабай,
Буурсунун буктурбай,
Кара жерге суктурбай
Дыйкандарга дан кайда?!
Жакшынын жакшылыгы тиер
Ар жерде,
Жамандын жамандыгы тиер
Тар жерде.
Жаман менен бир жүрсөң
Каларсың уятка,
Жакшы менен бир жүрсөң
Жетерсиң муратка.
Жакшынын өзү өлсө да
Сөзү өлбөйт.
Куш жаңылып торго түшөт,
Эр жаңылып колго түшөт.
Казанга жакын жүрсөң
Карасы жугат,
Жаманга жакын жүрсөң

¹ Шамыян — өгүз чегип кош айдоодо пайдаланылуучу атайын жабдыктар.

Жалаасы жугат.
Кашаң ат, өтпөс бычак, жаман
катын
Эрди бат картайтат.
Отту көөлөсөң өчөт,
Коңшуну көөлөсөң көчөт.
Өтүгү жаман төрдү булгайт,
Өзү жаман элди булгайт.
Акылы жок көпкөндүн
Бир ажалы көктөн,
Бир ажалы чөптөн.
Мокок бычак алганча
Тиштеп жегин тойгончо,
Жаман катын алганча
Бойдок жүргүн өлгөнчө.
Ала жылкы жоголбойт,
Арамзаа киши оңолбойт.
Куубаш болчу жигитке
Туубас катын жолугат,
Бай болбоочу жигитке
Өлөөгөн мал жолугат.
Бир эрден чыккан жакшыраак,
Эки эрден чыккан как шыйрак,
Үч эрден чыккан катындан
Жолдо турган жоор эшек
жакшыраак.
Тобокел түбү жел кайык —
Желерсиң да, жетерсиң.
Кайгынын түбү кара суу —
Кайгырарсың өтөрсүң.
Жаман ит күндүз үрөт,
Жаман күйөө кайны менен жүрөт.
Тама-тама көл толот.
Балам бар — деп, мактанба
Балаң жайсыз шок болсо,
Атам бар — деп, мактанба
Атаң санда жок болсо..
Көпсөң жарыларсың,
Толсоң төгүлөрсүң.
Киши акылы кишен менен тушоо,

Өз акылы өзөк менен тамыр.
Уурунун бир бети кара,
Айгактын эки бети тең кара.
Таскыл жерге суу төкпө,
Тайгак болот,

Жаманга сырынды айтпа,
Тар жерде айгак болот.
Жол атасы туяк,
Сөз атасы кулак,
Суу атасы булак.
Уул жаманы уйгак,
Келин жаманы кадоо,
Кыз жаманы кыроо.
Булут барда байсынба,
Өлүм барда көпсүнбө.

КАЛЫГУЛ АТА¹

Кокондун каны Кушбеги: казак Жезтаңдай, кыргыздан Ормон канды чакырат. Аларга атайлап үй көтөрөт. Ормон, Калыгул барат. Кушбеги бир канча жерге килем салдырып койгон. Казак Жезтаңдай баатыр килемге жеткенде аттан түшүп, килемдин үстү менен жөө басып барышкан.

Ормон, Калыгул: казактардан кийин барып, килемге жеткенде аттан түшүп жөө барбай, ат менен килемди тебелетип барат. Кыргызды казак Жезтаңдай баатырдын үстүнө киргизмек экен. Аны Калыгул аке билип, кыргызга өзүнчө үй жок болсо кайра кетебиз — деп, аттан түшпөй, килемди тебелетип турат. Аны Кушбеги билип кыргызды өзүнчө өргөөгө киргиздирет.

Казактарга мурун чай берет. Нан, мөмө-чөмөнүн астына бир арпа таптаманы бастырып коёт. Казактар үстүндөгү нанды жеп жатат. Кушбеги сурайт: «арпа таптаманы жей элекби» — дейт. «Жок, үстүндөгүлөрдү жеп жатышат» — деп жооп берет.

2 — Колго суу куйдурат. Кол аарчы (сүлгү) бербейт. Казактар өз кийимдерине сүртүп, колдорун кургатат. Кушбеги сурайт: «колдорун эмнеге сүрттү» — дейт. «Колун этек, кончторуна сүрттү» — дешет.

3 — Эт тартат. Табактын эң-алдына койдун жото жилигин бастырып коёт. Аны да казактар билбейт. Кушбеги да билди. Алар тамактанып, тышка чыгып отур-

¹ Кочкор району, Кочкор калаасында жашаган Аалы Кулубеков жыйнаган фольклордук материалдардан (кимден жазылганы көрсөтүлгөн эмес «эл оозунан» -- деген гана белги коюлган). Инв. № 614(5252), 1-дептер, 160—172-беттер.

ганда Кушбеги барып, учурашып отуруп казак Жезтаңдай баатырга айтат: «Мойнуңузда бит жүрөт» — дейт. Жезтаңдай чочуп кетип, мойнун колу менен сыйпап алды. Кызырып уялып калды.

Экинчи иретте кыргыздарга чай берет. Калаке айтат: «Мында арпа нан бар экен, улук эмеспи — деп, мөмө-чөмөнүн астында жаткан нанды алдырып, тегиз жеп, андан кийин башка даамдарды жешет. Кушбеги сурайт: «Арпа нанды эмне кылды» дегенде, «Кара бет киши бир арпа нан бар экен улук эмеспи — деп, баарына тегиз жедирип, андан кийин башкаларын жеп жатышат» — деди. Колго суу куюп, сүлгү (кол аачы) берген жок. Кал аке айтты: «Мен эмнени кылсам, силер да ошондой кылгыла» — деди. Кал аке колдорунун салаалары менен сүрүп, сууну кургатты. Башкалары да ошондой иштеди. Кушбеги сурады: «колдорун эмнеге сүртүп кургатты» — деп. Эч нерсеге сүртпөй эле, салаалары менен кургатты — деди.

Эт тартканда табактын түбүнө койдун жото жилигин бастырып койду. Кал аке айтты: «улук эмеспи, койдун эти бар экен, алып чык» — деди. Табактын түбүндө койдун жото жилиги бар экен, аны бөлүп жешти. Андан кийин башка этти жешти. Аны да Кушбеги сураганда Кара беттин айткан сөзүн укту.

Тамак ичип сыртка чыкканда Кушбеги Калакеме: мойнуңузда бит жүрөт — дегенде, ошол замат жооп айтты: «Бит менен сарт жүрө берет, алар жүрбөгөн жер жок» --деди.

Кушбеги сурады: «Силерде ушундай килем болобу?»

Кал аке: «Биз көчмөн эл болобуз, беш күн бир жерде отурбайбыз, мындай килемдер көчкөн журтта кала берет».

Кушбеги: «Жериңер эмине деген жер болот?»

Калыгул аке: «Башы Кызыл-Кыя, Сан-Таш, аягы бетегелүү Кой-Таш. Суу башы сайын нарын табак эти бар. Эч убакта ачкалыкка алдырбайт» — деди.

Кушбеги кийин казак Жезтаңдай баатыр, кыргыздан Ормон ханды чакыртат. Ормонду Жезтаңдай отурган үйдүн ирегесине отургузат. Ормон Акжелке атын коштотуп, Ныязбек атасына жиберет. «Иш начар, атам келип, куткарып алсын» — дейт. Ныязбек атасы: «бетинде

мөөрү бар, оозунда сөөлү бар, касиеттүү, сыймыктуу бала эле» — деп, Калыгулду чакыртат. Калыгул аке

Кара-Ойдон түн боюнча барат. Ныязбек ата Ормондун ал-абалын айтат. Өзүбек Каракожо кыргыздан зекет жыйнап ар жылы келет. Ал Кушбегинин ишеничтүү кишиси.

Калыгул ата айтат: «Бизге кеп кыйынчылык келет. Мен күн, түн барамбы, каалганы какканда бат ачып жүргүн» — деген. Калыгул аке Кушбегинин каалгасын черткенде, эшик тез ачылат. Кал аке кирип барса, Ормон казактардын ирегесинде отурат.

— «Оой, көркоо, мен жокто сенин отурган ордуң ушул беле» — деп, колтугунан сүйөп, төргө отургузду.

— Казактар: «Кыргыздын арбагы басып кетти го!» — дешип, өз ара кобурашты.

— Кушбеги: «Силер айтышкыла» — дешет.

Анда Калыгул аке айтат: «Оозеки айтышканда жаман сөз бар. Андан көрө табышмак менен жеңишели» — дейт. Ошого макул болуп, Кушбеги калыс болот. Бир сутка мөөнөт берет. «Кыргыз айтсын, биз табалы» — деп казактар айтат.

Калыгул аке:

Токсон торгоюм бар,
Кырк чилим бар,
Отуз казым бар,
Беш безбелдегим бар.
Эки кашкалдагым бар,
Бир ак чардагым бар*.

Казактар айтат: «Ой бой, жер жүзүндө манадай чымчыктар көп кой» — дешип өз ара бирин бири карашты.

Кушбеги: эртең шашкеге чейин казактар таап чечкиле — деп, өз ара жай-жайына кетишти. Кушбеги казак, кыргыздарды байкатып көрсө кыргыздар жай эле уктап жатат. Казактар: «Ай-бай оо. Мананы шеше алмай уят боломысбы» — деп таң аткыча уйку көрбөй чыгышты. Эртеси чоң шашке болду. Кушбеги сураганда казактар табышмакты таап чече алганыбыз жок — деп, сөзүн бүтүрдү. Кана эмесе, табышмакты кыргыздар чечкиле дегенде Калыгул аке өзү чечти:

1 — Токсон торгоюм бар:	Кыш 90 күн жатат.
2 — Кырк чилим бар:	40 күн чилде жатат.
3 — Отуз казым бар:	30 күнкү орозо.

- 4 — Беш безбелдегим бар: 5 убакыт намаз.
5 — Эки кашкалдагым бар: 2 айт (Орозо, Курман айттар).
- 6 — Бир ак чардагым бар: Эски жыл кетип, жаңы жыл келет. Жыл ажыратып, бир сапар чардап тоёт. Эскиче нооруштама.
Казактар кыргыздардан жеңилет.

Кушбеги айтат: Тирүүңө кийим болом,
Өлгөнүңө көр кепин болом. Ар дайым бизге келип жүргүлө — дегенде,

Калыгул аке: «Пулга күйгөн, тамга сийген, силерде береке жок. Силер өз жаныңар үчүн барасыңар. Тери — терсек, ала кийиз, өрө кийиз бар. Алар талаада жатат. Силерден бекер эч нерсе чыкпайт. Жаныбызда бир тыйын пул жок. Силерге барсак өлүп калабыз» — деди.

Жантай, Ормон, Калыгул, азыркы Токмок шаары жок, калың кара жылгынды аралап баратып, Калыгул аке түшө калып куран окуйт. «Бул жерде ким бар эле» — деп, Жантай сураганда Кал аке айтат: «Ныязбектин атасы Эсенгул бар» — дейт.

Жантай: «Ой бала, сен бир нерселерди айтып коюп, эки ийинди карайсың. Менин тукумум акыры кандай болот?» — деген.

Калыгул аке: «Сиз сүйлөгөндө башты көтөрүп, чамгарактап, эргип сүйлөйсүз. Ошондуктан казак кыргыздын башын кармайт». «Ормондуку кандай?». Эки саныңды мыкчып, жерди карап сүйлөйсүң, чапам-чапам дейсиң, көзүңдүн курчу жерге кирип кетти. Сенден жакшы чыкпайт, укум-тукумуң уста болот.

Төрөгелди аркан, жибин байланып, токойго кирип кетти. Мунун тукуму ууру болот» — деген.

Калыгул аке узап кеткенде — «Калыгулдун өз тукуму эмне болот экен?» — деп, Жаман жээн деген жигитин жиберет. Моңолдор Сары Токтор деген Калыгул акенин жигити экен. Кал акенин Карабоз деген жүрөрман аты бар. Жаман Жээн Калыгул акеден сурай электе эле артын карап, «Көркөөгө айтып бар. Менин тукумуман

Экөө жанаша чыкпайт,

Бирөө үзүлбөйт. Ууру кылбаса, ушак сүйлөбөсө
өлүүгө өл болот. Талуучуга тамак болот» — деген.

Ажынын Ботокан, Абыкан деген уулу бар экен,
туугансып учурашып кетели —деп, жигитин жиберип, конок
айттырган экен.

Абыкан үйдө отуруп «конок айткан ким?» — дейт.
«Калыгул» — дейт.

Абыкан: «Андай өгүз саздан конок жесин» — дейт.

Атасы Ажы: «Ой, балам, тили жаман эле» — дейт.

Жигити Сары Токтор Кал акеме айтып барат.

Калыгул аке: «Боору оорур ээ кызыталак деген».

Солтонкул Калыгул акени чакырып барып конок кылат.
Өз ара сүйлөшүп отурганда Калыгул атага айтат:
«Абыкан сизге келгени жатат» — дейт. Кал аке: «Тийген ок
кайта кайтчы беле» — дейт. Абыкан ошол түнү
өлүп калат. Эртеси өздөрү жол тартат.

Солтонкул чоң бай болот. Көл башында андан арткан
бай жок. Акидей ажы бала кезде эненин курсагында
турганда күңгүрөнүп сүйлөгөн экен. Келини кайын
энесине айтып, ал киши Кал акеме айтса: «Коркпосун,
аман-эсен акидей сары бала төрөйт. Ал ырчы болот» —
деген.

Акидей кой кайтарып, торпок минип жүрсө,
Кененсарыныкына келе жаткан коноктун ичинде Солтобай
акын

бар экен. Акидей мындай ырдайт:

«Баланын минген торпогу ай,

Акын ырчы Солтобай,

Ал түнү өө,

Жакшы ырдагын онтобой».

Коноктор айтат: «Биз айылга жакындаганда койдун
четинде торпоктун үстүнө жатып алыптыр. Бир сары бала
ырдайт. Ыры жогорку.

Коноктор кеткенде Кененсары аке: «ырдабай жүргүн» —
деп, баланы сабап, намызданып, ырдатпай коёт.
Бала мындан кийин ырдабай калат.

КАЛЫГУЛ ДЕГЕН ЭКЕН¹:

Бул 1842-жылы болгон окуя.

Калыгул Сарыбагыш уруусунан чыккан, нары жамакчы, нары олуя зада киши болгон экен.

¹ Качкымбай Кожомкул уулуна таандык материалдардан. Качан, кайсыл жерде жазылганы көрсөтүлгөн эмес. Кыргыз илимдер академиясынын кол жазмалар фондусуна 1990-жылы өткөргөн. Инв. № 902

Мен кесит, журналдарды көп окуйм. Бирок баары эле дебейин, 50 проценти таптакыр бөлөк-бөлөк болуп айтылып, жазылып жүрөт. Бирок санжыраны айткан адамдардын да ар түркүнү бар. Анткени Кудайды унутуп, аны көмүскөгө катып коюп, же жок дегенге чыгарып, ар уруунун санжырачысы өз жагын карай тарта сүйлөйт. Мындай болгондо санжыранын чындыгы бузулат.

Кеп Калыгул жөнүндө болуп аткандан кийин, мен ошо арбагына жылуу назарым: Калыгулдун Ормонго берген жообун гана айта кетким келет.

Сарбагыш уруусунун төбөлү болуп, эки тизгин-бир чылбыр колунда турганда Ормон Эсенкул уулу күндөрдүн биринде Ак-Ташта турган Калыгулга чабарман жиберет. Чабарман «сизди хан чакырып жатыры» — дейт. «Билем, балам, кече келмек эле чабарманы, эмне үчүн бир күнгө кечиктиң» — дейт Калыгул.

— «Ормон хандын кечеси коногу көп болуп, чолосу болбоду, анан бүгүн мени таңы менен жөнөттү» — деп, чабарман жооп берет.

— «Билем, балам, Чеки, менин атымды алып келип токучу» — дейт. Чеки Калыгулдун Чекир деген жигити. Атын токуп берет, Калыгул жанына жигит албай эле ошо барган чабарман менен келе берет.

Каш карайганда Ормондукуна жете келишет. Ормон хан сый-сыпаттап тосуп алып, самоорун койдуруп, шашпай чай берип, анан малга бата кылгандан кийин Ормон суроо таштайт:

— О олуям, силерди эки дүйнөнү көрүп-билип, аралаша жүргөндөй айтат — деп эл даңаза кылат. Чынбы, төгүнбү — деп, сизден билейин — деп чакырттым. Эки иштен бир иш, үйдөн даам татсын дедим. Бу молдолордон бал китебиң эмне айтат десең эле акыр кыямат жөнүндө кеп салат. Муну кайдан билдиң десең «китеп айтат» — деп жооп берет. Силерди эки дүйнөнү тең көрүп сүйлөйт дегенинен, чындыгын силерден билейинчи — деп, чакырттым.

Калыгул ак да дебей, көк да дебей, көзүн жуумп,
сакалын сылап, тыңшап отурду — дейт.

Ормон: «Ошол молдолор айткан акыр кыяматтын
болору чынбы?»

— «Чын» — дейт, Калыгул. «Айтып не, айтпай не. Бул
акыр кыяматтын болоору чын, бирок аны сиз, биз
көрбөйбүз. Эгерде кызыксаңыз, айтайын, акыр кыямат
үч доор менен келет.

1- доордо: Чачы сары, көзү көк,
Уңкул тумшук орус келет.
Узун чөптү оруп келет,
Кыска чөптү коруп келет.
Жел менен тегирмен жүргүзөт,
Шырпысы жок, майы жок чырак күйгүзөт.
Тегерек мурун малы болот
Баткак жерге жуушаган,
Жегени ботко, жебейт чөп,
Этинен да майы көп.

2- доорунда:

Жол боюнда орноткон жыгач
Мамы болот — дейт,
Жыгач мамы учунда
Эки чыны болот — дейт,
Эки чыны үстүндө
Эки сымы болот — дейт.
Чака-чака тыйын чыгат,
Мурункудан кийинкилер
Кыйын чыгат.
Буурусун жоголуп,
Соко келет,
Үч сокону темир өгүз сүйрөйт,
Суу ичет да, чөп жебейт.

3- доорунда:

Заман оңолот,
Пейил жоголот.
Адам пендеси бирин бири
Сүйбөй калат,
Акыл айтсаң
Чатак салат.

Кары — жаштан уялбайт.
Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубалайт.
Жоготуп дилин,
Унутуп тилин,
Кызды көрсө кээ жигит
Эл көзүнчө жулмалайт.
Дүнүйөгө көзү тойбой,
Алдым-жуттум көбөйөт.
Талакаты жок туруп,
Көчөгө тууган көбөйөт.
Оокат-байлык ушунчалык
Көбөйөт,

Ошого топук кылбай,
Киши өлтүргөн көбөйөт» —
деп, шалкайып отуруп калган экен.

— Ормон: «Боёкчу-боёкчу десе, атасынын сакалын
боёйт — дегендей, олуя-олуя десе, обу жоктун баарын
айттың го, олуям».

— Калыгул: «Обу жок эмес, ханым, ушунун баары
болот, бирок экөөбүз аны көрбөйбүз. Ошондуктан
ишендирүү кыйын. Экөөбүздүн ырыскыбыз элден,
ажалыбыз көлдөн» — деп сөзүн бүтүргөн экен.

Эски карылардын айта жүргөнүн жыйынтыктап кагазга
түшүргөн Качкымбай Кожомкул уулу¹.

«Кыздан кылык кетет,
Уулдан уят кетет.
Уул атасын укпай,
Кыз энесин укпай,
Күзгүнүн бетинен куурчак
ойнойт (Телевизор болсо керек).

Мына ханым, ар жагы чаңдап эле туман басып, эч
нерсе көрүнбөй калды» — деп, жакасын кармап, жашып,
отуруп калган экен.

О бир топтон кийин ислам пендеси ушунчалык
алааматка жолугат. Кайыр дин калкы ислам калкын чил
кубалагандай кубалап, кырат. Ислам пенде жан далбас
кылып тоо жамынып, башка элге кире качып, анча-мынчасы
калат, — деп кадимкидей ыйлаган экен.

Экинчи алаамат, өз малына өзүн ээ кылбай, малын
олжого алып, өзүлөрүн туш тарапка тентитет.

Үчүнчү алаамат жер жүзү боюнча касат башталып, канча миңдеген адам апат болот. Мунун эмнесин айткыдай деп²...

¹ Сүйлөм тексттердин арасына жазылган. Кыясы Качкымбай Кожомкул уулу жазгандарын ушуну менен бүтүрөм деп ойлосо керек. Бирок кийин аягына улап жазган экен.

² Кыясы жазуу аягына чыгарылбай калган өңдөнөт. Информатор эмне себеп менен айтмакчы болгон оюн бүтпөй калганы белгисиз.

КАЛЫГУЛ ЖӨНҮНДӨ¹

Ормондун заманында Жылгын башыга (азыркы Токмок калаасы турган жер) Курманкожо уруусунан Өмүрзак деген киши жолоочулап, өз бакырчылыгы үчүн Ормондун айлына барат экен. Ал жерде эки-үч күн жумуш бүткөнчө токтоп калат. Бир күнү Ормон өзү баштап шашкалаң түрдө айыл апасы менен кымкуут болуп калышат, анчалык эле коркунучтуу түрдө эмес, бир жактан ызааттуу конок келе турган сыяктуу дүрбөп калышкандыгын Өмүрзак байкап, бирөөдөн суроого оозу батпайт. Себеби, ал учурда Ормон чоң хан болуп, жалпы кыргызды бийлеп калгандыгынын натыйжасы биринчи жактан болсо, экинчи жактан андагы эл өтө момундугу менен адеп сактап, улуусунан сурай албай, кичүүсүнөн сураганы менен, албетте, ачык билалбай, ан үчүн канааттандыра жооп бербесе керек.

Ормон өзү жаңы журтка үй тиктирип, керме керип (аркан тарттырып), аттарды байлай турган жерине чейин ырастатып, жүз баштуу төтөгөлүү ак үйдүн, куба төбөлүрөөк тарткан үзүгү бар, эшигинде Ормон өзү баштап, элиндеги кырка тизилген улуу-кичүү жигит-жалаңы жана айыл аксакалдары менен бирге жарданып туруп калышты дейт, Баягы Өмүрзак ошол элдин ичинде таңыркагандан таңыркап турду эле, аңгыча бир атчан киши желдире — желдире бастырып, чууда какты жүрүш менен келип, алыстан аттан түшүп, кол куушуруп Ормонго салам айтты. Ормон алик алары менен: «Баатыр жакын келдиби?» — деп сурап калды. «Жакын келишти» —

¹ Кыргыз илимдер улуттук академиясынын кол жазмалар фондусу, инв. № 1354.

деп жооп берди. Ошону менен «Баатыр келет», «Баатыр келет» — дешип, ого бетер дүрбөп турушат. Аңгыча кырк элүүдөй киши менен элдин ортосунда тогуз топчулуктуу, кара кашка ныпчасы бар, сыртынан төө боз чепкен, башында кары бою кештелүү калпагы, сары жаргак шымынын багалегин басма менен сайдырган, бутуна көк жеке кийген, чап жаак, кара сур киши жалдуу күрөң аттан түшүп калды. Ормон чуркап барып атын алып, колтуктап түшүрүп алды. Жанындагылардын бардыгын түшүрүшүп, күтүнүп турган отуздай киши кым-куут аттарын алышып, чапа-чупа кермеге байлашты. Өмүрзак баягы баатыр ким экенин айра билалбай аң-таң болуп: «капырай, жалпы кыргызда жалгыз эле Ормон чоң эле, мындан чоң баатыры бу ким деген болду экен?! — деп, эле жүрөт. Көбүнчө баягы баатырдын жалдуу кара күрөң атынын үстүндөгү күмүш пыштанына көзүн салып туруп, «ай, эми койчу, ким экенин үстүнө кирсем сөзүнөн таанырмын» — деди да, Өмүрзак элдин артынан үйгө кирди. Албетте, Ормон өзү эшигин ачып, тегиз үйгө киргизип отурушканда, иреге жакка сыңар тизелеп, жүйүртө басып отурду. Кирген элдин баары тең ылдый карашып жымжырт эле отурушат. Бир аздан соң, бөлөк үйдөн чоң-чоң кара аяктар менен мелт-калт куюлган курут жармага сары майды сапырып кошуп алып келип, Ормон өзү алиги баатырга сунуп, калгандарына бөлөк кишилери сунуп, киши башына бирден аяк кыдырата коюп кетишти. Жарманы ичип болгонго чейин эч кимден бир эме деген сөз чыга алган жок, акырында аяктарды ошол үйдөгү бир картаң байбиче жыйнатып алып, ашкана жакка чогултуп койду. Ал байбиченин жанында баласынын баласыбы, бир бешикте эркек бала колун сууруп алып, асып койгон карышкырдын чүкөсү менен ойноп жатат. Андан кийин Ормон бир кары кишини карап «бирдеме деп айткыңыз» дегендей кылып башын ийкеди. Ап

кары киши төрдө баягы отурган баатырга карап өйдө обдулуп, сыңар тизелей түшүп:

— «Баатыр, бала-чакаларыңыз жана элиңиз көптөн бери эле Сизден бир сөз сурайлы деп жүрүшөт. Бул эл бөлөк бир тили буруунун сурагына өтөт деген кеп бар деген экенсиз, ошондон бери түрдүү коркунуч түшүп

жатат, ошон үчүн улуу-кичүү жалпы бала-чакаңыз айтып берер бекен дешип Сизди чакыртып, күтүп турабыз» — деди.

— «Андай болсо айтып берейин, жакшы болот, балдар!» — деп, чөк түшүп отурган киши ого бетер оң жагына ыңгай тартараак обдулуп, оңдонуп отуруп:

— «Ээ, балдар! Кудай дей турган заман, жакаңарды муунбагыдай карманып жүрүңөр! Омбу деген жерге орус келет дейт, анын кармаганынан кан чыгат дейт, ыраспы? — деп, оң ийнин карап койду эле, отурган эл бирин-бири тегерете карашып, тыңшап калышты, Анда баягы кары киши дагы сурады: «Ошол орустун турпаты не өңдүү, кандай түр менен сурайт, баатыр?» — деди. Анда төмөнкүдөй түр менен сыпаттап айткан экен:

— «Жер бетин туман басты,
Малды ылаң басты.
Өңү сары, көзү көк,
Уңкугуй мурун орус келет,
Узун чөптү оруп келет,
Кыска чөптү коруп келет,
Карагайдан чарбагы болот,
Калың элди коркуткан арбагы болот» —

деп, оң ийнин карап: «Ыраспы?» — деп, мойнун буруп койду — дейт.

Анда баягы кара киши дагы сурады: — «Баатыр, дагы кандай шумдуктар болот? — деп. Экинчи ийнин кылчайып карап: — «Түтүнгө «келе чыгым» — деп, келет ко, кези келсе жетим уул, тул катынды жеп келет ко, мал-башыңды каттап, эсеп менен тактап алат ко.

Он түтүнгө бирден тың чыгаар,
Бирин көрүп биринен бири шум чыгаар,
Уй пул болоор,
Кул бий болоор,
Токой токол болоор,
Талаа токой болоор,
Токол байбиче болоор.
Тегерек чака тыйын чыгаар,
Атасынан баласы кыйын чыгаар.
Кызыл-кызыл кыялар,
Кыргыек талга уялаар.

Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубалаар.

Сааганың сары бээ болоор,
Ичкениң ит ичпес сары суу болоор.

Таштан кесең болоор,
Аны ичкен балдар таңдайы жарылган чечен болоор.
Этеги жок, жеңи жок чапан чыгаар,
Эң кийинки балдарың тапан чыгаар,
Тегиз жерден тегирмен чыгаар,

Тексиз жерден бий чыгаар, ээ, ыраспы?» —
деп оң ийнин караганда отурган элдин баары жан кулактын
учунда, кол жаканын тышында болушуп, бирине бири
делдейишип:

— «Кудай ошону көргөзбөсөң болот эле» — дешип
күңгүрөнүп жиберешкен дейт. Баягы кары киши болуп
көпчүлүгү чуркурап:

— «Баатыр, ошондо элдин айласы эмне болот?» —
дешип коркунучта болгондо: « — Ал эле дейсиңерби...
ал болсо сары орустун заманы» — дейт. «Сары орустан
кийин кара орус чыгат, сары оруска күйүт түшөт, элге
бир чоң бүлүк түшөт.

Он үйгө бирден казан болор,
Орчун шаар базар болор.
Мейли кадыр болом деп зайып чыгаар,
Көл үстүнө жүргүзгөн кайык чыгаар» —
деген дейт.

— «Андан ары эмне болот, баатыр?» — дегенде —
«Ошол кара орустун убагында он беш жылдан кийин:

Байпагың манат,
Батегиң киш,
Ит аягын мис болоор,
Кой үстүнө торгой жумурткалап,
Жесир катын миңден кой айдайт —
деген экен.

— «Ошол учурду көрөөр бекенбиз, баатыр»? — деп
элдер чурулдап, күлүндөп жиберешкенде, элди тегерете
карап:

— «Жок, бул отургандар көрбөйсүңөр! Тээ-тетиги
бешиктеги бала көп жашаса четин көрөр» — деген экен.

Кээ бир кишилер айтат: «Өзүнүн баласы Акидей сары деген болучу. Ал Акидей сары токсон жаштан ашып, былтыр эле өлдү» — дешет. «Жок, Өмүрзактын өзүнөн укканмын — өзүнүн баласы эмес, Ормондун балдарынан боло тургандай эле» — деп айтчу экен...

Бул сөздү ыраматылык Куйручук айткан эле (Куйручук ошол Өмүрзактын уулу болгон). Мына ошол баатыр кадимки Калыгул баатыр дешет. Калыгул өзү ырчы эмес эле киши экен, бирок маселентип, уйкаштырып келечекти көп айтчу экен. Ошон үчүн Калыгулдун сөзүн улап, Арстанбек булбул ырдачу экен. Мына ошондон кийин биздерге чейин айтып жүрөт.

ЭСКЕРТҮҮ: Бул сөздөрдү жалгыз Куйручук айтпайт, элдин көбү айтып, дайындуу болгон Калыгул баатырдын сөзү. Айткан: ТОГОЛОК МОЛДО. Жазып алган ЧОРОБАЕВ, 1940-жыл.

КАЛЫГУЛ — КЫРГЫЗДЫН НОСТРАДАМУСУ¹

Калыгул Бай уулу жөнүндө эл арасында эзелтеден бери эле даңазалап айтылып жүргөн сөздөр эң көп. Өз мезгилинде кыргыздын акыны Нурмолдо минтип ырдаган экен:

«Олуя төкмө Калыгул,
Өз элинин анык уул.
Пайгамбардык керемет,
Ширесинде канык уул.
Эки ийнинде периште,
Ниме болот айтадыр.
Келечекти сүйлөгөн
Келе турган санаттыр».

Улуу адамдар гана улуу инсандарды баалоого кудурети жетет дегендей, кыргыздын атактуу окумуштуусу, биринчи президенти Аскар Акаев: «Калыгул кыргыздын Нострадамусу» деп таасин белгилеген. Ошондой болсо да кыргыз элинин тарыхында чоң из калтырган бул улуу адам жөнүндө азыркы күнгө чейин бир да олуттуу чыгарма жазыла элек. Биз эл арасынан

¹ Нурдин Адиевдин элден уккандарын өз алдынча жыйнап жүргөн материалдары бир канча майда темаларга бөлүнгөн түрдө, ал адам өзү даярдаган үлгүдө берилди.

иликтеп жыйналган, укумдан-тукумга айтылып келген оозеки материалдарды келтирдик. Калыгулдун эл ичинде түзүлгөн, легендалар менен курчалган образы салмактуу, чыгармалардын жаралышына алып келери шексиз. Биздин тарых улуу инсандарга канчалык бай болбосун, кыргыз элинде бир гана Калыгул бар экенин бардыгыбыз терең түшүнүп турабыз.

Калыгул олуядай алтын жаак, жез тандай, келечекти көрө билген, булбулдай сайраган адамдар жарык дүйнөгө анда-санда гана бир келип, элдин бактысына жаралып, өз элинин атагын дүйнөгө чыгарып турган. Андай адамды кудай кыргыз элине да берген. Ал элге белгилүү — Калыгул.

Кыргыздан чыккан жез тандай,
Калыгул акын олуя.
Дааратын үзбөй дайыма
Кристаллдай таптаза,
Теспеси болгон колунда,
Дин исламды бек тутуп,
Ыйманы жүргөн оюнда.
Келечекти көргөндөй
Айтып турган дайыма.
Куюлуштуруп даана айткан,
Акындык болгон канында.
Көр дүйнө үчүн жулунбай,
Кудайдын жүргөн жолунда.
Касиеттүү сөздөрү
Айтылып калды соңунда.
Калыгулдай абамды
Жогору койдум баарынан.
Жайнамасын көтөрүп,
Турчу экен жарыктык,
Таңдын эрте заарынан.
Айтып берчү периште
Кетпей жүргөн жанынан.
Кыдыр колдоп башынан,
Артык болгон барынан.
Оюна алган адам жок,
Оозуна кеткен ырлары.

Билимсиз эл караңгы
Билинбей кеткен сырлары.
Кайран гана олуя,
Өлбөс болуп турбады.
Академиктер менен
Аңгеме дүкөн курбады.
Өлбөй аман турганда,
Айтпайт беле далайды.
Балдарым окуп билсин деп,
Кармабайт беле каламды.
Кагазга жазып калганда
Орундалмак талабы.
Казак менен кыргызга
Каадалуу сөздөн сүйлөгөн.
Нечен кыйын чечендер,
Көз алдында бийлеген.
Айтышам деп келгендер
Сөз таба албай сүрдөгөн.
Эл башкарган мыктылар
Сүрдөгөндөн жүдөгөн.
Шайкелендик иштерди
Жаш кезинен билбеген.
Алган жарын ардактап,
Башканы карап күлбөгөн.
Олуя экен жарыктык,
Келечекти баамдап,
Көрө билип сүйлөгөн.
Кристаллдай таптаза,
Бүткөн бою бүт алтын.
Аппак сакал жайкалып,
Көрүнүшү түсү алтын.
Көз алдымда көрүнөт,
Ирмеп көргөн көзү алтын.
Артык болуп жаралган,
Калакемдин өзү алтын.
Каалап, баалап билгенге
Калтырып кеткен сөзү алтын.
Кайран Калыгулдун
Кадамынын баары алтын.
Калыгулдун сөзү деп,
Айтып жүрөт бүт калкың.

Ынтымак деп какшаган,
Сөзүң турат жазылып.
Көл жээгинде жатасың,
Топуракка басылып.
Олуям жаткан жериңди
Барып көрдүк ашыгып.
Арбагың бизди колдосун,
Сөздөрүң калды жазылып.
Урпактарың окушсун
Басмага кетсе басылып.
Карай-Ойго барып көр
Ыгы келсе изденип,
Мрамордон жаңыртып,
Турдакун койгон эстелик,

Сага арнап чыгат эмгегим
Эгемендүү кез келип.
Арбагыңыз колдосун
Бул кагаздан койгон эстелик.

КАЛЫГУЛДУН БАЛА КЕЗИ

Бул жерде аттын кашкасындай белгилүү болгон инсан
Калыгул олуя жана акын жөнүндө сөз кылуудан мурда, бул
улуу адамдын кайдан чыккандыгы жөнүндө аз
да болсо сөз кылууну ылайык таптым. Ар жагын
айтпаганда, түп атабыз Долон бийден тарайбыз. Долон
бийден Ак уул, Кызыл уул, Куу уул болуп бөлүнөт. Ак уул
оң
деп аталат да, андан Адигине, Тагай, Наалы эже. Тагайдын
балдары Богорстон, Койлон, Кылжыр, Карачоро, Саяк,
Азык, Чертики, Коңурат, Черик болуп бөлүнөт.
Кылжырдан Дөөлөтбакты, Орозбакты. Дөөлөтбактыдан
Токо, Жантай, Элчибек, Манап. Манаптан Сүтөй,
Сүтөйдөн Сарсейит, Сарсейиттен Үчүке, Үчүкеден
Дөөлөткүл, Дөөлөткүлдан Бай, Байдан Калыгул олуя
туулат.

Улуу адам туулганда эле кереметтүү болуп төрөлөт. Анын кереметтүүлүгү жөнүндө карыялар уктук эле деп ар кандай жакшынакай жышаандарды айтышат. Ар кандай айтылган сөздөрдү тактап көрсөк, улуу адамды энеси он эки ай көтөрүп төрөйт. Бала төрөлгөндө аркасында жалы, көзүндө калы, тилинде мөөрү бар экени кээ бир жакын адамдарына белгилүү болот.

Үч-төрт жашка келгенде ойноп жүргөн бала талаага түнөп калат. Ата-энеси издеп, таппай калат. Күн жаайт. Эртең менен ак сакал адам качырга өңөрүп келип, энесине берет да, «уулуңар аман болсун, келечекти көрө билген көсөм болсун» деп бата кылып бастырып кетет. Энеси жоголгон уулунун табылганына сүйүнүп, баласын басып калат да, эсине келип, карыяны караса жок.

Көздөн кайым болуптур. Бул Кыдыр алей салам болсо керек деп ата-энеси түлөө кылат. Баланы караса эч жеринде суу болгон жери жок, күлүп-жайнап ойноп олтурат.

Бир күнү жатаарда атасына Калыгул:

«Кырды кырдап көк ит жүгүрдү,
Көк кунаажын жандан түңүлдү,
Ага жетпей калды,
Эми кунаажынды таштап,
Бөлөкбай атамдын бээсине жүгүрдү,
Карачы, карачы, жемек болду»,—
деп шаштырат.

Атасы таназар албайт, тынчытып жаткырып коёт. Эртеси чын эле Бөлөкбай абышканын бээсинин кулунун карышкыр жеп кетиптир. Баланын ата-энеси мындай сырларды ичтерине катып айтышпайт. Ал эмес элдин тили, көзү тиет деп элден оолак кармашат.

Калыгул жети жашынан баштап, Сопу ата дегенден дин окуусун окуйт. Зээндүү бала китеп окууну, жазууну тез үйрөнөт да, намазга жыгылып, орозо тутат. Оозунан келмеси түшпөй, басса-турса кудайга жалынып, динге абдан ишенет. Ал ушак-айынды билбеген, ууру кылбаган, бирөөнүн акысын жебеген, ак, таза жүргөн, дааратын бузбаган, кристаллдай таза, касиеттүү адам болуп өсөт. Ал куюлуштуруп сүйлөгөн, ырдай кылып эп келиштирип айткан, көрөгөч, ары чечен болуп чоңоёт. Анын ар бир баскан жолу ошол кездеги жаштарга үлгү болорлук болот.

Калыгул эр жеткенде үйлөнөт. Үйлөнгөндөн баштап, таза жүрөт. Үй-жайы да таза болуп, ар кандай арамдыктан жат болгондуктан, көргөн — билгендер аны Калакем деп сыйлашып, алдынан кыя өтпөй, акыл сурап турушат.

КАЛЫГУЛДУН НИЯЗБЕК БААТЫР МЕНЕН БОЛГОН МАМИЛЕСИ

Калыгул аталаш тууганы, ары агасы катары Ниязбекти сыйлап, анын сөзүн угуп дайыма сүйлөшүп, пикирлешип турган. Бир жолу Ниязбек баатыр Калыгулду жалгыз чакырып, мен түндө түш көрүп ойгондум. Түшүмдө Ормон балам бийик тоонун башында турган

экен. Эки жигит эки жагында найзачан турат. Ормон кыйкырса ой-тоодогу аркар-кулжалар ойго топтошуп, ыгып турду, бирок тез ойгонуп кеттим,—дейт. Анда Калыгул: «Ормон балаң кыргыздын ханы болот. Жөн кой. Убагында өзү ойгонот, бирок хандыгы көпкө болбос бекен» — деп эки жагын каранган экен.

Ниязбек баатыр Калыгулдун сөзүн угуу менен анын айткандарын туура таап, Ормонду Калыгулдун айтканы менен болгон деп дайыма эскертип турган. Ал эмес, жакшы ага иниге канат-куйрук болот, жакшы кезде жөлөк, жаман кезде акыл берген ата болот,— деген сөздөрү бар. Опулдабай Калакемдин сөзүн угуп, акылына көнүп жүр,— деп көп эскерткен. Ниязбек баатыр аталаш иниси Калыгулдун акылдуулугун, көрө билгендигин жогору баалап, аны өтө сыйлаган. Калыгул улууну урматтаган, кичүүгө акылын айткан көсөм болгон. Ал Ниязбек баатырды дайыма урматтап, эл алдында кадыр-баркын көтөрүп сылык мамиле кылган.

Бир жолу Ниязбек баатыр казактарга жортуулга барганда Калыгулду ээрчите барган. Ошондо Калыгул кырылган элди көрүп, жортуулдан биротоло көңүлү калган. «Жүзү курусун мындай жортуулдун, адамды адам кийик аңдыгансып, атып өлтүрүп жатканын көрүп биротоло көңүлүм калды» — деп какшап айтып, Ниязбек баатырды мындан соң ээрчигенин биротоло койгон экен.

Ниязбек баатыр жер таянып, карып калган кезде, Ормонду Калыгулдун жанына отургузуп алып: «агаңдын

тилин алып жүр, өзүңдүн алабармандык жагың бар» — деп акыл насаат айткан экен. Ошондо Ормон булкунуп, өзүм билем! — деп, жер карайт. Анда Калыгул олуя Ормонго карап:

Ата деген ата, эне деген эне,
Ата деген балага арка-бел болот.
Корголосоң аска-зоо болот,
Жаман ата болбойт, жаман адам болот,
Бала да эртең ата болот,
Ошон үчүн ата балага
Аска-зоо болот да коёт.
Бала атадан акыл, таалим алат,
Ата дөөлөтү менен өргөөсүнө асаба сайылып,
Кермесине күлүк байланат,
Заманга жараша топко аралашып,
Эл башына шайланат.

Атанын эби, Алланын кеби,— деген сөз бар,
Атаңдын кебин уксаң оңолосуң, ошондо
Чыныгы адам сен болосуң,—
деп акылын айтат.

Ниязбек баатыр Калыгулдун акылдуулугун, олуялыгын байкап билүү менен, «Алтын жаак, жез таңдай адамдар дүйнөгө аз келет, аны кудай берет»,— деп айтуу менен Ормонду жана башка балдарын Калыгулдун акылы менен болгула деп бекеринен үндөгөн эмес.

Ниязбек баатыр өзүнүн сегиз уулуна өздөрүнүн да манаптан тарай турганын, Манаптан Сүтөй, Сүтөйдөн Сарсейит, Сарсейиттен Үчүке, Үчүкеден Маматкул, Маматкулдан Болот, Болоттон Эсенгул, Эсенгулдан Ниязбек болуп Калыгул менен Үчүкеден кошулаарын дайыма айтып турган.

Калыгул Ниязбектин жанына отуруп, пиялада чай ичип, тамактанып отурат. Ниязбек Калыгул тамактанып бүткөндөн кийин аны менен көпкө аңгемелешип отуруп, жакшы сөздөргө канып, өзүнчө терең ойлорго батчу. Анын акылдуулугуна тан берчү.

ОРМОН ХАНДЫ ХАН КӨТӨРГӨНДӨ КАЛЫГУЛДУН АЙТКАН НАСААТТАРЫ

Ормон өзүнүн бир туугандары Ажы, Субан, Жантай, Шамен, Төрөгелди, Адылдар менен кеңешип туруп, кыргыздын белгилүү эл башкарган мыктыларын (Бугудан Боронбай менен Балбайды, солтодон Жангарачты, Шорукту, түштүктөн Алымбек датканы, Таластан Кубатбекти Бүргө баатыр менен чакырып, баары келгенден кийин эл алдына чыгып, кыргыз элине эл башкарган бир Кызыл тебетей керек экендигин айтат. Ошондо чогулган эл Боронбайдын сунушу боюнча Ормонду хан көтөрүшүп, ак боз бээ союп, бата кылат. Ошондо Калыгул эл алдына (Калыгул олуя аталып калган кез экен) чыгып, эки алаканын жайып:

Журт башындагы ханыбыз
Ак жолтой, акылдуу болсун.
Ар ишти адилеттүүлүк менен карап,
Элибизге ынтымак, ырыс консун.
Өзү кара кылды как жарган,

Ар дайым калыс болуп,
Журтубузга адилет хан болсун.
Ата-бабанын арбагы колдоп,
Көрө албастын тилеги соолсун.
Манас атанын арбагы колдоп,
Алды-арты кенен болсун, өмүрү узун болсун,
Кыргыздын кыйрысы толуп,
Ынтымактуу, ырыстуу эл болсун,—

деп бата кылат. Эл чуулдап кошо бата кылышат. Ошондон кийин той берилип, эл тараган кезде Ниязбек иниси Калыгулду ээрчитип келип, Ормонго адилеттүү хан болуу жөнүндөгү кеңештерин айтат. Бөтөнчө Калыгул Ормонго анын оройлугун байкап:

Коонун шамалы орой,
Акылсыздын сөзү орой.
Орой менен соргокту
Эл башына койсо көбөт,
Анан өзүнөн өзү өлөт,—

деген ата-бабадан калган сөз бар, эч качан орой, өктөм болбо:

Орой айтсаң адамга жукпайт,
Орой сөздү киши укпайт,
Сылык-сыпаа сөз жетет,
Ал мээге эмес, жүлүнгө кетет.
Түшүндүрүп жай айтсаң,
Уялып ыраазы болуп кетет,—

деп ага агалык сөзүн, жакшы акылдарын айтып турган.

КЕНЕСАРЫ МЕИЕН НОРУЗБАЙДЫН СОГУШУ ЖАНА КАЛЫГУЛ

Кенесары өзүнүн инилери Норузбай, Кудайменде, Төлжан деген төрөлөрдү ээрчитип, бир түмөн кол менен Чүйдүн аягынан баштап, талкалап отуруп, Токмокко келип токтойт. Ошо жерден Ормон көп кол менен келип, ар түрдүү амал менен (тоонун арасын чаңдатып, түнкүсүн ар кай жерге от жактырып) согушта ийгиликке жетет. Кудайменде менен Төлжан өлүп, Кенесары менен Норузбай колго түшөт. Өчү бар эл аларды да өлтүрөт. Ушул абалды угуп отуруп, Калыгул мындай дейт:

Баскынчы ошону көрөт,
Элге асылган хан элден өлөт.
Казак-кыргыз бир тууган,
Бир адамдын баласы.
Өз боорлорун кырдырып,
Бул акмакты карачы,—

деп өлгөндөр үчүн өтө кайгырат. Бир аз күн өткөндө ат кошчусу менен Кенесарынын карындашы Бибигүл келип, Калыгулга учурашып, кол берип отуруп, кыргыз туугандардын бир топ жерин кыдырдым, араздаша турган эл эмес экен, ортодо бир тол эл бекеринен кырылган экен,—деп ыйлап отуруп кебин айтат:

— Кенекем кыргыздарга согуш ачам дегенде түш көрдүм. Түшүмдө төрт саамайым өрттөндү. Карала жолборс чалып салды. Барбагыла, барсаңар жолуңар кандуу болот деп какшасам болбоду. Согушта төрт бир тууганым тең мерт болду. Түшүмдө көргөн кара чаар жолборс Адыл баатыр экен... Кантейин, өз баштарын өзүлөрү жок кылды. Акемдердин мүрзөсүнө барып куран

окуп, кыргызда бир олуя бар экен деп укчу элем, ошого жолугуп, батасын ала кетейин деп кайрылдым,— деп тура калып Бибигүл Калыгулдун этегине тооп кылат. Калыгул сыпаа туруп, отур жарыгым, сенин коноктук жолуң менден улук деп өзүнөн мурун Бибигүлдү отургузуп, агаларына атап куран окуп, аттарын өргүтүп, эки күнү конок кылат да, ага төмөнкүдөй батасын берип жөнөтөт:

Этек-бооруң кең экен,
Бооруң жүзгө толот,
Хан зааданын тукуму,
Башыңа бакыт конот.
Көрө албаган душмандар
Өзүнөн өзү жете албай соолот.
Өз каныңдан чыккан бала
Эл башкарган акылман болот.
Оомийин, айтканым айткандай келсин,
Душманың акылман деп билсин.
Көрө албаган душман,
Кайгынын тонун кийсин.
Мындан ары эки эл,
Ынтымак менен жүрсүн.
Эртеси Калакем Бибигүлдү кыргыздын чек арасына чейин
узатып кайра тартат.

БАЛБАЙДЫН УУРУГА БАРЫП КОЛГО ТҮШҮШҮ, АГА КАЛЫГУЛДУН ЖОЛУГУШУ

Балбай ууруга барып, караңгыда короонун төр жагынан айланып келе жатканда, жардын башы урап кетип, аты менен короонун ичине түшүп калат. Эңкейип короодон бир козу эңип алып, өңөрүп жөнөп калганда, үйдөн бир келин чуркап чыгып, Балбайдын атын куйруктан алат. Камчыланып жөнөсө болбой, аты көчүгү менен отуруп калат. Аңгыча үйдөн бир кемпир чыгып: «Ой, козуну кайда өңөрүп бара жатасың, ой өлүгүңдү көрөйүн»,—деп атын тизгинден кармайт. Аңгыча келин козуну алып ыргытып, Балбайды аттан түшүрөт да, мойнуна жип салып, короодон жетелеп чыгат. Аңгыча айылдагы аялдар чогулат. Ал айыл Кетирекейдин айылы экен. Эркектери бир жакка кетишкен экен. Аялдардын арасынан бир кемпир: «Ой сен Балбайсың го?» — деп

сурайт. — Жок, мен Балбай эмесмин — деп ал танат. Эгер Балбай болсоң, кулагыңды кесемин. Уурунун кулагы кесилсин деген Ормон хандын буйругу бар — дейт да, Балбайды тааныган бир келинди чакырып, Балбайды таанытып, убада бүткөн баатыр, дейт да кулагын кесип ыргытат. Андан соң атына мингизип, түн боюнча Ормонго жеткирет. Ормон аны ким экен деп да сурабайт. Ууру болсо орго салгыла деп буйрат. Балбайдын алын эч ким сурабайт. Ордо бир киши жатат. Бир кулагы кесилген. Чулук кулак киши экен деген кабарды угуп, Калыгул тамак көтөртүп барып, анын Балбай экенин таанып:

Ууруга барып, колго түшүп,
Кулагың кесилиптир.
Көркүң кетип, касиетиң качып,
Киймиң чаңдап тешилиптир.
Карачы, касиетиң кетип,
Шайтан мойнуңдан басыптыр.
Эркек кеспей кулагыңды,
Катындар кесип,
Кара башыңдын касиети качыптыр,—

деп күңгүрөнүп, кайра-кайра үшкүрүп, Ормонго барыптыр. Ормон да ошол кезде Балбай экенин угуп, өз малын өзү жебей, аялдарга кор болуп, кулагын кестирип ордо жатканына капа болуп отурган экен. Калыгул келгенде Ормон ордунан тура калып, алдына жаңылап көлдөлөң салдырып, сүйлөшүп отурат. Кетеринде Калакем Балбайга барып, тамак бердиргенин айтып келип:

Барып көрдүм Балбайды,
Колу алыска жетпейт.
Шайтан мойнуна миниптир,
Жанынан азылуу каман кетпейт.
Тик карабай ылдый карайт,
Бул кантип элдин керегине жарайт.
Ар кайсыга урунуп,
Көркү, кебетеси кеткен экен.
Далайдын түбүнө жетет,
Элдин шорона бүткөн экен,—

деп келип, алыстат муну, кетиргин деп кайра-кайра айтат. Ормон Калыгулдун айтуу менен Боронбайды чакыртып, Балбайды ордон чыгарат. Балбайды Боронбай алып кеткенден кийин Калыгул келип, кандай кетти, кандай кетти деп кайталап сурайт.

— Эшиктен кирип салам айттыбы? Кандай келип отурду?

— Киргенде салам айткан жок. Жөөлөп келип, Ормондун жанына отурду.

— Чай ичип жатканда кандай отурду?

— Киргенден чыкканга чейин түнөрүп отурду.

— Чыкканда босогону аттап чыктыбы же басып чыктыбы?

— Чыгып баратканда босогону ыктап басып, токтоло калып чыкты.

— Аттанганда кандай аттанды?

— Киши аткарганга болбой, өзү аттанды.

— Кырды ашкыча артын карадыбы?

— Жок, кырды ашкыча бир да артын караганы жок.

Мына ушуларга жооп алган соң Калакем Ормон ханга карап:

Эшиктен кирип салам айтпаса,

Адамдыгынын пастыгы.

Жөөлөп келип сол жагыңа отурса,

Жөөлөп өч алам деген кастыгы.

Чай ичип жатканда түнөрүп отурса,

Сыр бербесем деген сактыгы.

Чыкканда босогоңду басып чыкса,

Босогоңду талкалайм деген кастыгы.

Аттанганда болбой өзү аттанса,

Сыйдан кеткен пастыгы.

Кырды ашкыча артын карабаса,

Сениби, сениби деген жаттыгы —

деп түшүндүрөт да, жанынан азылуу каман кетпейт, колунан жакшылык келбейт деген экен да, Ормон ханга: — «Бугу менен сарбагыш экөө бир атанын баласы. Төрөгелдинди ажыдаар кылып көрсөтүп, бугулардын үшүн албай, эки элди ынтымакка чакырып, адилеттүү башкаргын». Кичинекей бир сөз баарын иритет, жаман сөзүңдү коюп жүр. Билесиңби, килтейген алтын салынган темир сандыкты бир кичинекей ачкыч ачат. Дүнүйө

ушундай бир бүтүн нерсе, ошону кымындай бир нерсе иритет. Ошондуктан ата-бабаң «Бир карын майды бир кумалак чиритет» — деп бекер айткан эмес. Күркүлдөгөн чоң дайра кичинекей булактан башталат. Ошол булакты кичинекей боз чымчык тумшугу менен чокуп чыгарган экен деген сөз бар. Ошондуктан эл башкарган киши ар кандай кичинекей нерсеге этиет мамиле кылуу керек.

Турмуш тутанган куурай,
Өмүр өчкөн от.
Кыял кармалбаган куш,
Айтылган сөз атылган ок.
Бул дүйнө түнөрүңкү,
Акыр аягы жок,—

деген сөз бар. Ар бир айтылган сезүүө этиет болуп, ойлонуп айтып жүр — деп, Калыгул Ормондон акылын аябайт.

КАЛЫГУЛДУН ОРМОН ХАН МБНЕН БОРОНБАЙГА АЙТКАН КЕҢЕШТЕРИ

Күз мезгилинде Ысык-Көлдүн жаркырап толуп турган мезгилде, Калакем эки куданы тосуп алып, коноктоп отуруп, сонун сөздөрүн айтат. Калакем ошол мезгилде Чүй боорун айланып, бир топ жаңылыктарды, окуяларды көрүп, акылдуу бир топ адамдарга жолугуп, алардын сөздөрүн угуп, көз караштары мурункудан бир топ өзгөрүлүп калса керек. Калакем Ормон хан менен Боронбайды бирге отургузуп алып, аларга өзүнүн Чүй боорун, казак жергесин аралап, көп адамдар менен жолугушуп келгенин кеп кылып отуруп:

Карагай башында чыны болот,
Анын сүйлөшкөн зымы болот.
Жез чакадан тыйын болот,
Атасынан баласы кыйын болот.
Эл башына аял келип,
Күндө дүрбөгөн жыйын болот.
Миңген аты жорго болот,
Баланын бары молдо болот.

Акылдын бары тордо болот,
Кул бий болот,
Уй пул болот.
Эл өсүп жерге толот,
Өз өзүнчө шаар болот,
Там салып топурактан үй болот,
Көлдүн жээги шаар болот,
Баары аралаш конот.
Баш-аягы ат чабым
Соода жүргөн базар болот,
Тегиз жерге тегирмен болот,
Чөйчөгүң ашка толот.
Нан деген капка толот.
Окуп жазып көз ачылып,
Элдин бары молдо болот.
Топурактан үй болот,
Баарынын боору Чүй болот,—
чынбы, чынбы? — деп эки жагын карайт да, улантат:
Көзү кек, өзү сары орус келет,
Узун чөптү оруп келет.
Кыска чөптү коруп келет.
Боз үйүңдү жерип келет,
Алма-өрүктү терип келет.
Шаарды салып келет,
Кетмен-күрөк алып келет.
Ар өнөрдү берип келет.
Кызыл-кызыл кыялар,
Кыргыек талга уялаар.
Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубалаар.
Кыз намысын тепсесе,
Эл алдында суралаар.
Менин кызым мыкты деп,
Ата-энеси кубанаар —
деп көп нерселерди айтып келип,
Өмүр деген эмне — колдон учкан куш болот,
Байлык деген эмне — колдун кири, жок болот.
Мансап деген эмне — коломтодо от болот,
Өчкөндө түтүн болуп жок болот.
Калп айтсаң ыйманың качат,
Ууру кылсаң жыйганын чачат.

Ушакчы болсоң кошунаң качат,
Ынтымаксыз болсоңор — душманың басат —
деп Ормон хан менен Боронбайга акылын айтып, элге
калыс болуп, жакшы башкаргыла — деп, жөнөткөн экен.

АЛЫБЕК БААТЫР МЕНЕН ОРМОН ХАН

Ормон хан болгондо Алыбек Ормондун алдында аскер башы болуп, ар кандай иштерди аткарат. Казактар менен болгон согушта эрдиктерди көрсөтөт. Ошол арада Алыбек жортуулда жүрүп, казактан качып келе жаткан Уулкелди деген кызды үйүнө алып жөнөйт. Бул кабарды Ормон хан угуп, Алыбекти кызы менен алып келдирип, кызды сурап алат да, Алыбектин суроосу боюнча Каракелтени берет. Убакыт өтөт. Ортодогу чагымчылар Ормонду «каракелтени ал, албасаң каракелте менен сенин касиетиң Алыбекке кетмек болду» дешип, Ормонду көндүрүшөт. Ормон хан Алыбекти чакыртып: «мылтыкты таштап кет, кундагын жаңы салдырып берейин» — дейт. Алыбек жулкунуп, мылтыкты колуна алып, «Уулкелдини колума сал, болбосо эч нерсе жок» — деп бастырып кетет. Мына ошондон баштап, экөөнүн ортосу ачылат. Калыгул алардын таарынычын угуп Ормон ханга:

Бергенинди алам деп,
Бекер кылган экенсиң.
Убадага турбайт деп,
Кеп-сөз болоор бекенсиң.
Угаар болсоң сөзүмдү,
Ормон ханым сага айтам.
Араңар кокус ачылса,
Жаман болот деп жатам.
Бир туугандык-жолдоштук,
Бекем болсун деп атам,—

деп алардын бир туугандыгы ажырабай, ынтымак менен турушун каалайт.

КАЛЫГУЛДУН АЛЫБЕК БААТЫРГА АЙТКАН НАСААТТАРЫ

Ортодогу ушактын айынан Алыбек акыры Ормондон алыстап көчүп кетет. Ошондо Калыгул Ормон ханга келип, «ата-бала, ага-тууган таарынышса бир жамандыкта, бир жакшылыкта жолугушат да, бири-бирине кечирим берип жарашат. Ал эми жакын санаалаш достордун, жолдоштордун бирине-бири таарынышып, ажырашуусу өтө опурталдуу. Ал акыры айыкпаган оору» — деп айтуу менен:

Ардактуу ханым угуп кой,
Алыбектин кеткени,
Ынтымактын кеткени.
Анын көл башына жеткени,
Сенден касиеттин кеткени,—

деп күңгүрөнүп, эки жагын каранып, ханым ай, ханым:

Ынтымаксыз эл чачылат,
Элдин ичи ачылат.
Хандан касиет кеткенде
Элден эрди качырат.
Ынтымак болсо элибиз,
Эр өлтүргөндү ичине батырат.
Бирдиктүү бирге жашайлы,
Бөлүнбөстөн чачырап,—

деп карыялар айтышчу, сенин мунуң өтө осол иш болуп калды деген сөздөр менен Ормонду ага иретинде жемелеп, Алыбекти кайра алып кел деп айткан экен. Калакемдин сөзү менен Ормон хан Алыбекти алып келүүгө көп аракет кылган, бирок ал келбеген. Бул абалды көрүп туруп, Калыгул Алыбекти чакырып алып:

Бул дүйнө бирөөлөргө бакыт-дөөлөт берет,
Бирөөлөр жарый албай, азап көрөт,
Башкага кайгы менен ыйды берет.

Ал да, бул да акыры көргө кирет,—

деп сонун сөздөрүн айтат. Андан ары Калакем Алыбекке адамдардагы жаман сапаттар: калыстыктан тайгандык, тазалыкты сактабагандык, ажат ачпагандык,— деп келип, «жүзүң ачык, дилиң ак жигит экенсиң, түзү ийгиден

түңүлбө деген, Ормон хан менен эчактан бери бирге жүрүп, бир өсүпсүң, араздыгыңды таштап:

Тоолуктар бүркүт мүнөз эл,
Жегенине эмес, серпкенине кубанат.
Ойлонуп көр мен айттым,
Кайра кел, Ормон хан да суранат —
дейт. Алыбек кайра келүүгө макул болбогондо:

Куюшкан бир бошосо, бекимеги кыйын,
Карайласаң ата-энеңдин камырына¹ сыйын —
деген сөз бар, уулум, улуумун деп акыл айтам, абайлаган
жан жок, элим аман, журтум эсен болсо дейм —
деп, Алыбекти узатат да, арты жакшы болбой калды —
деп, кейиген экен.

КАЛЫГУЛ МЕНЕН ОРМОН ХАНДЫН ПИКИРЛЕШҮҮСҮ

Калыгул кайрадан Ормон ханга жолугуп, өзүнүн акылдарын жекече айтууну эп көрөт да, Ормон ханга жолугуп, сүйлөшүп отуруп мындай—деп баштайт:
Азуулуунун эң жырткычы карышкыр,
Журтта калган баланы тиштеп барып багат.
Биз карышкырча болбой калган экенбиз,
Бирибизди бирибиз тоноп, талап.

Ал элдин турмушун көрсөтүп айтып, хан болгондон кийин таш үстүндөгү ач жырткычтай жулунбай, элди тартипке сал. Алыбек менен эси жок Балбай эл ортосун бузуп, момун элди бекерге куураткан турат. Айылдагы эстүү, акылдуу адамдар менен сүйлөшүп, элди тынчтыкыла деп какшайт. Ормонго карап:

Жолборс болуп күрүлдөбөй,
Алды-артынды көп ойлогун.
Болбогонго тырышып,
Тууганга чет болбогун.
Алыбек кетти жазылбай,
Түбү жамандыкка барат болжолум,—
деп айтат да, Жангарачты, Боронбайды, Адылды,
Ажыбекти, Жантайды чакырт, сүйлөшөлү деген оюн

¹ Камыр — мүрзө-көр, өлгөн адам коюлган жай.

билдирет. Буга Ормон хан макул болот. Калыгул Ормондун Алыбекке кылган мамилесин жактырбай:

Өзүң бетиңе жугузган
Кара тагыңды өзүң жуугун.
Айланаңдагы чагымчыларды
Жанындан алыс куугун.
Бирөөнү жакшы, бирөөнү жаман көрбөй,
Кудай алдында, эл алдында
Хан катары калыс болуп тургун.
Ханым, жүзүң ачык, дилиң ак болсо,
Эл акылдашууга сага келет.
Түзүң ийги, түбөлүгүң түз болсо,
Жараткан кудай сага берет.
Турмуш калыс, акыйкат жеңет,
Ар ким сепкенин терет,—

деген сөздөрдү айтып, эки жагын каранат.

КАЛЫГУЛДУН КЫРГЫЗДЫН СУЛТАНДАРЫНА ЖОЛУГУП АЙТКАН АКЫЛДАРЫ

Ормон хан Калыгулдун акылы менен жигит чаптырып, бугудан Боронбайды, солтодон Жангарачты, тынайдан Жантайды, Таластан Ажыбекти, Нарындан Адыл баатырды алдырып чогултуп, Калыгулду чакырат. Калакем келип, алар менен сүйлөшүп отуруп:

Мындан соң кыйла кыйын заман болоор,
Заман асып, сан тосуп жаман болоор.
Карагайдын башына чортон чыгып,
Бабалардын доорону тамам болоор,—

деп келип, кайра: ,

Бири бирине эрегишкен,
Өтө кыйын заман болоор.
Эрегиштин аягы,
Карапайым эл үчүн жаман болоор,—

деп эл башкарган акимдерди бирдиктүүлүккө чакырат да, «жакында эл башына бир кыйын иш түшкөн турат, сак болгула» деп какшайт. Калыгул андан ары эл

башкарган бектерге Алыбектин кетишине Ормон хандын өзүнүн себепкер болгонун, Алыбекти алып келүүгө кылган аракетин, бирок Алыбектин макул болбогонун айтып, бул жаман белги болду деп эскертет. Андан ары Калакем, Балбай кулагын кестиргенин да Ормон хандан көрөт окшойт, ошон үчүн Балбай менен Алыбек Ормондон өч алгысы келет — деп угам.

Мыктыларым угуп кой,
Эрегиш кокус болбосун.
Эл ичинде ишинди,
Кудай өзү ондосун.
Элди бузган бузуку
Жакшылык көрбөй сойлосун.
Эл башкарган мыктылар
Тескери ишти ондосун,—

деп айтып, элдин ичиндеги эрегишти токтотууга чакырат:

Ынтымак болсун калкыңда,
Ырыс агып жыргайсың. ,
Ынтымактуу эл болуп,
Эмнеге жырғап турбайсың.

Улуу адамдын бул айткандарын ошол кездеги эл башкаргандар көп баалаган эмес. Калыгулдун максаты болсо түндүк кыргыздарды бириктирүү болгон. Калыгул акимдердин айтылган сөздөргө маани бербей тургандарын байкап, аларга кайра кайрадан кайрылат:

Эл азып, карындаштан кыйыр кетер,
Хандан күч, карагайдан чайыр кетер.
Айткан сөзүм алыстап, элге жетер,
Уккандар да, айткан да бул дүйнөдөн акыр кетер.

Кийин Ормон хан өлүп, сарбагыштар бугуларды талкалаганда Боронбай: «Эрегиштин аягы кыйын болду. Калыгул алдын ала көрө — билип айткан экен. Ошондо олуянын сөзүн баалап, эмнеге чара көрбөдүк экен? — деп башын ургулап ыйлайт». Калыгул акылмандуулук менен «тирүүлүк деген кумар оюну сыяктуу, бирде чамгарактамай, бирде ындыны өчмөй, ошондуктан элди ынтымакта, бир калыпта кармагыла» деп кайра-кайра кайталап айтчу экен. Калыгул олуя Ормон хан менен

Боронбайдын мелдешип, ордо атышканын жактырган эмес. Чырдаша көрбөгүлө деп, кайра-кайра айткандан талбачу дешет. Ошондо Ормон менен Боронбай «жарыктык, чырды байлап коюптурбу, жөн эле айта берет экенсиз» деп күлүшкөн экен. Ошону кийин Калыгул олуя эскерип, билгенимди айтсам, уккан киши жок деп кейиген.

Конок болгон акимдер аттанарда, Калыгул баарына карап:

Төгүлгөн кумдай бардыгы өтөөр,
Суу түгөнүп, жашоодон бары кетер,
Бетеге кетет, бел калат,
Бектер кетет, эл калат.
Осмо кетет, каш калат,
Оомат кетет, баш калат,—

деп саймедиреп, ынтымактуу болгула — деп, жөнөткөн экен.

БУГУ МЕНЕН САРБАГЫШТЫН ЭРЕГИШИ

Эки эл ордо атып, байге алышкандан кийин, алардын ортосундагы эрегиш күч алат. Бөтөнчө Балбайдын орго жатып чыгышы, Алыбектин окуясы эрегишти күчөтөт. Бугу менен сарбагыштын ортосунда эрегишүү күч алат. Ормон хандын согумга деп байланган 20 байталы менен 80 иригин Балбай менен Алыбек айдатып алып кетет. Ормон угуп, сабырдуулук менен «алса ала беришсин» — деп, коёт. Бирок ортодогу Муратаалы өңдүүлөр, силерди чапмак болду, кулак-мурдуңарды кестирмек болду, орго түшмөк болдуңар деп, алардын бүйрүн кызытып, кайраштырат. Бул абалды көрүп-билип турган Калыгул олуя эл ичиндеги эстүү-баштууларга, Сарт, Токтобай, Дөөлөстөргө жолугуп:

Эй туугандар, жакшылап угуп койгула,
Эл ичиндеги араздыкты, акылга салып жойгула.
Бирин мактап, бирин жөнтөк дебей,
Барына калыс болгула.
Эрегишкен акмактар, элди азапка салган турат,
Эрегишсе баатырлар, ортодогу эл куурайт,

ошондуктан бардыгыңар Балбайды, Алыбекти, Мураталыны акылына келтирип, тынчыткыла. Эл арасындагы ушак-айыңдарды жойгула, эрегиштен эр өлөт, анан

барып карапайым эл кырылат,—деп Калыгул олуя алдын ала көрө билип айтат, бирок ал сөздөр эч кимге жетпейт.

КАЛЫГУЛДУН ЭЛ АРАСЫНДАГЫ, ТАРЫХТАГЫ ЭЭЛЕГЕН ОРДУ

Кочкор районундагы Теңдикте Калыгулдун атасы Бай уулу деп аталган бир топ эл жашайт. Менин өзүмдүн энем Асбүбү Курманаалы кызы да ошол Бай уулунан. Апамдын атасы Курманаалы, энеси Күнжанайым, бир туугандары — Зулайка, Айсалкын, ошол айылда жашап турушуп, дүйнөдөн өтүп кетишкен. Мен таякем Күмөндөн, таянем Күнжанайымдан, ошол жерде жашап турушкан Сыдык, Ыдырыс, Аалы таякемдерден Калыгул олуя жөнүндө көп кызыктуу материалдарды алдым. Бөтөнчө таежем Айсалкындын күйөөсү Кожоналы, Зулайканын күйөөсү Адамалы көп кызыктуу материалдарды айтып беришкен эле. Бөтөнчө жездем Бейшеев Адамалы менен 1950-жылдан 1956-жылга чейин көп жолу бирге болуп, ал кишиден Калыгул олуя жөнүндө өтө кызыктуу окуяларды уктум, бирок мунун бары жарыкка чыга албай, коомдун түзүлүшүнө байланыштуу көмүскөдө сакталып жатты.

Бизге жеткен окуяларга караганда Калакемдин адамдык сапаттарын жакшы жазып бүтүүгө мүмкүн эместей. Калыгул менен маектешкен адам жан-дүйнөсүн байыткан. Ал кайда болсо чындыкты айтып, чындык үчүн күрөшкөн. Бөтөнчө ак ниет болуу менен караниет чыккынчыларды жаман көргөн. Элдин намысы үчүн жүгүрүп, журттун амандыгы дегенде өзөгүн сууруп берген. Адамдар ардуу, намыстуу болсо деп какшаган. Адамдын уяты дегенди жогору койгон. Бирөөнүн алдында эч качан

уят болбосом экен деген. Анын адамдык турпаты өтө бийик экен. Сөздү орду менен даамдуу сүйлөп, жаркын жүзү, ынтымак үчүн болгон күчтүү аракети, максаттуу көз карашы адамды суктандырып, башкаларды өзүнө тартып турган. Анын келечекти кере билген, олуялык менен айткан ар бир сөзү уккандын кулагын кубандырып, анын эсинде түбөлүк сакталып калган. Калыгул ашкере акылдуу, ошол замандын эң жогорку ой жүгүртүүчүлөрүнөн болгон. Эч кимге бой көтөрбөгөн, кичипейил, адамдык эң бийик сапаттарга ээ болгон инсандын жүрүш-турушу бардыгына үлгү болгон. Балдарын жана өмүрлүк жолдошун адамгерчиликтин эң жогорку чектерине чейин тарбиялаган. Аялзатына бөтөнчө камкордук кылып, алардын эмгегин жогору баалап, алардын эркектер менен тең абалда болушуна дилгир болгон. Аялдардын, өзгөчө кыздардын өз теңтушуна ыктыярдуу барышы үчүн кам көргөн. Бейбечараларга камкордук кылып, аларга дайыма каралашып турган. Колунда бар адамдарды башкаларга жардам берүүгө чакырган. Көлдүн айланасындагы жандуулардын (канаттуулардын, ар түрдүү аңдардын) өсүшү үчүн кам көргөн. Канаттууларды атып, тамаша кылгандарга каршы болгон. Жаштарды ата-энеге камкордук кылгыла, сенин кудайың ата-энең деп сайраган. Калыгул келечекти көрө билүү менен бирге ошол мезгилдеги элдин тили менен айтканда олуя болгон. Бир курдай Ормон хан менен келе жатканда, хан Калыгулдан «келечекте экөөбүздүн тукумубуз кандай болот?»— деп сураган экен. Ошондо Калакем «сеники көмүрчү болот» деп күңгүрөнүп, «меники экөө жанаша чыкпайт, бирөө эл башкаруудан үзүлбөйт» деп эки ийнин караптыр деген сөз бар.

Калакем өзүн жөнөкөй алып, таптаза кийинип, дааратын бузбай, беш убак намазын окуп, орозосун кармап, келмесин оозунан түшүрбөй, кристаллдай таптаза жүргөн, эч кимге акарат айтпаган, кичине күмөн санаган малдын этин жебеген, кичинеден, ченеби менен таза тамактанган, адамдагы жакшы сапаттардын баарын өзүнө сиңирген кол жеткис, бийик инсан болгон. Калыгул олуя:

Бардыгына тилегеним жакшылык,
Аны мага бабам кеткен тапшырып,
Балага да, карыга да кааларым
Дайым болсун барыңарда жакшылык,—

деп саймедиреп кулакка куюп турганда, теспесин тартып, кудайдан беш маал жакшылыкты гана тилеген. Калакем аңдып туруп аз сүйлөйт, бирок таап таасин айтат. Мүнөзү муңайым. Бирөөнүн кемчилигин чукуп, жоругуна күлбөйт. Бирөөнүн эрдигин айтып шыпшынбайт. Көңүлдөнүп, саймедиреп киргенде, уккандын оозу ачылып кулагы делдейчү. Сөзү ширин таттуу, табылгыз болор эле. Адамдар бирин-бири сызга отургузаарда сагызгандан сак, түлкүдөн куу келет го. Калакемде мындай жаман сапаттар эч болгон эмес. Куулук-шумдукту билбеген. Өзү өтө кичи пейил. Салам айткан жетимдин алигин албаган машаяк да акыры бир күнү кудайдын каарына калат деп жетимге колунан келишинче каралашып, үйүнө келсе тойгузуп, жардамын аяган эмес. Барынын бир кудайы, бир күнү, бир айы бар, бардык пенде бирдей деп билет да, бардык адамдарды тең көрөт. Баарына боорукер адам, сары ооз балапандан баштап улууларына чейин мээримин төгө алган. Жер бетиндеги бардык жандуулардан адам артык деп, анын артыгы акылы экендигин көргөн билгендерге далилдейт. Калакем дили таза, мүнөзү токтоо, алысты көрө билген керөгөч, кишинин көз карашын таасин байкаган кыраакы, жамандык оюна эч келбеген, көр дүйнө үчүн жулунбаган, жетим-жесирден аянбаган жоомарт, даараттан ажырабаган, беш убак намазын үзбөгөн такыба, сөздү орду менен таамай айткан чечен, куюлуштуруп орду менен маселеттеген акын, келечекти көрө билген олуя инсан.

Казактын мыктылары өздөрүнөн чыккан акын, ары ырчы Бөжөй дегенди өтө жогору баалашкан, ал эмес олуя катары көрүшкөн. Анткени Кенесары менен Ноорузбайга кыргыздын баатырлары жөнүндө айтуу менен, эгер согушсаңар:

Сынчы көргөнүн айтат,
Айтпаса күнөөгө батат.
Далай сырлар жатат.

Барбагыла тил алсаңар,
Барсаңар жолуңар кандуу
Арты жаман болуп кайтат,—

деп аларга согушка барсаңар кыргыздан өлөсүңөр деп көргөзө айткан. Алар укпай барышып, кыргыздын колунан өлүшкөн. Ошондон баштап казактар Бөжөйдү олуя катары баалап калышкан.

Казактын мыктылары Калыгул менен айтыштыруу үчүн Бөжөйдү бир күнү ээрчитип келишкен. Саламдашып отургандан кийин Бөжөй ордунан туруп, сыртка чыгып кетип, келбей коёт. Казактар артынан чыгып, не болду сага дешет. Анда Бөжөй: «Ой карагым, ол Калкеңдин эки ийнинде эки периште ойноп отурат. Ону менен адам пендеси айтыша алмайды гой»,— деп аттанып кетет. Ошентип, Калакемдин салмагы кыргыз менен казакта чоң болгон. Аны менен теңдешүүчүлөр жок эле. Кыргызда нечен мыктылар, көрө билгендер, акындар, калыстар өткөн. Алардын бир тобу өзүнчө китеп болуп да чыкты. Ошонун бирөө да Калыгулга теңеле албайт десем жаңылышпайм го дейм.

КАЛЫГУЛ ЖӨНҮНДӨ ЭЛ АРАСЫНДА АЙТЫЛЫП ЖҮРГӨН СӨЗДӨР, АҢЫЗДАР

Байыртан бери эле эл ичинде аттын кашкасындай болуп, нечен акылмандар, чечендер, акындар чыгып, ал элдин атагын бийикке көтөрүп келген. Байыркы гректердин полководеци Искендерди, грек элинин акылмандары Сократ менен Аристотелди, байыркы Рим акылманы Платонду дүйнө жүзү эң жогору баалап, ардактап келди. Кыргыздын тарыхында Токтогулдай ырчыны, Толубайдай сынчыны айт дешип даңазалашкан. Мындан жүз жылдан ашык убакыттан мурун өтүп кеткен белгилүү акылман, олуя акын Калыгулду да эл журту унутпай, айткан сөздөрүн ооздорунан түшүрүшпөй, биринен бири угуп үйрөнүп айтып келе жатат.

Улуу адам Калыгулдун ысмы, кыргыздын тарыхында эбегейсиз бийиктикте башкалардан бөлүнүп,

өзгөчөлөнүп турат. Бул алп, улуу адамдын айткан алтындай сөздөрүн түгөл камтуу үчүн көп эмгек керек болот, бул али чети оюла элек, эбегейсиз чоң мейкиндик сыяктуу. Бул улуу адамдын аты, даңкы кылымдар бою жаркырап туруп, ушул күнгө жетти, дагы да нечен кылымдарга кетмекчи. Калыгулдун жаштарга арнаган акыл-насааттары адамдын рухий дүйнөсүн байыткан терең сөздөр. Алар:

1. Жалган сүйлөбө, ушак айтпа.
2. Кыянат болбо.
3. Ынтымактуу болуп, бири-бириңди сыйлап жүр.
4. Эмгекти сүй, жалкоо болбо.
5. Калыс, акылман болгун.
6. Көрө албас ичи тар болбо.
7. Ата-энеңди, улууну сыйла.

Калыгул жөнүндө эл арасында кызыктуу сөздөр ар кандай имиштер айтылат. Анын кээсине токтоло кетели.

— Калыгулдун эки ийнинде эки периште ойноп турчу экен. Калыгул бир нерсени айтканда «чынбы-чынбы» деп эки ийнин караган экен деп айтышат.

— Бир күнү көчүп бара жатканда, жүгү оогон төөгө бир ташты байлатып коюптур. Көч конуучу жерге жакындаганда баягы таш «мойнум ооруп кетти, бошотчу, Калыгул» деп сүйлөптүр. Калакем күлүп, бошотуп таштагылачы дептир. Бошотуп жерге таштаса, ал таш жок болуп кеткен экен дешет.

— Калыгулдун айлынан боюнда бар бир келиндин ичиндеги баласы «акырын отурчу» деп сүйлөп ийиптир. Келин коркуп кетип кайненесине айтат. Ал Калакеме келет. Калакем «эчтеке эмес, ал бир тынчы жок жаман сары» деп коюптур. Чынында эле бир жаман сары туулган дешет.

— Калыгул дүйнөдөн өтөөрдүн алдында Адыл баатырды чакырып, мени Кара-Ойго, жолдун боюна койгула (сөөгүмдү жашыруун койгула) деген. Өзүң башында туруп, Көлдүн ичиндеги баткактан (топурактан) ташытып, мүрзөнүн сыртын шыбатып ташта деген осуятын калтырыптыр. Ошол осуят аткарылган.

— Калыгул Чүйдөн келе жатып, азыркы Токмок шаары турган жерге келгенде жанындагыларга:

«Эл өсүп, жер толот,
Бул жер өзүнчө шаар болот.
Капыр менен мусулман
Аралаш, аралаш конот.
Баш аягы ат чабым,
Өзбек, дунган отурган базар болот.
Капталдагы какыраган сайда
Элдин оозуна толгон жемиш болот.
Ар уруктан чогулган
Ынтымактуу эл болот»,—

деп айланасын караган экен. Азыркы Боомдун
капчыгайында келе жатып, айланасын карап күңгүрөнүп:

Адамдар кенен катышкан,
Алды-үстүнө жол болот.
От араба катышып,
Капчыгай ичи оңдолот.
Күңгүрөнүп кулагыма угулат,
Мунун ичи шаркыраган суу болот» —

деп айтып, эки ийнин караптыр. Андан бери жүрүп,
Балыкчы турган жерге келгенде:

Бечара менен карыпка,
Береке берчү жер экен.
Кара ташы алтынга
Айланып кетчү жер экен.
Андан мындан чогулуп,
Көбөйүп кетчү эл экен.
Ар уруктан чогулуп
Ынтымакта жашар бекен,—
деп сайраган экен олуя.

— Калыгул Ормон өлдү деп укканда: «Кокуй ай,
жазыксыз эл кырылмак болду ээ» деп ыйлап туруп,
Ормонду:

Акылы бар жан эле ардакталган,
Айлакер ак жолборстой бугуп жаткан.
Күңгүрөнүп, көп сырын ичке катып,
Эл үчүн табылгыс хан элең сен,
Душманга ок өзүнчө сырдуу жаткан —

деп терең ойго чөмүп басып кеткен экен.

Ормон өлгөндө Төрөгелди жутунуп, бугуларды барып кырам, жумшактан күлүн, катуудан казанын гана калтырам деп бакырганда, бары жанына жолобой турганда Калакем барып:

Бул дүйнөдөн аккан суудай,
Айкаштагы чуудай,
Төгүлгөн кумдай бардыгы өтөт.
Жараткандан үчөө гана өлбөйт,
Калдайган кара жер өлбөйт,
Аскасы бийик зоо өлбөйт
Агыны катуу суу өлбөйт,—

деп Төрөгелдини токтоткон экен.

— Калыгулдун акындык таланты өтө күчтүү болгон. Анын ырларында өзгөчө уйкаштыктык, өзгөчө ыргак болгон. Мисалы, «Чыгаар» деген ырын алалы:

Этеги жок, жеңи жок кийим чыгаар,
Эң кийинки баласы кыйын чыгаар.
Акча кагаз пул болуп тыйын чыгаар,
Атасынан баласы кыйын чыгаар ж. б.

Ал эми «Заман» деген ырында:

Кыйкырганы бел ашпай,
Үн кыскарган бир заман.
Кылса жумуш бүтпөгөн,
Күн кыскарган бир заман ж. б.

Ошондой эле «Болоор», «Уктум», «Жакшы», «Терме», «Насыят», «Акыр заман» деген ырларында да акындык талантынын күчтүү экендиги көрүнүп турат. Акындын бул аталган ырлары басмадан жарык көргөндүктөн кайталап жазууну ылайык көргөн жокмун.

— Эл арасында Калыгулдун чыгармаларын Арстанбектики деп, Арстанбектикин Калыгулдуку деп талашып жүргөн учурлар бар. Ошондуктан алардын жаш өзгөчөлүгүн тактаганыбыз оң. Калыгул 1785-жылы туулуп, 1855-жылы өлгөн. Арстанбек 1840-жылы туулуп, 1882-жылы өлгөн. Демек, Арстанбек Калыгулдан 55 жылдан кийин төрөлгөн, Арстанбек 15 жашка чыкканда Калыгул дүйнөдөн кайткан. Бир жолу Арстанбекти 14 жашында атасы Калыгулдан бата алалы деп ээрчитип барган экен. Ошондо Арстанбек Калыгулдан акыл-насаат

угуп отуруп: «Касиеттүү Ак бугу Көлдүн башынан Кочкорго барып көрүнбөй калды да» дегенде «балам, байкабай калган экенсиң, Кеминге барып тынайларга токтоду» деген экен. Калыгул айткандай Ак бугу болгон жерлерден эл башкарган мыктылар, хандар чыккан.

— Казактын бир мыктысынын кызы Уулкелди кудалаган күйөөсүн чанып, кыргыздын бир жакшысына жолуксам ошого күйөөгө чыксам деп, жакшы ат минип, үйүнөн качып чыгат. Ал жигиттери менен жортуулда жүргөн Алыбекке жолугат. Алыбек Уулкелдини жактырып үйүнө алып кетмек болуп, ээрчитип келе жатканда Ормон жолугуп, Алыбектен кадырын салып сурап алат да, алып келип, нике кыйдырып алат. Ормондун байбичеси Калыгулга: «Аке өз үйүнөн качып чыгып, эр тандап тийген шерменде кандай болор экен. Мындайды уктуңуз беле» деп безеленет. Анда олуя: Ээ балам, дагы кызыктар болот, угуп тур:

Кыздар эркекче кийинет,
Шым кийип келиндер жүгүрөт.
Керилип-чоюлуп жылаң баш,
Эл алдында кийиктей түйүлөт.
Жакасын карманып,

Карылар жандан түңүлөт.
Энесинин тилин албай,
Кыздар сыртка жүгүрөт,— деп келип,
Бирин-бири алдаган,
Ыймансыз көбөйөт.
Өлбөгөн пенде көрөт
Никесиздер төрөлөт — деген экен.

— Калыгул атын минип, кыш чилдесинде Көлдөн чыгып, Кочкорго келип, конуп-түнөп отуруп, Кочкордун жылуулугуна тан берип:

Бечара менен карыпка
Өтө ылайык жер экен.
Кырк чилтен келип түнөгөн,
Кудай берген эл экен,
Кайран жерди кадырлап,
Күтүп алар эл экен,—дептир.

— Калыгул Кочкордон чыгып Сары-Булакты өрдөп,
Чоң Кара кужурга келип, эки-жагын каранып,
жанындагыларга:

Кара Кочкор канатташ,
Кара кужур талаасы.
Күндө кыздай көрүнөт,
Жер сонуну карачы.
Жердеп калса бул жерден
Кетпейт адам баласы,—

деп жерди жогору баалаган экен.

Улуу инсан — Калыгул олуянын ар бир айткан сөзү
урпактарынын жүрөгүндө түбөлүккө сакталат.

НУРДИН
АДИЕВ

КАЛЫГУЛ АКЫЛМАН

Калыгул реалдуу жашагандыгы күмөн туудурбай турган, ошону менен бирге эле аты, иштеген иштери легендага айланып, Калыгул олуя — деген лакап ысмы аңыз кептердеги Асан кайгы, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Жээрече чечен, акыл Карачач сыяктуу ысымдар менен бир катар айтылып калган улуу инсан.

Болжол менен Калыгул XVIII кылымдын акыркы чейрегинин ичинде дүйнөгө келип, XIX кылымдын биринчи жарымын толук көргөн делинип эсептелинет. Окумуштуулар арасында кабыл алынып пайдаланылууда жүргөн салт боюнча ал адам 1785-жылы туулуп, 1855-жылы бул дүйнөдөн кеткен. Бирок, ошол эки датанын экөө тең, айрыкча биринчиси, чынында шарттуу. Анткени кандайдыр жазылып сакталган так документке эмес, жоромол имишке негизделип белгиленген — эл арасында «Калаке Ормондон үч жылдан кийин туура жетимиш жаш курагында дүйнөдөн көчкөн» — делген аңыз кабар айтылары белгилүү. Ошол имишке таянып 1922-жылы эл арасынан оозеки айтылган көркөм чыгармаларды чогултуп-жазып жүргөн фольклорчу Каюм Мифтаков «Калыгулдун өз уулунан уккамын» — деген манасчы Сагымбайдын айтуусу боюнча «Калыгул акын 1785-жылда дүйнөгө келип, 1855-жылда Ысык-Көлдүн күңгөйүндө Ак-Сууда өлгөн. Калыгул Бай уулу, Бай Бердиш уулу, Бердиш Дөөлөт уулдары»¹ — деп жазат.

¹ Кыргыз илимдер улуттук академиясындагы кол жазмалар фондусу, инв. № 57, 3-бет.

Акылмандын өз уулу деле манасчыга айткан маалыматын кандайдыр кадиксиз даректүү жазма булакка эмес, эл арасында сакталган оозеки кабарга негизделип айтканы күмөнсүз. Анын үстүнө Ормон кан өлгөндөн үч жыл өткөндөн кийинки 70 жаш куракты конкреттүү датага Сагымбай манасчы эмес, К. Мифтаков өзү которуп жазган болуусу да мүмкүн.

Ормон кан өлгөн дата 1852-жыл экендиги илимде такталып, жалпы үчүн күмөн туудурбай турган кадиксиз факты катары кабыл алынган. Ошондон үч жыл өткөндө дүйнөдөн кайткан адам 1855-жылы өлгөндүгү талашсыз чындык. Ал эми ошол адамдын туура 70 жашта экендиги ырас болсо, Калыгулдун 1785-жылы туулганы да күмөнсүз болмок. Бирок Калыгулдун 1855-жылы туура жетимиште экендиги али тактоону талап кылат. Анткени эл айткан Калакенин жетимиш жаш курагында көз жумушу кайсыл жыл сүрүүгө негизделген? Эгер бүгүнкү жалпы кабыл алынган ык менен баланчанчы жылы туулган да, түкүнчөнчү жылы өлгөн делсе бир эсеп, ал эми ошол Калыгул жашаган шарттагы кеңири колдонулган кыргыздардын жыл сүрүү ыгы менен эсептелсе такыр башка нерсе, анда жарык дүйнөдө жашаган чыныгы жаш эсеби бирге кемип калат, б. а. Калаке жетимиште эмес, алтымыш тогуз жашында көз жумган болот. Себеби ар бири белгилүү айбан аты менен аталып, он эки жылда бир айланып туруучу кыргыздардын жаш сүрүү эсеби боюнча баланын курсакта жаткан убагы бир жаш деп саналып, чыныгы жашы он экиге келгенде он үч катары эсептелип, мүчөлгө кошулат да, андан кийинки мезгил он эки жыл бирден мүчөл болуп жүрүп олтурат. Демек Калакенин туулган жана өлгөн даталары так болуш үчүн кыргыздардын жыл сүрүү эсебиндеги ал адамдын туулган жылынын аты аталып, ошондой эле өлгөн жылы да көрсөтүлүп, эсеп кыргыздар мурда пайдаланган жыл сүрүүнүн негизинде экендиги эскертилгенде тактык болмок (албетте, андай ык менен кылым да, ошондой эле жүз жыл ичиндеги мезгилдин өзү да такталышы кыйынга турарын моюнга алуу жөн).

Ошентип Калыгул олуя 1785- же 1786-жылдардын ичинде туулуп, 1855-жылы 69, же 70 жаш курагында дүйнөдөн кайтыптыр.

Калакенин атасы Бай Сарыбагыш уруусунун ичиндеги оокаттуу адамдардын биринен болуп, манаптар

тукумунан экендигине карабастан эл башкаруу ишине катышпаптыр. Ошондой эле ал адамдын мансаптык

даражасы болгону да эч жерде эскертилбейт. Калыгулдун өзү бий даражасына ээ адам экендиги айтылат. Бирок, ал мансап

атайы ыйгарылган кызмат абалы экени, же Калакенин калыстыгы үчүн гана эл ошондой атап койгон, мансаптык

маңызга ээ эмес, сапаттык

белгиге тиешелүү сөз экени белгисиз. Адатта «бий» —

делген эпитет Калакенин чынчылдык, калыстык белгилерин

туюнтуу маанисинде көбүрөөк колдонулат (бий — делген наам-мансап кыргыздардын турмушунун илгерки мезгилдеринин бир

учурларында уруу башчысынын

даражасын туюнтуп, кийинчерээк уруу ичиндеги, же

уруулар арасындагы доо, чыр-чатак ж. б. мамилелерди тескеп

адат-салт негиздерине таянып калыс чечим

чыгаруу милдетин аткаруучу атайын адамдарга ыйгарылуучу кызматтык белгиге айланган экен).

Калыгулдун өмүр жолу, чыгармачылыгы жөнүндө илимде ирээтке салынып, такталган маалыматтар али

жок, колдо болгону үзүлдү-кесилди түрүндөгү айрым оозеки айтылып жүргөн аңыз кептер, ошолордун ичинен түрдүү

учурларда, ар кимдин айтуусунан кагаз бетине түшүрүлгөн өтө эле аз сандагы кабарлар. Аларды

тактоо, толуктоо, бул улуу инсанга тиешелүү маалыматтарды эл арасынан дыкаттык менен чогултуу аракеттери али алдыда деш

жөндүү.

Калыгул жөнүндө ирээттүү илимий пикир айтуу аракетин биринчилерден болуп баштаган белгилүү

изилдөөчү Т. Саманчин 1941-жылы «Калыгул жөнүндө бизге дайындуу эч нерсе маалым эмес. Калыгулдун

айткандары — деп, ушул убакка чейин эл оозунда айтылып жүргөн макал формасында он чакты сөздөрдү

билебиз жана Калыгул жөнүндө айтылып жүргөн бир нече ылакаптар бар. Болбосо биздин күнгө чейин бул

акындын Калыгул — деген атынан башка документке тиркелген эч нерсеси жеткени жок. Көп жашап, көптү

көрүп, көп уккан карыялар: Калыгулдун оң бетинде калы болгон. Сүйлөгөндө оң ийинин каранып алып, «ой журтум!» — деп узун сабак сөзүн баштоочу экен — деп, ылакап кылышат. Ал карыялар андан нары ылакап сөздөрүн кичине узатып барып «ошол Калакем мындай деген» — деп, Калыгулдун айтканы деген сөөмөт сөздөрдөн эки үчөөнү таштап коюшат. Калыгул жөнүндөгү бардык маалыматтын болгону ушул»¹ — деп жазган эле.

Андан бери жарым кылымдан көбүрөөк убакыт өтүп, окумуштуулардын бир нече мууну алмашып, ошол шартка салыштырмалуу алганда кыргыз филологиясы илимдин өзүнчө тармагы катары орчундуу ийгиликтерге жетишип, алда канча жогору турган баскычка көтөрүлгөнүнө карабастан, илимдин Калыгул таануу багытындагы табылгалары дээрлик бир орунда жылбай токтоп, бул инсан жөнүндөгү билгендерибиз Т. Саманчин мүнөздөгөн абалда бойдон калды. Мындай көрүнүштүн негизги себеби ошол Т. Саманчин өз изилдөөсүн жазган учурларда эле журт арасында «Калакем!» — делип, сыймык менен аталуучу ысымга узак жылдар бою көө шыбалып, реакционер делген жалаа жабылып, ага чейин урматтоо менен аталып келген ат күнөөлөнүп, анын дарегине оң маанайда пикир айтуу опурталдуу ишке айлангандыгы болду. Натыйжада калктын калың катмарында кадыр-баркын бөксөртпөй, дээрлик мурдагы эле калыбында сактап келген менен официалдуу деңгээлде Калыгулдун мурасына көңүл бурулбай, бурулса да реакциячыл акын, реакциячыл заман агымынын баштоочусу жана көрүнүктүү өкүлү делген мүнөздө терс сыпаттамада гана үстүртөн эскертилип, терең изилдөө колго алынган эмес, бул багытта аракет кылган адам да болбогон. Жарым кылымга жакын убакытка созулган ушундай абалдын кесепетинен кыргыз элинин улуу инсандарынын бири ушул күндөргө чейин өзүнө тиешелүү туура баасын ала албай келди, тоталитардык бийлик мезгилиндеги идеологиялык мындай кеңемтиктин өзгөчө зыяндуу жагы кулак-мурдунан үркүп, сактанып жан сактоо жалпы эл үчүн мүнөздүү белги болгон ошол тарыхый шартта бийлик ээлери терс мамиледеги адам жөнүндө маалымат берүүдөн көпчүлүк информаторлор тарткынчыктагандыктан,

¹ Тазабек Саманчин «Калыгул». Кыргыз Республикасынын илимдер улуттук академиясынын кол жазмалар фондусу, инв. № 138, 2—3-беттер.

ошондой эле эл чыгармачылыгын жазып алып, чогултуп жүргөн илим кызматкерлери да активдүү аракет жасай албагандыктан, Калыгул жөнүндөгү эл арасындагы көптөгөн баалуу маалыматтар өз учурунда жыйналбай, кагаз бетине түшүрүлбөй, илим үчүн түбөлүк, орду толбой турган жоготууга учурагандыгы.

Адам өмүрүн эске алганда жарым кылым бир топ узак убакыт — элүү жылда эл жаңырат. Ошончо мезгил мурда аракеттенгенде Калакени көбүрөөк билген, анын өмүрү, чыгармалары жөнүндө кененирээк маалымат бере ала турган адамдардын саны алда канча көп болуп, илимге зарыл керек баалуу маалыматтар алда канча мол жыйналары шексиз эле. Бирок, болору болду, өткөн өмүр да, кеткен убакыт да кайра келбейт, эмки максат жана милдет тегеренип кеткен тарых дөңгөлөгүнүн бир учурун айтып кейүүдө, өкүнүүдө эмес, азыр да болсо активдүү аракеттенип, кенемтиктин кемин толтуруу аракетин көрүү. Анткени эл ичи кенч. Элде Калакеге байланышкан аңыз сөздөр, легендалар, башка түрдүү маалыматтар болушу, куйма кулак, көкүрөгү тетик, сөз жандуу адамдар арасында айтылып жүрүшү толук ыктымал. Жарым кылым чамалуу мезгил ичинде официалдуу бийлик ээлери Калыгулду жектеп, атын жаманаттылаганы менен улуу уулуна калың калктын мамилеси мурдагы салттык үлгүсүнөн — урмат көрсөтүп, сыймыктанып аталуу адатынан бөксөргөн эмес. Демек атадан балага, укумдан тукумга өткөн маалыматтардын жүгүн эл арасынан бүгүн да тапса болот — деп үмүттөнүүгө толук мүмкүн. Ушул жагдайды эске алганда кыргыздан чыккан улуу инсандардын бири Калыгул ойчулдун өмүрү, чыгармалары жөнүндөгү өзү билген, илимге али белгисиз чоң жана кичине ар бир маалыматты көптүн ортосуна салып, түбөлүк жоголуп кетүү коркунучунан сактап, филология илиминин бул багытын байытуу, Кал акенин өзүнө татыктуу чыныгы баасын алууга көмөк көрсөтүү жүгүн моюнга алган ата уулдары татыктуу иш иштеген болор эле.

Жогоруда козголгон айрым ойлор аягына чыгарыла айтылуу үчүн ушул жерде буга көңүл бура кетүү туура деп эсептейбиз: Калыгул ойчулдун дарегине шек келтирилип, кине коюлган учурдун илимге, тарыхка, тарыхый инсандарга

туура баа берүүдө тийгизген орчундуу зыянын моюнга алуу менен бирге эле ошол иштин конкреттүү күнөкөрүн издөө, мунун же тигинин түздөн түз күнөөсү менен ошол кесепеттүү шарт түзүлгөн — деп кимдир бирөөгө, же бирөөлөргө доо коюу калыстык болбос эле. Ал ишти конкреттүү бирөө баштаган, же аткарган күндө да негизги себепкер ошол учурдагы тарыхый шарт, элибиз башынан кечирген мезгил болчу. Ал мезгил жалпы калкыбыз басып өткөн тарыхый жолдун бир бүрчөгү — бир барагы, аны эсте тутуу зарыл, бирок өчүрүп, же сызып салуу кажет эмес.

Т. Саманчин өз эмгегинде берген маалыматтарга караганда¹ Калыгул Күңгөйдүн (сөз Ысык-Көлдүн күңгөй тарабы жөнүндө бара жатат — С. М., А. А.) Кара-Ой, Сары-Ой деген жеринде туулуп, өлөр өлгүчө ошол жерди жердеп келген. Анын сөөгү Сары-Ойго коюлуп (манасчы Сагымбайдын айтуусуна таянып К. Мифтаков «Ысык-Көлдүн Күңгөйүндө Ак-Сууда өлгөн»² — деп жазат — С. М., А. А.), күмбөз³ али да болсо ошол жерде сакталып турат⁴.

Эл арасында кеңири тараган жана ар кимдин эскерүүлөрү түрүндөгү колдо бар маалымат — кабарларга караганда Калыгулдун атасы Бай төрт түлүгү шай келген оокаттуу адам экени жана Надырбектин тукумдары Ныязбектин тукумдары менен тең ата, жакын тууган болгондуктан канатташ жашап, жайлоодо болсун, кыштоодо болсун жанаша жайгашканы, жашы улуу аталаш агасы, акылчысы катары Калыгул, айрыкча Ормон кан менен жакын мамиледе болгону айтылат.

Калакенин балалык, жигиттик курактары жөнүндө дээрлик кабар жок. Эл эсинде көбүнчө ал адамдын өмүрүнүн акыркы учурлары «Калаке», «Калыгул бий», «Калыгул акылман», «Калыгул олуя» наамдарынын ээси болуп, атак-даңкы таш жарып, аты кыргыздардын оңу менен солуна эле эмес, казак, өзбек, уйгур сыяктуу чектеш, канатташ элдердин арасында да урмат менен эскерилип турган

¹ Т. Саманчин Калыгулдун туулган, өлгөн жылдары, жашы, жашаган жери ж. б. жөнүндөгү кабарларды айтууда өзү таянган булактардын дарегин көрсөткөн эмес, бирок, салабаттуу окумуштуу ар бир фактыны өзү даана билгендиктен, эч курбаганда эле эл оозунда айтылгандарды угуп жазгандыгына күмөн кылууга болбойт (С. М., А. А.).

² Кара-кол жазмалар фондусу, инв. № 57, 3-бет.

³ Калыгул атанын өлгөндө курулган эски күмбөзү Кара-Ойдо (азыркы Чолпон-Ата шаарына жакын жерде) жайгашкан эстелик 1991-жылы тургузулган.

⁴ Т. Саманчин, Калыгул, кол жазмалар фондусу, инв. № 138, 8-бет.

мезгилдери көбүрөөк сакталыптыр.

Ошондой болсо да бир кездерде эл арасында оозеки айтылып сакталып, кийинчерээк ар кимдер тарабынан түрдүү учурларда кагаз бетине түшүрүлгөн — бүгүн колдо болгон үзүлдү — кесилди мүнөздөгү кабар — маалыматтардын жыйындысына таянуу менен ал адамдын жалпы инсандык негизги ички сапат-касиеттеринен да, сырткы көрүнүш сыпатынан да бүтүндүк маңызга ээ элес алууга мүмкүн.

Кыргыздардын арасынан Калыгулдун өмүр жолуна, чыгармачылыгына терең кызыгып, алардын дарегин эл арасынан жыйнап чогултууга көп күч-аракет жумшаган адамдардын алгачкыларынын бири белгилүү манасчы Шапак болуптур. Бул абал жөнүндө ал өзү Калыгулдун сөздөрүн

«Билгендерден сурадым,
Минтип айтып курадым,
Тапкандардан сурадым,
Далайын элден курадым,
Далай күнү куурадым»¹ — деп эскерет.

Ал гана турмак манасчы «Манас», «Семетейди» айтып жүрүп өмүрүнүн көбүн өткөрүп жиберип, Калакенин «ширин сөздөрүн» элден чогултууга кечирээк киришип калганына өкүнүч да кылат². Калакенин мурасына өзүнүн мындай өзгөчө мамилесин манасчы ал сөздөрдүн ар бири миңдин бири билгендей»³ терең мааниге ээ экендиги менен түшүндүрөт.

Ошол Шапактын поэмасында берилген маалымат кабарларга караганда Калаке «орозо менен намазын ката кетирбеген»⁴, «арак, бозо ичпеген»⁵, «конок келсе дайым кубанып күткөн»⁶, «сарамжалдуу»⁷, «жашынан уят-сыйытты катуу сактаган»⁸, «чечен, сөзү элге өтүмдүү»⁹, «Кокондун каңы Кудаярдын алдына нечен жолу элчи болуп барган»¹, «бүт ак калпак кыргызга, албан, дуулат,

¹ КИУА кол жазмалар фондусу, инв. № 1319, 25-бет.

² Жогорку эле кол жазма, 54-бет.

³ Ошондо эле, 25-бет.

⁴ КИУА кол жазмалар фондусу, инв. № 1319, 29—30-беттер.

⁵ Жогорку эле кол жазма, 30-бет.

⁶ Ошондо эле, 30-бет.

⁷ Ошондо эле, 30-бет.

⁸ Ошондо эле, 30—31-беттер.

⁹ Ошондо, 31-бет.

башка казактарга атагы маалым»², «Ормон канга, Төрөкелди баатырга акылчы, кеңешчи болгон»³, дөөлөттүү жана өзгөчө кадыр-барктуу адам болгондугуна карабастан «малай күтүп, кул жумшабаган, малын өз балдары баккан»⁴ адам болуптур. «Ит агытып, куш салганды жакшы көрчү»⁵ экен. Кыскасы

«Адамдын акын жебеген,
Андай-мындай дебеген,
Сөзү ширин киши экен —
Күлө багып сүйлөгөн,
Күнгүрөнүп, күлбөгөн,
Адамга жаман дебеген,
Арам тамак жебеген»⁶.

Улууларды — аксакалдарды, ата-баба арбагын катуу сыйлагандыгы⁷ баса белгиленип эскерилет. «Айтканы кабыл келген, тыштан душман келгенде үйдө жатып билген»⁸ олуялыгына өзгөчө көңүл бурулат. Ормон опуза, кыргыз жерине жакындап каптап келе жаткан орус падышалыгынын жүрүшүн токтотуу үчүн айла-амалдар иштөө аракеттери да Калыгулдун акылы менен иштелген делет⁹.

Калакенин Шапак берген портрет — мүнөздөмөсүн кыргыздын белгилүү тарыхчысы Б. Солтоноевдин маалыматтары тактайт жана кеңейтет: «сөздү көп ачылып айтпаган, акыл-насаат катарында токтоо сүйлөгөн адам»¹⁰ болуптур.

Өз атасы Өмүрзактан уккан катары кадимки куудул Куйручук сыпаттап айткан Калакенин сырткы белги көрүнүштөрү бул: «тогуз топчулуктуу кара кашка ныпчасы»¹ бар, сыртынан төө боз чепкен, башында кары бою кештелүү¹ ак калпак, сары жаргак шымынын багелегин

¹ Ошондо, 31-бет.

² Ошондо, 31-бет.

³ Ошондо, 27-бет.

⁴ Ошондо, 32-бет.

⁵ Ошондо, 32-бет.

⁶ Ошондо, 33-бет.

⁷ Ошондо 33-бет.

⁸ Ошондо, 34-бет.

⁹ Ошондо, 27—28-беттер.

¹⁰ Кол жазмалар фондусу, инв. № 1037, 269-бет.

" ныпча — кемсел, кемселдин эски түрлөрүнүн бири.

басма менен сайдырган, бутуна көк жеке² кийген чап жаак, кара сур киши»³.

Булардан башка да эл арасында Калакенин көзүн жуумп сүйлөгөн, сүйлөп жатканда «ыраспы, ыя?!» — деп оң ийни тарапты карап коймой, сөз арасында угуп олтургандарга кайрылуу, чакырык ирээтинде «ой, журтум!» — деп кез-кези менен үн салып коюу сыяктуу адаттары бар экени көп эскерилет. Көзгө урунуп турган сырткы өзгөчө белгиси катары оң бетиндеги калы айтылат. Ал эле эмес өзгөчөлүктүн, жышааналуулуктун көрүнүш белгиси катары ушул оң бетиндеги калга айрыкча маани берилет (кыясы ал белги калга бала төрөлгөндө эле көңүл бурулуп, Калыгул — калдуу кул маанисиндеги ысым да ошон үчүн коюлган окшойт).

Калыгулдун кат-сабатгуулугу, кандайдыр мектеп же атайын окуу жайынан билим алгандыгы, ал эле эмес окуганды, жазганды билген, билбегендиги жөнүндө даректүү так маалымат жок. Айрым имиш түрүндөгү айтылыштарга караганда намаз окуганды бирөөдөн үйрөнгөн экен. Ошону менен бирге эле диндик билим алганы да белгисиз. Бирок чыгармаларындагы айрым кабар-маалыматтарга, өз түшүнүк, ишенимдерине караганда исламдын негизги канондору менен бир топ эле дурус тааныш болгон өңдөнөт. Андай жалпы мүнөздөгү түшүнүктөргө дээринен зээндүү, жаратылышынан тунук акылга ээ, анын үстүнө куйма кулак — уккан-эшиткендерин дароо жадысында сактап калуу сапат-касиетине ээ адам атайын мектеп көрбөсө, системалуу билим албаса да ар кимдер менен катышып, эл арасында көп болуп, бирөөлөрдөн угуп, экинчилерден сурап дегендей өз алдынча жүрүп эле ээ болушу да ыктымал.

Кыскасы табигат, жаратылыш, коом жөнүндө ой жүгүртүү деңгээли, түрдүү түшүнүк — көз караштар менен тааныш болуу жана аны урунуштуруп түшүндүрүү, кабыл алуу, аларга карата өз мамилесин, оюн билдире алуу ж. б. жалпы деңгээли, акыл дарамети боюнча Калыгул өз доорунун, учурунун, чөйрөсүнүн ичинде бир кыйла жогору турган адам экендиги даана байкалып,

¹ Кеште — сайма, сайманын түрү.

² Көк жеке — кооздолуп тигилген, сыйда кийилүүчү өтүк.

³ КУИА кол жазмалар фондусу, инв. № 1354, 2-бет.

сезилип турат.

Калыгулдун коомдогу ээлеген орду, аткарган кызматы жөнүндө калк арасында кара кылды как жарган калыстыгы менен атагы чыгып, өзгөчө кадыр-баркка ээ болгону, ушул сапаты аркылуу өз уруусунда гана эмес, чоң-чоң уруулар арасындагы орчундуу чыр-чатак, доо ж. б. чечүү, адилет бүтүм чыгаруу иштерине катышканы, ал гана эмес казак-кыргыз, кыргыз-орус ж. б. түрдүү элдер мамилелерине, айрыкча, түндүк кыргыз уруулары менен Кокон кандыгынын өз ара катыш, мамиле иштерине активдүү аралашканы, көп учурларда чоң роль ойноп, таасири зор болгону көп эскерилет. Эл ичиндеги ушул мүнөздөгү уламыш аңыздарга таянып манасчы Шапак: Калыгул, Ормондор

«Кат алышып барышчу,
Оруска кабар салышчу,
Элчилери бар экен,
Ушунун баарын эптеген
Калыгулдун кеби экен» -дейт.

Тарыхчы Б. Солтоноев «Калыгул Ормон кандын жардамчысы болгон»¹ — деп, жазат. Белгилүү санжырачынын бул маалыматы айрым тактоону талап кылат. Кыясы Б. Солтоноев «жардамчы» — деген сөздү уруу башчысынын калк башкаруу ишине түздөн түз көмөк көрсөткөн, кандайдыр мансаптык милдетти аткарган маанисинде эмес, акылчысы, орчундуу мааниге ээ иштерде кеңеш берген адам маңызында колдонсо керек. Анткени, Калыгул бий дегени менен ал наамды ага Ормон ыйгарганы эч жерде эскерилбейт, анын үстүнө андай наам, адатта, уруу башчысынын жеке бийлиги, же каалоосу менен ыйгарылбастан, уруулар аралык топ жыйындарда, катышуучулардын эрки жана басымдуу көпчүлүктүн кубаттоосуна ээ болгон учурларда гана берилери маалым. Экинчи жактан алганда, Калыгулдун бир эле уруу эмес, жалпы журтчулук арасындагы кадыр-баркы, атак-даңк аброю өзгөчө жогору тургандыктан ал башкаруу бийлигине ээ болбосо да, коомдогу орду жактан айрым уруу башчысынын деңгээлинен жогору турган. Ушул маанайдан алып караганда

¹ КУИА кол жазмалар фондусу, ине. № 1057, 272-6.

Калыгулду Ормондун жардамчысы дегенге караганда таянычы, колдоочусу, акыл айтып, жол көрсөткөн жөлөгү деш жөндүү болор эле. Ушул ойду айрым аңыз сөздөрдөгү Калыгул Кокон бийлигинин мейман-туткуну болуп, ак үйлүү¹ милдетин аткарып калган абалдан Ормонду куткарганы сыяктуу маалымат фактылар да бышыктап турушат. Ошондой эле эл арасында кеңири айтылуучу Калыгулдун

«Ой, иним, Ормонум,
Жеген менен тойбодуң,
Кой! — дегенге болбодуң,
Акыры сен оңбодуң» —

деп, Ормонду туура эмес иштери, терс жүрүш-туруштары үчүн сындап, жемеге алуу учурлары сыяктуу кабарлар да Ормон үчүн Калыгул жөнөкөй жардамчы эмес, жашы улуу жана кадырлаган агасы, насаатчысы катарындагы ролду аткарган адам экендигин айгинелейт.

Бүгүнкү жашагандар жана келечек муундар үчүн биринчи кезекте Калыгулдун өз учурундагы коомдон алган ордун тактоого караганда артына калтырган мурастарынын — чыгармаларынын маани-маңызын тактоо, алардын мүнөзүн белгилеп, туура баа берүү иштери орчундуу ролго ээ.

Ушул багытта ортого салына турган ой, кеп-кеңеш аз эмес. Эң алды менен өнөр ээси, акыл-ой адамы катары Калыгул ким?

Бүгүнкүгө чейин илимде бул суроо кеңири талдоого негизделген так, ишенимдүү жообун ала элек.

Сөздүн чын-чынына келсек мындай суроо атайын илимий проблема катары эч качан көтөрүлгөн да эмес.

Жалпы кабыл алынган жана колдонулуп келе жаткан салт боюнча Калыгул Бай уулу акын-ырчы делет, ырчылардын арасынан нускоочу акындардын катарына кошулуп жүрөт.

Илимге белгилүү колдо болгон жазма түрүндөгү маалыматтарга караганда Калыгулду акынга кошкон жана кыргыз акындарынын атасы атаган фольклорчу К. Мифтаков болуптур. Ал адам 1922-жылы Нарын тарапта эл арасынан оозеки чыгармалар жазып жүрүп: «Калыгул

¹ Ак үйлүү — барымтага алынган адам абалында болуп, күчтүү кандыктын башкаруучусунун ордосунда жашаган башка эл, өлкө өкүлү.

акын кыргыз акындарынын атасы эсептелет. Андан мурда эл-журтка маалым ырлары сакталган биринчи кыргыз акынын уга албадык»¹ — деп жазат. Бирок, бул инсан, анын чыгармачылыгынын мүнөзү жөнүндө пикир айткан алгачкы изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү Калыгул өнөр ээси катары ырчы эместигин атайын белгилеп көрсөтүшөт. Мисалы: Б. Солтоноев: «Калыгул ырчы эмес»² — деп жазса, Т. Саманчин «Калыгул эл арасында «ырчы» — деген атакка ээ болуп, айтылуу акын-ырчылардай эл кыдырып ырдаган эмес жана чыгарган ырларын эл алдында комузун күүлөп, үн кошуп ырдап да берген эмес. Ал эл арасында кадыры чоң акылман киши болгондуктан алдына келген элге, топ жыйындарда өз чыгармаларын меселдетип гана сүйлөп берген»³ — дейт.

Чынында эле эл арасында Калыгулду ырчы — деп атоо учурлары кездешпейт. Адатта ал адам Калыгул олуя, Калыгул акылман, Калыгул бий, Калаке баатыр — делген атак, наамдар менен аталат. Көзүнүн тирүү кезинде ага кайрылгандар негизинен кийинки үч сөздү көбүрөөк колдонгону жана ал сөздөрдүн ар бири өзүнчө мааниге ээ мансаптык титул, даража белгиси катары түшүнүлгөнү жана пайдаланылганы күмөнсүз (Калыгул бий — ал адамдын коомдогу кызмат абалын туюнтуп, негизинен анын өзүнө теңтуш, даражалаш, же жашы, орду жактан жогору адамдар тарабынан пайдаланылса, «баатыр» — сөздүн тар маанидеги түз маңызында эмес, эл, уруу башчысын туюнткан сыйлуу мансаптык белги катары көпчүлүк эл, аны урматтап, жогорулук укугун тааныган, же сыйлаган адамдар арасында айтылып, ал эми «Калаке», же «Кал аке» анын акылмандык белгисин туюнтуучу атайын белги, же аны өзгөчө урматтап, өзүн ага жакын сезип, эркелетүү, сыйлоо сезимдерин баяндоочу кайрылуу — деш жөндүү).

Эл арасында Калыгулдун өзү ырчы — деп аталбаган сыяктуу эле анын чыгармалары да ыр делбейт. Ал жараткандар Калыгулдун сөзү, Калыгулдун месели, Калыгулдун макалдары — деп аталып, адатта, Калыгул ырдады, же ырдаган — делбей, Калыгул айткан —

¹ КУИА кол жазмалар фондусу, инв. № 58, 3-бет.

² Кол жазмалар фондусу, инв. № 1037, 269-бет.

³ КУИА кол жазмалар фондусу, инв. № 138, 12-бет.

делет.

Калыгул зор талантка ээ адам болгондугу шексиз. Балким, ал адам ошондой эле жаратылышынан көркөм сөз өнөрүнүн ээси болуу — көркөм сөз түзүү, көркөм элес — образ жаратуу шык-жөндөмүнө да эгедер болгондур. Анын меселдери, макалдары — айткан насаат сөздөрү мазмуну, элестүүлүгү, көркөмдүк курулушу жактан андай шыгы бардыгына күбө өтүп да турат. Бирок, ошого карабастан Калыгулдун ырчы болуу жөндөмү канчалык ашып-ташып турган күндө да, ал өзү кааласа да ырчы боло алмак эмес, ырчылык милдетти аткара да алмак эмес —буга анын насили, тегинин кимдиги, өзүнүн коомдогу ээлеген орду, намыс-ары жол бербейт эле. Бул абалды ошол Калыгул жашаган коомдук түзүлүштүн кабыл алынган салттык эрежелерин эске ала Т. Саманчин өз изилдөөсүндө тээ 1940-жылдардын баштарында эле туура белгилеп көрсөткөн: «Калыгул өзү чоң атанын тукуму болуп, ошону менен бирге эл арасында анын чоң кадыры ырдоого жол берген эмес. Ал заманда Калыгулдай кадыры улуу кишинин канчалык ырчылыгы ашып-төгүлүп турбасын эл кыдырып, эл алдында ырдашы ар, намыс катарында болгон. Эл кыдырып ырдап, комуз чертүү кыргыз эл акындарынын эзелтен берки кесиби эле. Алар ошол ырчылык өнөрү аркасында күн көрүп, катын-баласын жан сактаткан. Калыгулду болсо атасынан калган дөөлөт аны дүйнөдөн кор кылган эмес. Бул жагынан да Калыгулдун ырчылыкты өнөр кылып, эл кыдырып ырдашынын эч кандай зарылдыгы жок болчу»¹.

Окумуштуунун түшүндүрмөсүнүн ырастыгына Калыгул өз тукумунан чыккан жаш (ал бала бир жерде Калыгулдун кичи уулу — делип, экинчи учурларда небереси — деп атала берет) адамдын ырга шыктуулук жөндөмү бар экенин билип калып, ага ырдоого ырчылык өнөргө умтулуусуна катуу тыюу салып, токтотуп коюу фактысынын өзү да күбө өтүп турат.

Калыгулдун ырчы болууга аракеттенбегендиги жана өзүн ырчымын — деп эсептебегендиги маселенин бир гана жагы. Маселенин экинчи, болгондо да чечүүчү мааниге ээ жагы — Калыгулга таандык мурастар өз

маңызы, аткарган жүгү — милдети, түзүлүшү жактан эмне экендик. Деги эле Калакенин бүгүн бизге белгилүү болгон чыгармаларын мүнөзү жактан эмес, башкы маңызы, түпкү максаты жактан кадимки ырчылардын чыгармасы дешке болобу?

Биздин терең ишенимибизде Калыгулга таандык мурастарды формалык айрым белгилери боюнча ыр түрүндөгү чыгармаларга жакын экендигине карабастан, кадимки ыр дешке, же ыр катары кабыл алууга болбойт.

Ырас, Калыгулдун мурастары оозеки айтылган, эл арасында оозеки тарап, ооз жүзүндө эсте тутуу жолу менен сакталган. Бул белгилер ал жараткан чыгармаларды оозеки мурастардын, ошонун ичинен оозеки көркөм чыгармалардын катарына киргизүүгө түрткү болот. Бирок, кыргыздардын ошол тарыхый шартында, айрыкча Калыгулдун чөйрөсүндө элдин руханий кеңчтеринин түрлөрүнө жата турган үлгүлөрүн жаратуунун да, аны жайылтуунун жана сактап, укум-тукумдарга калтыруунун да башка ыгы, формасы болгон эмес. Анын үстүнө коомдук өсүп-өнүгүүнүн ал учурдагы шартына ылайык көркөм өнөрдө да, акыл-эс формаларында да көп жактуулук-синкретизм ыгы өкүм сүргөндүктөн бир эле форма менен ар түркүн маңыз чагылдыруусу толук мүмкүн эле. Ошон үчүн макал-лакап, санат-насыяттар, же учкул сөз-накыл үлгүлөрүндөгү — формасы жактан элдик оозеки көркөм чыгармачылыктын бул же тигил түрүнө жакын үлгүдөгү ар бир эле чыгарма мазмуну жактан болсун, аткарган милдети жактан болсун кадимки ырчылардын репертуарына кирүүчү чыгармалар катары кабыл алынуусу да туура боло бербейт. Мисалы: эл арасында оозеки жашап, укумдан тукумга өтүп, формалык белгилеринин көбү жагынан ыр үлгүлөрүнө жакын турган Асан кайгынын чыгармаларын да эл кадимки ыр катары кабыл албайт, ошондой эле Асанды ырчылардын катарына да кошпойт. Ылакап атынан эле даана көрүнүп тургандай Асан ойчул, коом, эл турмушу, жашоо, өмүр, жер-суу ж. б. көрүнүштөргө байкоо жүргүзүп, ошолорго карата өз оюн айтып, мамилесин билдирген — ар бир жандуу жансыздагы мүчүлүштүккө жаны кейип, ошолордун телегейи тегиз, төрт тарабы төп болбой турганына кайгырган, «шыйпанып коргонууга

куйрук-жалы жок, чымын-чиркейлүү ысык жерде жашаган кулан байкуш кантти экен? Же бут, же колдон жок, боору менен жылып жан сактаган жылан байкуш кантти экен?» — деп, аларга боору ооруган адам.

Жогорку учурларды эске алганда Калыгул чыгармачылыгынын мүнөзү жактан да, аткарган милдети жактан да ырчы эмес. Өзү да ырчылык өнөргө умтулган, бул багытта аракеттенген адамдардын катарына жатпайт. Табигый шыгынын мүнөзү да такыр башка багытта. Буга анын чыгармаларынын курулуу, аткарылуу ыгы, тематикалык багыты да күбө өтүп турат: ага таандык мурастар атайын бир темага, же белгилүү окуяга арналган көлөмдүү чыгарма эмес, турмуш көрүнүштөрүнүн ар кыл учурларына тиешеси болгон акыл-насаат кеңеш берген нуска түрүндөгү ыгы келген шартта айтылган, же пайдаланылган макал-лакап, учкул сөз, чулу же элестүү ой камтылган сүйлөм, сүйлөмдөр, куплет, чакан ыр түрүндөгү месел ж. б. Бүгүн эл арасында айтылып жүргөн сөздөрдүн изилдөөчүлөр өздөрү «Калыгулдун Ысык-Көл жөнүндө айтканы», же «Кан Ормонго карата айтканы» ж. б. тема коюлуп айтылып жүргөндөрүнүн аталыштары да шарттуу, ал адам өзү андай тема койбогону, тек гана ыгы келген учурда айткан сөздөрү уккандар тарабынан эске тутулуп калып сакталганы, ага ылайыктуу ат берүү ишин кийинки адамдар жүзөгө ашырганы шексиз.

Ой толук болсун үчүн ушуга байланыштуу дагы бир эсте тутуп коюучу учур — Калыгулга таандык мурастардын ыргак менен, уйкаштыкка келтирилип, сырткы формалык курулушу боюнча ыр формасына жакын айтылышы алардын кадимки ыр экендигинин далили эмес. Жазуу-сызуу өнөрү пайда болууга чейинки шартта жашаган ар бир элдерде оозеки айтылган жана эл арасына оозеки таралып, өмүрүн ооз жүзүндө улантылууга ылайыкталган ар бир ой аны жаттап алуу, эсте тутуу — сактоо оңой болсун үчүн жана анын уккандарга таасир тийгизүү күчүн арттыруу максатында ыргакка, уйкаштыкка келтирилип, элестүү, көркөм ык менен түзүлгөндүгү мурдатадан жалпыга белгилүү фактылардан. Демек, Калыгулдун сөздөрү да ушул жалпыга таандык салтка ылайык көрүнүштөрдүн бирине жатат. Ошентип

Калыгул акын-ырчы, анын чыгармалары ыр эмес. Бул багытта Калыгулдун ырлары дебей, «Калыгулдун айткандары, Калыгулдун сөздөрү» — деген элдин арасында айтылып жүргөн аныктамага кошулуу жөндүү.

Анда Калыгулду ким дейбиз? Бул суроого деле атайын термин ойлоп чыгарбай эл өзү атап жүргөн наамды пайдалануу, бул инсанды эл атап жүргөн ат менен атоо туура болор. Эл түшүнүгүндө «Калыгул акылман», кээде «Калыгул олуя» — делген аталыш да пайдаланылат, бирок, маани-маңызы боюнча тагыраагы жана бул адамдын инсандык турпатына, иш-аракет, мурасына караганда көбүрөөк төп келе турганы да «Калыгул акылман» — делген аныктама.

Кыргыздар арасында илгертеден бери «ырчы» — делген кесиптик белги сыяктуу эле адамдын шык жөндөмүнө, иштеген иштерине карата айтылуучу «акылман», «акылмандык» наам-атактар да кеңири белгилүү болгон жана ыгына жараша турмушта бир топ эле кеңири пайдаланылган. Мисалы: элибиздин байыркы чыгармаларынын бири «Манаста» «Тебетейи чоктуу кул, айтарга оозу шоктуу кул Ырамандын ырчы уулу», ошондой эле «Караңгыда көз тапкан, капилет жерден сөз тапкан акылман Бакай, батасы журтту байыткан олуя Кошой» эскерилет. Андай түшүнүктөр кийинки кездерге чейин эл турмушунда кенен орун алган.

Ырчылык өнөр сыяктуу эле акылмандык да кесиптик белги, ал сапат сынчылык (Толубай сынчы), чечендик (Жээренче чечен) ж. б. сыяктуу жогору бааланат жана анын ээси калк арасында өзгөчө урмат-сыйга ээ.

Калыгулдун атына, чыгармаларына байланыштуу айтылып, эки ача пикирлерди пайда кылган жана көптөн бери ар түркүн талаш-тартыштарды туудурган маселенин бири «Замана» агымы, ага Калыгулдун кандай катышы болуп, ойногон ролу.

Мындан жарым кылым чамалуу мурда — кыркынчы жылдардын экинчи жарымы чендерде башталып, ошондон бери көптөгөн талаштардын негизи болгон, бүгүнкүгө чейин аягына али так чекит коюла элек маселелердин бири «Заман адабияты», «Замана поэзиясы» делген шарттуу ат менен аталып жүргөн көрүнүш. «Замана поэзиясы»

жөнүндөгү пикирлердин тирешүүсүнө атайын адистерден тартып адабият, фольклор изилдөөчүлөр, жазуучулар, тарыхчылар, философтор, саясы-коомдук ишмерлерге чейин кыргыз интеллигенттеринин көптөгөн өкүлдөрү катышып, өз ойлорун айтышкан.

Бул чакан макалада ошол узун тизме боло турган пикир алмашуулардын катышуучуларынын ар бирине өзүнчө токтолуп, алардын ой-пикир, келтирген далил ж. б. терең талдоого алып, кимиси туура, кимиси калпыс экендигин аныктоо аракетин көрүү нээти бизде жок. Буга биринчиден, биздин макалабыздын негизги максаты жана милдети жол бербейт, экинчиден, андай ишти бүгүн иштөөнүн зарылдыгы да жок деп эсептейбиз. Анткени ошол талашка катышып, эки ача ойлор айткандардын айрымдары өз илимий, ата-уулдук парзынын таламына ылайык чын пейилден өз ишенимин баяндаса, экинчи бирөөлөр тарыхый шарттын таламына ылайыкташып, бийлик ээлеринин сөзүн сүйлөп, камчысын чапкан. Ал эми үчүнчү бирөөлөр билим деңгээлинин, түшүнүгүнүн чектелгендигинен талаштын чыныгы маңызына көзү жете бербей, жаңылыштык кетиришкен. Бүгүн заман өзгөрүп, коом алмашып, түшүнүк багытын өзгөрткөн шартта ошолордун ар бири, көзү тирүүлөр, мурдагы ой-пикирлерин өзүлөрү кайра карап, тактоолор киргизиши мүмкүн. Ал эми өтүп кеткендерге айла жок, алардын иштери — тарых.

Анын үстүнө «Замана поэзиясынын» багыты, мааниси жөнүндө идеологиялык мүнөздөгү талаш-тартыштар болгону менен көрүнүштүн түпкү маңызын терең талдоого алып, көп жактуу изилдөө жүргүзүү иши али колго алына элек. Ал эми бул орчундуу процесс бир эле эмгек менен толук такталып, жыйынтык чыгарыла коюучу оңой-олтоң иштерден эмес.

Ушул жагдайларды эске ала биз жыйнактан орун алган Калыгулдун мурастарын окурман журтчулугу туура түшүнүп, туура кабыл алууну жеңилдетүү максатында гана мурдатадан илимде кеңири белгилүү болгон негизги фактыларга учкай токтолуп, бул багыттагы ойлорубузду ортого салмакпыз. Ал ойлор проблеманын бардык болгон жагдайларын терең изилдеп, жыйынтык чыгарган бүтүм эмес, көптүн бири

катарындагы кайдыгер кеп-кеңеш экендигин дагы бир жолу атайылап белгилеп кетүүнү зарыл деп эсептейбиз.

«Заман адабияты», «Замана поэзиясы» экөө бир көрүнүштү туюнткан, маанилеш сөздөр, илимдеги жаңы термин, бул сөз менен окумуштуулар кыргыз акындарынын чыгармачылыктарындагы багыттык белгини атап жүрүшөт. Алгач кыргыз филологиясында, андан кийин канатташ илимдердин башка тармактарында да үстүбүздөгү кылымдын биринчи жарымынын аяк чендеринен тартып колдонула баштады.

Терминдин пайда болуу тарыхы эң алды менен Калыгулдун атына, чыгармачылыгына түздөн-түз байланыштуу. Бирок, көрүнүштүн кыргыз кыртышындагы белгилери Калыгулдун жана анын жолун жолдогон кийинки акын-ырчылардын аттарына байланышканы менен түпкү теги — пайда болуш уюткусу тээ алыста.

Калыгул өмүрүнүн кийинки мезгилдеринде айткандарын «Акыр заман сөздөрү» — деп атоочу экен (бул, албетте, оозеки аңыздарга негизделген гана жоромол, балким ал адамдын бизге жеткен мурастарынын маңызы боюнча эле кийинкилер, мисалы, Арстанбек, же башка кимдир бирөө тарабынан берилген аталыш болушу да мүмкүн). Анын жолун жолдоп, айткан ойлорунун негизги маңызын уланткан жана эң башкы белгиси — өз учурундагы коом ичиндеги өзгөрүүлөрдү, эл абалын баяндап, күн санап терс көрүнүштөр арбып, оң маанидеги салттык жөрөлгөлөр азайып, журт ичинде жүрүм-турум, адат-ахлак бузулуу арбып баратканын сынга алып ырдаган акындар өз чыгармаларын «Тар заман», «Зар заман», «Замана» ж. б. ушуга жакын, маанилеш аттар менен атоо өнөкөткө айланып кетет. Ушул көрүнүштү кийинки илим адамдары «Заман адабияты», «Замана поэзиясы» — аташты.

Окумуштуулар менен жазуучулардын арасында «Замана поэзиясынын» маңыздык касиетин жанр (адабияттык түр, түркүм), адабий тема, көркөм ык, агым катары түшүндүрүү аракеттери белгилүү. Чынында бул көрүнүштү бардык негизги белгилери боюнча агым деш жөндүү. Башка, кыргыздарга жакынкы жана тектеш, ал гана турмак алыскы элдердин көпчүлүгүндө чыгармачыл

инсанга тиешелүү көз караштын мындай белгиси агым катары бааланары жана «Замана поэзиясына» типтеш көркөм туундулар да салт катары агым делип аталып келгени илимде мурдатадан кеңири белгилүү. Кыргыз интеллигенттеринин арасындагы «Заман поэзиясын» жанрдык белги же көркөм чыгарманын өзүнчө формасы — көрүнүшү катары түшүндүрүү далалаттары, чынында, түшүнбөстүк же тарыхты билбегендик эмес, тоталитардык бийлик мезгилиндеги шартка ылайык «Замана» агымынын өкүлдөрү болгон Калыгул, Арстанбек ж. б. жан тартуу, аларды калкалап калуу аракети — көрүнүштүн идеологиялык маңызын жумшартуу, түпкү теги дин, ислам менен байланышы бардыгын жашыруу эле.

Акыр кыямат, кыямат кайым, кыямат доору, акыр заман доору бири бирине тутумдаш, маанилери түпкү тегинде бир булакка барып такала турган, жалпы адам баласынын тарыхында эскиден бери кеңири жайылган, дүйнө элдеринин негизги диндеринин көбүндөгү орчундуу ишенимдердин негизгилеринин биринен болгон түшүнүк. Айрыкча ан азирети Мукамбет мустапа пайгамбарды акыркы пайгамбар, акыр заман доорунун пайгамбары — деп эсептеген ислам дининде эки дүйнөгө — бул убактылуу дүйнө бүтүп, негизги, түбөлүктүү дүйнө башталарына, ошол учурга жакындагандагы доордун — акыр заман доорунун мүнөздүү белгилерине ишенүү мусулманчылыктын негизги талаптарынын катарына жатат.

Акыр заман идеялары кыргыздар арасына ислам дини аркылуу эле эмес, айрым сопучулук (суфизм) идеяларын үгүттөгөн ойчулдардын, акындардын эмгектери, көркөм чыгармалары, канатташ жашаган тили жакын элдердин оозеки көркөм чыгармалары аркылуу да кенен тараган. Бул багытта айрыкча «Кулкожакмат», «сополдыяр» — деген аталыштарга ээ болуп, ислам дининин канондору баяндалган китептердин катарына кошулуп, кыргыздардын айыл арасындагы эскиче кат таанып, билим алуу иштеринде окуу куралынын, окуу китептеринин милдеттерин аткарган кожо Ахмед Яссавийдин (1105 — 1165-ж. ж.) «Хикмат» аттуу чыгармасы, XVII к. жашаган өзбек акыны Суфи Аллаярдын

китептери чоң мааниге ээ. Ошондой эле Калыгул жашаган учурларга жакын жана андан мурда жашаган казак элинин кеңири белгилүү чоң акындарынын мазмуну боюнча өз коомундагы терс көрүнүштөрдү белгилөөгө арналып, идеясы жактан акыр заман доорунун көрүнүштөрү жөнүндө баяндаган чыгармалары кыргыздар арасына да жайылып, тарагандыгында, белгилүү болгондугунда күмөн жок.

Албетте, акыр заман түшүнүктөрүн, сопучулук (суфизм) философиясынын багыттык маңызын ар башка коомдук түзүлүштө жашаган инсандар өз-өзүнчө түшүнүп, кабыл алышы, ошондой эле түрдүү элдердин өкүлдөрү идеянын багытын өз кызыкчылыгына, учурунун таламына жараша пайдалануу аракетин көрөрү өзүнөн өзү түшүнүктүү, атайын чечмелеп олтурууну талап кылбай турган нерсе. Бул багыттын өкүлдөрү үчүн башкы нерсе акыр заман доорунда оң терске, жакшы жаманга өтүп, заман куруп, пейил бузулуп, нарк өзгөрүшү. Анын себебин бирөөлөр динди катуу сактабагандыктан көрсө, экинчилер каада-салттан чыгуудан көрөт, үчүнчүлөр үчүн андай себеп эл башына жакындап келе жаткан коркунуч ж. б.

Жашоо шарттары бирдей, же бири-бирине жакын, коомдук өнүгүүдө бирдей деңгээлде турган элдерде акыр заман түшүнүктөрү көп жактан бирдей, же жакын кабылданат. Буга казактар менен кыргыздардын арасынан чыккан ушул агымдын өкүлдөрүнүн мурастары — чыгармалары даасын күбө.

«Замана поэзиясына» типтеш-жакын көрүнүш казактарда «Зар заман ырлары» («Зар заман өлөндери»), же «Зар заман акындары» делген терминдер менен аталат. Улуу жазуучу, белгилүү окумуштуу Муктар Ауэзовдун пикири боюнча казактардагы «Зар заман акындарынын алгачкы белгиси Асан кайгыдан башталат»¹. Өз оюн далилдөө үчүн окумуштуу Асан кайгынын Жаныбек канга кайрылып айткан бул ыр саптарын келтирет:

«Катын алдың карадан²,
Айрылдың хандык жарадан,
Ел устайтын ул таппас,
Айырылар ата мурадан.
Муны неге билмейсиң?

Кулалы кустың кулы еди,
Тышкан жеп жүни туледи,
Акку кустың төреси,
Ен жайлап көлди жүреди.
Аңдып жүргөн көп душман
Елге жау боп келеди,
Кулалы куны өлтирсе
Өз басыңа келеди,
Кулың кеп сени өлтирер,
Осыны Асан биледи.

¹ Муктар Ауэзов — Адабият тарыхы, Алматы, «Ана тили», 1991, 201-бет.

² Карадан — көптүн бири, жөнөкөй адам, тектүү тукумдан эмес маанисинде.

Арасынан кытай, орыстың
Корган сап, тыныш жатырсың,
Ертишти өрлөп орыс жүр,
Тил алсаң издеп коныс көр,
Желмая минип жер шалсам
Тапкан жерге эл көшир,
Бул арадан көшпесең
Айтканыма түспесең
Орыс алар калаңды,
Шулатар катын балаңды.
Муну неге билмейсиң,
Кош, аман тур, Жаныбек
Енди мени көрмейсиң —

деп, желмаянга минип жүрүп кеткен экен»¹. Орус менен кытайдын арасында олтурган казактар үчүн Эртишти өрдөп орус жакындаганда анын баскынынын алдында калып, жат журтка кул болбос үчүн башка айла таппай бир жакка ооп көчүп кетсекпи, эми абал эмне болор экен? — деп жүрөк заада болуп, өз суроосуна жооп таба албай мүңкүрөгөнүн айта келип М. Ауэзов «Абал башы Асандан башталып бардык зар заман акындары ушул суроонун алдында не дээрин билбей, кайгылуу кара жамынып туруп, амалы куругандыктан күрсүнүп ыйлап, күңгүрөнүп өткөн»²—деп белгилейт.

Асан кайгы казак, кыргызга орток ысым, аны (казактар деле, кыргыздар деле Асандын реалдуу турмушта чын эле

¹ Ошол эле эмгекте, 200-бет.

² Ошол эле эмгекте, 200—201-беттер.

жашаган адам экенин да, түбүндө кайсыл элдин өкүлү болорун да али ишенимдүү далилдей элек, ошондой болсо да эки элде тең Асан көркөм образ эмес, тарыхый инсан катары сыпатталат жана кабылданат) казактар сыяктуу эле кыргыздар да өз уулу — өз кулуну, арасынан чыгып, атагы сакталган, урматка ээ адамдардын бири катары эсептейт. Ошону менен бирге эле Асан жөнүндөгү оозеки айтылган аңыз кеп-улама кабарлардын дээрлик баары эки элде тең бирдей, көпчүлүк учурларда сөзмө сөз бири-бирине туура келип айтыла берет. Буга жогорудагы М. Ауэзов келтирген ыр саптарынын негизги мазмуну, көптөгөн деталдарына чейин кыргыздар арасындагы Асан кайгыга байланышкан аңыз кептерде орун алган¹. Албетте, кыргыздар айткан аңыз кептерде Асан кайгынын атын орустар, орустардын келиши менен байланыштыруу учурлары жок, бирок, «белден береке, көлдөн көрк, аргымактан жал, азаматтан ал кетип, элдин ынтымагы ыдырап, жоо жакадан, бөрү этектен алган заман келе жатканын эскертип, «аңгеме кылып айтып», эми күн эмне болор экен? —деп кайгыра берип карып болгон адамдын элесин берген Асан кайгы жөнүндөгү маалыматтар замана поэзиясы менен үндөшүп турганы күмөнсүз. Ушул жагдайдан алып караганда кыргыздар арасындагы замана поэзиясынын — акыр заман сөздөрүнүн алгачкы өкүлү катары Калыгулду эмес, Асан кайгыны көрсөтүү жүйөөлүү сыяктанат.

Казак акындарынын ичиндеги зар заман багытынын өзгөчө көрүнүктүү жана элге кеңири белгилүү өкүлү «Абылайдын жанындагы убазери, замана көйүн сынга салып, корутунду айтып, акыл кошуп, кеңеш берген»² Букар жырау. Ал адам өз насаат-осуяттарын жеке эле Абылай канга гана эмес, бүтүн элге айткан, эл башына түшкөн оорчулук замандын абалын сүрөттөп, себебин ачууга аракет кылып, келечегин божомолдоо далалатын көргөн: замандын түрү бузулуп, эл азып, заң тосулуп, жамандык өкүм сүрүп, карагайдын башына чортон чыгып, бабалардын салт-заңы бүтүп, боордоштон кайырым, кандан күч, карагайдан чайыр кетип, уул-кызы оруска малай болгон элге боору ооруп, зээни кейийт.

Кайран эл, эсил журтум эми эмне болор экенсиң? — деп, убайым жейт³.

Тагдыры да, чыгармачылыгынын мүнөзү жактан да Калыгул Букар жырауга жакын, экөөнүн ой-түшүнүктөрүндөгү окшоштуктар арбын.

Калыгул жөнүндө сөз болгондо ал адамдын белгилүү инсан, чыгармачыл личность катарында мүнөздөмө берүү үчүн өмүр жолу, чыгармачылык жолу —делген аныктама түшүнүктөрдү пайдалануу жөнсүз өңдөнөт. Анткени эл эсинде Калакенин «Калаке», «баатыр», «акылман», «олуя» атак-даңкына ээ болгон, личность, инсан катары өсүп-өнүгүүнүн ошол тарыхый шартта

¹ Кара: КУИА кол жазмалар фондусу, инв. № 5116. Ыбырай Абдыракманов жазып тапшырган материалдар.

² М. Ауэзов «Эдебиет тарихы», 1991, 202-бет.

³ М. Ауэзов. «Эдебиет тарихы», Алматы, 1991, 199-6.

мүмкүн болгон деңгээлинин эң жогорку чегине жеткен учурларга таандык кабар-маалыматтары гана, алардын ичинен да айрым урунттуу, чоң мааниге ээ, көпчүлүккө таасир эте ала турган элестүүлөрү сакталып калыптыр. Ошентсе да Калыгул ошол деңгээлге бир эле күндө жетип, ошончо атак-даңк наамдарын бир эле күндө албагандыр да. Бирок бул багытта ишенимдүү фактыларга таянып, илимий принциптерге ылайык келе турган системалуу түрдөгү салмактуу, калыбет ой-пикирлер келечекте боло турган иш десе жөндүү боло турган. Анткени Калыгул Бай уулу жөнүндөгү илимге бүгүн белгилүү болгон кабар-маалыматтар али өтө эле тайкы, талаш туудурбай турган фактылар аз.

Бүгүн Калыгул Бай уулунун мурастары катары эсептелип жүргөн материалдарды мүнөзүнө, тематикасына карата эки чоң топко бөлүүгө болот: макал-лакап, санат-насият, терме, накыл сөз түрүндөгү чыгармалар; акыр заман сөздөрү.

Эл арасында мурдатан калыс ыр, калыс сөз — делүүчү термин менен аталып, мүнөзү боюнча адеп-ахлактык, жүрүш-туруш эрежелери, оң-терс, жакшы-жаман, адилеттик, калыстык ж. б. темага арналуучу материалдардын тобу салт боюнча, адатта, жеке бир адамга таандыкташтырылуу учурлары аз болот. Алардын

басымдуу көпчүлүгүнүн качан, кандай шартта, эмнеге байланыштуу ким тарабынан биринчи чыгарылганы — айтылганы белгисиз, аткарылуу — колдонуу укугу да баарыга негизинен тең-орток, аларды ким болбосун керектүү учурда, ыгына жараша пайдалана алат. Ушул жагдайды эске алганда Калыгулдун чыгармачылыгынын башатында ошол түрдөгү чыгармалар турганы күмөнсүз, тагыраак айтканда, жаратылышынан акылга сире, баамчыл жаш Калыгул элге таанылууну өзүнүн орундуу, ыгы менен, туура айтылган сөздөрүндө жеке өзүнө таандык байкоолорунун жыйынтыктарын гана эмес, мурдатадан элге кеңири белгилүү чулу ойлорду — макал-лакаптарда, санат-насыяттарда камтылган чындыктарды кеңири пайдалануу — айтуу менен элге таанылып, оозго кире баштаган болуу керек деген жоромол жөндүү болор. Бирок өз мазмунунда элдик тажрыйбанын корутундуларын чагылдырган макалдар, көпчүлүк санат-насыяттар — жашкарыга бирдей тең орток мүнөздөгү жана турмуш көрүнүштөрүнүн бардык учурларына тиешеси бар, дайым керектүүлүккө жарап, пайдаланууга, колдонууга мүмкүн болгондуктан инсандын өмүр жолунун башталышында эле эмес, кийинки ар бир учурунда, ошондой эле акыркы чегине жетип карыганда да анын эркине жараша бул же тигил максаты үчүн кызмат кылышы мүмкүн экендикти эстен чыгарбоо оң.

Эми ошол накыл сөз, макал, санат-насыят Калыгулдун чыгармачылыгында кандай колдонулушу, пайдаланылышы мүмкүн?

Эгер андай чыгармалар топ-тобу менен, турмуштук иш-аракеттердин бул же тигил көрүнүшүнө тыкыс байланыштырылбай, жөн гана үгүт-насаат максатында айтылса, алардын маанисинин канчалык терендигине карабастан, анча чоң таасирдик күчкө ээ боло албай калышы да мүмкүн. Ал эми ар бири өз-өз ордунда, ыгы менен, элдин жашоо тиричилигинин ар түркүн көрүнүштөрүнө байланыштырылып, мисал-далилдер менен бекемделип, көрсөтмөлүү, жөн кайдыгер ишке кынапталып берилсе угуучуларга таасирдик күчү алда канча зор болуп, эл эсинде узакка сакталышы турган иш. Ушуну эске алганда Калыгул бүгүн бизге жеткен мурастарын көп алдында ошол турушунда, узун-узун ыр

түрмөктөрү катарында айтып, аткарбастан, ыгына жараша, шарты келгенде келки-келки, бир-эки сүйлөм түрүндө сөз арасында пайдаланган болсо керек.

Ушул ойду ырастай турган маалыматты көп жашап, көптү көрүп, көптү билген сөзмөр карылардын айткандарына таянып Калыгул жөнүндөгү изилдөөсүндө Т. Саманчин келтирет: «Калыгулдун оң бетинде калы болгон. Сүйлөгөндө оң ийнин каранып алып, «Ой, журтум!» —деп, узун сабак сөзүн баштоочу экен»¹.

Т. Саманчин келтирген маалыматтардын ичиндеги бул жерде биз үчүн маанилүүсү Калыгулдун «узун сабак сөзүн баштагандыгы». Демек, Калаке өзүнө таандык төл чыгармалары болгон «аз сөз менен макалдардай көп пикирди айтууга мүмкүнчүлүк берген»² месел сөздөрү жалаң түрдө айтылбай, узун сабак кеп ичинде, атайын даярдык менен, мисал милдетин аткарган көптөгөн фактылардын бекемдөөсү аркылуу айтылган.

¹ Т. Саманчин. «Калыгул». КИУА кол жазмалар фондусу, инв. № 138, 3-бет.

² Жогорку эле эмгек, 14-бет.

Муну эске алганда Калыгулдун мурасына ал өз меселдерин айтууда жардамчы, же мисал катары пайдаланылуучу турмуштук белгилүү фактылардан тартып, легенда, аңыз сөз, болмуш, тарыхый окуялар, санжыра

ж. б. түрдөгү көптөгөн оозеки көркөм, же элестүү, таасирге ээ фактылык материалдарды да киргизүү оң болор. Албетте, алардын түрү, «тизмеси», мазмуну бизге белгисиз. Анын үстүнө андай материалдар айтуучу тарабынан шартка, керектүүлүгүнө жараша тандалып алынышы мүмкүн болгондуктан туруктуу «сюжет» жөнүндө айтуу да кыйын.

Калыгулдун өмүр жолунун акыркы мезгилдерине таандык жана анын негизги чыгармалары, албетте, «акыр заман сөздөрү». Алардын Калыгулга таандык экендиги да оңой далилденип, анча күдүк туудурбайт. Ошондой болсо да ушул темага жата турган мурастарда жана жалпы Калыгулдун чыгармаларына карата кыргыздардын белгилүү адамдарынын бири, тарыхчы-санжырачы Белек Солтоноевдин айткан калыс жана

адилет оюн эстен чыгарбоо оң: «Сөзү өз оозунан жазылбагандыктан анык тунугу аз, Калыгулдун айтканы — деп, кийинки ырчылар сөздү өзүнөн көп кошкон жана башка бирөөнүн сөзүн аралаштырган»¹. Бул эскертүү илимдин бүгүнкү деңгээлинде толук өз күчүн сактайт жана Калыгул таануу багытында орчундуу илгерилеш болуп, терең текстологиялык иштер жүргүзүлүп, Калакенин мурастары такталганга чейин эсте тутулуусу оң.

Жогоруда айтылгандардын жыйынтыгында Бай уулу Калыгул кыргыздардын оңу менен солуна бүт кеңири таанымал, аты жана жашоосу легендага айланып, иштеген иштери, айткан сөздөрү узактан бери унутулбай эл эсинде сакталып, өзгөчө урмат-сыйга ээ, Калыгул акылман, олуя, баатыр, кара кылды как жарган калыс бий, Калаке — делген атак-наамдар менен аталып, ысмы даңкталган улуу инсандардын бири экендигин көрөбүз. Ал чыгармачыл инсан, бирок, акын-ырчы эмес, элдик аныктама боюнча акылман. Коомго, турмушка мамилеси, көз карашы боюнча мурдатадан келе жаткан элдик мыкты оң салттардын улантуучусу. Өмүрүнүн акыркы мезгилдеринде ошол тарыхый шартта Орто Азия

¹ Кара— журн. «Ала-Тоо», 1988-ж., № 11, 223-бет.

элдеринин арасында кеңири жайылып, турмушта активдүү роль ойногон акыр заман түшүнүктөрүнүн жактоочуларынан болгон жана бул багыттагы анын «акыр заман сөздөрү» көптөгөн жактоочуларды, ал ойду улантуучуларды пайда кылган.

Чыгармачылыгынын мүнөзүнө карата Калыгулга элдин өзү берген наам-атак — акылман-акылмандык. Сөз кыргыздар арасында илгертеден эле белгилүү болуп, турмушта кеңири пайдаланылып келе жаткандыгына карабастан, бүгүнкү илимде түшүнүктүн маани-маңызына толук туура келип, анын белгилерин бүт өз ичине камтый алган, так синоними боло ала турган атайын термин жок. Бирок кыргыздардын «акылмандык» делүүчү аныктамасына мааниси боюнча жакын түшүнүк илимге белгилүү. Бул жөнүндө белгилүү окумуштуу, академик А. Салиев минтип жазат: «Калыптанып калган ар бир элдин арасында илгертен бери эле дүйнөнүн, коомдук турмуштун түйүндүү маселелерине карата ой

жүгүртүп, жалпы жобо же эреже катарындагы керемет сөздөрдү жаратуу тажрыйбасы орун алып келген. Цивилизацияга аралашып, жазма маданиятка ээ болгон көп өлкөлөрдө ошол багыт өнүгүү жолуна өткөндө жалпы жоболорду өзүнчө ыраатка салып, теория түзгөн адамдар китептерин чыгарышкан, философия билимине жол ачышкан. Ал эми андай маданиятка жетишпеген көчмөн калктарда философиялык теориялар түзүлө албаса да, жалпылоо багытында ой жүгүртүүлөр эч качан өксүбөй, ооз жүзүндө толук улантылып келе берген. Андай адамдар акылмандар, улукмандар, даанышмандар делип аталышкан»¹.

Демек, Калыгулду сөздүн толук маанисинде кыргыздардан чыккан философ деп атоого болбосо да, анын мурастарын ири алды философиялык категориялардын принциптерине ылайык талдоого алуу жөндүү болор эле. Бул багытта иштеле турган орчундуу иш-аракеттер али алдыда деп үмүт кылабыз.

Чыгармачыл инсан катары да, көптүн бири адам катары да Калыгул өз учурунун өкүлү, өз элинин кулуну. Ошон үчүн ал өз коомунун кызыкчылыгын жактайт, иш-аракети, акыл-дараметинин күчү менен элине кызмат кылууга аракеттенет.

¹ «Мурас». Фрунзе, «Кыргызстан», 1990, 3-бет.

Ошол Калыгул жашаган тарыхый шартта кыргыз эли үчүн- жалпы калк тагдырына байланышкан эки чоң маселе өкүм сүрүп, ар бир элим деген эр уул —журт адамынын ой-санаасындагы жүрөк өйүгөн көйгөй болгону күмөнсүз. Алардын бири — байыртадан жамы кыргыз үчүн жашоодогу негизги максат, иш-аракеттеги башкы багыт болуп, элдин эл экендигин айгинелөөдөгү негизги салттык жосунга айланган көз карандысыздыкты сактоо, эл катарындагы атын өчүрбөй жашоо, экинчиси ушул ой-санаа менен тутумдаш, аны аткаруудагы зарыл шарт болуп эсептелген биримдик, ынтымак.

Калыгул жашап, инсан катары калк арасында аракеттенген тарыхый шартта кыргыз урууларынын, ошолордун ичинде Калыгулдун өз уруусунун да, көз карандысыздыгына коркунуч туудурган реалдуу күч Кокон

кандыгы эле. Ошон үчүн бул коркунучка каршы Калыгул иш-аракети, алыска кеткен кадыр-баркынын күчү, акыл-насаат, кеп-кеңеши менен да активдүү күрөшкөн. Эл эсинде сакталып, бүгүнкү күнгө чейин айтылган, айрымдары ушул жыйнакка да киргизилген көптөгөн маалыматтар анын ошол аракеттеринен кабар берип, күбө өтүп турушат. Мисалы, биз алардан Калыгул күүлү-күчтүү кездеринде Кокон кандыгына барган элчиликтерге көп жолдору өзү катышып, акыл күчүнүн жардамы менен кан алдында ага тең ата мамиле кылып, намысын коргоп, кадыр-баркын жогору сактап, ыгына жараша керек учурда сес көрсөтүп, күчү жактан да, акыл-эс, нускалууулук, адат-салтты түшүнүү жана сактай, баалай билүү жактан да андан кем эместигин айгинелеп, абийир табат. Балким сарыбагыш уруусуна Кокон кандыгынын таасири, бийлиги тарабай калышында анын ушундай иш-аракеттеринин чечүүчү таасири болбосо да, бул багытта белгилүү ролу болгондур. Анткени, келе жаткан сыйлуу коноктордун — элчилердин жолуна төшөлүп коюлган баалуу килемдерди ат менен тепсетип бастырып баруу, мындай килемдер силерде барбы?— деген суроого мындай килемдер биздин көчкөн журтубузда калат, аларды унаага жүк кылып артынып жүрбөйбүз! — деп жооп берүү күчтүү, өз баркын билген, тектүү, бай элдин өкүлү экендиктен кабар берип, күтүп жаткандарга тең ата экендигин, күчү —байлыгы алардан ашса ашып, кемибесин билдирген белгиден болсо, конок — деген шылтоо менен чакырган кан алдына байкоостон барып алып, мейман —туткун абалына түшүп, басынтылып, кордук көрүп, улагага олтуруп калган Ормондун артынан издей барып, ордунду таап олтурбайсың —деп жемелеп, татыктуу жайга өткөрүп олтургузуп, анын ким экендигин билдирүү чоң мааниге ээ атайын дипломатиялык чебер ыктардан. Андай ыктар кыргыздар арасында мурдатадан эле кеңири колдонулганы «Манас» эпосунун сюжетиндеги мисалдардан

да даана байкалат. Башкасын айтпаганда да Манастын акылы менен төгөрөктүн төрт бурчунан көп эл чакырып, келген коноктордун ар бирине экиден табак эт тарттырып, Көкөтөй канга аш бердирүүнүн өзү эле ушундай көчмөндөр арасында мурдатадан колдонулуп келген, атайын душман көзүнө көрүнүү, өзгө-жатка

байлыктан-бардыктан, күч-кубат, ынтымак-бирдиктин кабарын билдирүү ыктарынын биринен экенин билдирип турат да. Ошондой эле Калыгулдун Кокон бийлөөчүлөрү менен «кармаш» —дипломатиялык аракеттериндеги табышмактуу сөздөр менен акыл сыноо, дасторконго коюлган дүйүм аш-тамактардын кайсынысын биринчи ооз тиерин байкоо аркылуу жалпы кабыл алынган салттык жөрөлгөлөрдөн кабары барын билүү —акыл дареметин салмактап көрүү ж. б. чыгыш элдеринде чоң маани берилип, кеңири жайылган адаттардан. Мындай сыноолордон жөнүн таап, татыктуу өткөн адамдардын атагы алыска угулуп, көп арасында кадыр-баркка ээ болуп, айткан-деген сөздөрү жогору бааланып, иш-аракеттерине урматтоо менен мамиле кылынган. Ким ким болбосун андай адамдар менен эсептешпей коё алган эмес.

Калыгул кези келгенде өзү элчиликке катышып, ак үйлүүгө алынган жакын тууганынын артынан издеп барып, аны кадыр-баркы менен мейман — туткундан куткарып алып, өз алдынча тобокелчил, баатырдык катары баалана турган иштер иштесе, кээде зарыл керек болгондо Кокондун каны конокко —деп чакырган Ормонду барсаң башың кесилип, бери болгондо эле орго салынасың —деп эскертип, сактык кылып, жибербей да коёт. Мындай учурлар анын баамчыл, сезгич акылынын, жоонун сырын билген, учурду туура баалай алган дипломаттык, саясатчы катарындагы сапаттарынан кабар берген белгилер.

Албетте, Кокон кандыгынын жөө тумандай жылып, кыргыз жеринин кокту-колот, өрөөндөрүн акырындап акырындап өзүнө баш ийдирип келе жаткан жүрүшүн өзү жеке катышкан элчилик, оозеки опуза, же бир кишинин кадыр-баркынын күчү менен токтотуп коюуга болбой турганын акылман Калыгул жакшы түшүнгөн. Мындай апат-алааматтан арачалап кала турган негизги күч элдин — уруулардын ынтымагы, биримдик, жалпы баш кошулуу менен каршы турган активдүү күрөш эле. Ошон үчүн акылман Калакенин элге айткан насаат сөздөрүнүн — меселдеринин негизги мазмунун жалпы журтту ынтымакка, биримдикке чакырып, ата-бабанын мурдатадан келе жаткан мыкты салт, жөрөлгөлөрүн катуу сактап жашоо түзөт. Ушул мазмундагы месел —

мурдатадан элге кеңири макал сөздөрүнүн бириндеги ой маңызды туюнткан накыл бул:

«Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагың жок болсо
Алдыңдан таяр алтын так»¹.

Ынтымак, элдин биримдиги Калыгулдун түшүнүгү боюнча өзүнөн өзү боло койбойт, ал алды менен журт башында туруп, анын сөзүн сүйлөп, камын көргөн, биримдикке, ынтымакка данакер болуп, өзү үлгү көрсөтүүчү азаматка байланышкан. Андай азаматтын Калыгул көргөн идеал элеси мындай:

«Жакшы чыккан азамат
Элин билет,
Элин билген ал адам
Билим билет,
Эчен түрдүү адамдын
Тилин билет.
Чыгып турган ал адам
Чынар болот,
Чымчык сайрап, чынарга
Булбул конот.
Түбү жоон тамырлуу
Терек болот,

¹ Ушул жана мындан наркы келтирилүүчү макал-санаттар, меселдер, ыр саптары азыркы жыйнактан алынгандыктан алардын ар биринин булагын көрсөтүп олтурууну зарыл деп эсептебедик.

Көлөкөсү көп жанга
Керек болот.
Андай адам табылбайт,
Кайда болот?
Ошол чыкса дүйнөгө
Пайда болот.
Тийип турган асманда
Күндөй болот,
Макулуктун баарына
Бирдей болот.
Ошол адам ойлосоң
Кимден чыгат?

Ушул турган калайык
Элден чыгат».

Ошол кездеги тарыхый шарттын талап —деңгээлин эске алганда, балким, Калыгул эл биримдигин камсыз кыла турган күч — элин билген, акылы жетик, эчен түрдүү адамдын тилин билип, көңүлүндөгүнү түшүнгөнгө жараган, көпчүлүктү тегерегине топтой алган, чынар теректей көлөкөсү көпкө пайдасын тийгизген, асмандан тийген күндөй жалпыга тең караган адам башында турган кандык бийлик — деп, түшүнгөндүр. Кыргыздар арасында уюмдашкандыктын, биримдиктин символу катары кандуу журт болуу түшүнүгү байыртадан эле жогору бааланган. Ошон үчүн, балким, Калыгул да мурдатадан эле кыргыздар арасындагы айтылып жүргөн, «Манас» эпосунда да кеңири орун алган:

«Өкүм болбой өнүкпөйт,
Өзүнчө бу журт жөнүкпөйт,
Башчысы болбой марыбайт,
Баш аламан жарыбайт,
Каны болсо кар болбойт,
Жарактуу киши зар болбойт,
Жайыт болбой, мал болбойт,
Жабылса душман жан койбойт,
Калкалайм десең жаңыңды
Көтөрүңөр каныңды»¹ —

деген мүнөздөгү накылдардын маңызын эсте тутат, каптап келе жаткан душманга сүр, элге бел-арка, кармашта күч-

¹ Манас. С. Орозбаковдун варианты, 1-китеп, Фрунзе, 1978-ж. 264-265-б.

кубат боло турган калк башындагы канды ойлоп, өз кыялындагы идеалдуу кандын негизги белгилеринин бир кыйласын жакын тууганы Ормондон көрүп, эл керегине ушул жарап, коркунучта калканч болуп бере алат— деген үмүт менен ага иниси катары эле эмес, эл ишине жарай турган азамат катары жардам берип, кеп-кеңешин айтып, колдоо көрсөткөндүр. Бирок, анын үмүт-тилеги ал каалаган түрдө туура келип, ордуна чыга койбогон өңдөнөт. Чынында ушул жердеги биз айткан жоромол жөн эле болжол эмес, Калыгулдун иш-

аракетинин фактылары менен далилденген анык ой-максаты болгон күндө да Калыгулдай терең акылдын каалоосу

экендигине карабастан, андай максаттан оң натыйжа чыкмак эмес. Себеби тарыхый шарт —учур башка болгондуктан андай аракет кыял бойдон гана калмак — урууларды биригүүгө, ынтымакташууга мажбур кылып түрткөн феодалдык мамилелердин алгачкы өсүш-өнүгүш учурларынан айырмаланып, өзүнүн өнүгүү чегине жетип, эми бөлүнүүгө, бытырандылыкка баш койгон ошол кездеги кыргыздарда өкүм сүргөн уруулук —феодалдык түзүлүштүн закон ченемдүү көрүнүштөрү буга жол бермек эмес. Ошон үчүн бир катар чоң-чоң уруулар үчүн формалык белгиси боюнча кан делип эсептелген Ормон чын-чынында бир эле уруунун —өз уруусунун гана башчысынын деңгээлинде калган, иш-аракеттеринин көбү жактан ал өзү да ошол абалынан көтөрүлө алган эмес. Ал гана турмак өз уруусунун ичинде да анын эркин дайым эле так аткаруу жүзөгө ашырыла бербеген.

Кыясы ошондон го Калыгул өзү да жалпы элдин башын кошуп, ынтымакка келтирүү аракетинин жүзөгө аша койбосун түшүнгөн өңдөнөт. Буга анын иш-аракеттери, айткан сөздөрү күбө.

«Малыңды айтып мактанба,
Көп казакка аттанба,
Казактын малын аласың,
Как талаада каласың» —

деп кеңеш айтса жакын иниси Ормон кебине кулак салбайт. Эл башында турган адам баарыга тең, көпкө көлөкөсү тийген чынардай болуш керек дегенине,

«Уксаң айтам далайды,
Оюңа алып, билип жүр
Уруп жүргөн малайды.
Көп кыйнаба кулуңду,
Угуп жүргүн мунумду,
Кезек келип калбасын,
Кегин кокус албасын» —

деп, айткан акылына көнбөйт. Ошон үчүн жаны кашайган Калыгул ага катары:

«Ой, иним, Ормонум,
Жеген менен тойбодуң,
Кой дегенге болбодуң,
Акыры сен оңбодуң» —

деп, кейийт. Ушул кылык-жоруктарың башыңа тийип,

«Орус алат жериңди,
Сындырат сенин белиңди,
Уга жүргүн кебимди,
Таап коёт эбиңди» —

деп эскертет.

Өзүнүн эл биримдиги, ынтымак жөнүндөгү айткан дегендери текке кетип, бул багыттагы иш-аракеттеринен майнап чыкпаганына качан ал башкалар турмак Кылжырдын эки уулунан тараган өз жакын туугандарын ыкка көндүрүп, эпке келтире албай койгондо көзү жетип, зээни кейип, муну замандын тарып, акыр замандын жакындаганы деп туюп, аны ата салты, карыны сыйлоо, жашты урматтоо, мурдатадан келе жаткан үрп-адат кыйроо, оң терске айлана баштагандын белгиси катары кабыл алган өңдөнөт. Мунун далилин анын өмүр жолундагы бир бурулуш учур да айгинелей алат: бугу менен сарыбагыштын билермандары чогулуп, отуз байтал байге сайып, ордо атып жатканда кадырлуу калыстардын бири катары тамашаны көрүп олтурган Калыгул оюндан от чыгып, арты чырга айлана турган болгонун байкап: «Ордонун ичи канга толуп, кан чийинден чыгып бара жатат, ойнуңарды токтоткула!» — деп ордунан туруп, талап кылган экен. Бирок, анын акыл-кеңеши эске алынбайт. Оюндан чыр чыгып, акыры кан төгүлгөн чоң чатакка айланганда бир нече жолу эки урууну эпке келтирүү аракетин көрүп, айла болбогондо туугандарына таарынып, Ормондон алыстап, башка жайлап, ыраак жашап, атайылап чакырса гана барып, катташуусу сээлдеп кеткен экен делет элде.

Муну Калыгулдун өмүр жолуна тиешелүү, бурулуш учуру дебестен, көз карашына зор таасир тийгизген, аны турмушка башка түшүнүк менен кароого түрткү болгон өзүнчө бел катары кароо абзел. Анткени ушул мезгилден тартып анын акыр заман сөздөрү башталат.

Калыгулдун өмүр жолунун акыркы учурларына жакын жалпы кыргыз журтчулугунун өз алдынчалыгына

коркунуч келтирген дагы бир күч пайда болгон. Ал коркунуч казак талааларын басып өтүп, Алматыга келип калган орус падышачылыгынын бийлиги эле.

Калыгул үчүн да, башка кыргыз уруулары үчүн да Кокон кандыгы үйрөнгөн жоо, көп жактан тең ата, анын үстүнө алуучу салыгынан башка зыяны жок —уруулардын ички ишине дээрлик кийлигишпеген, өз бийлигин негизинен уруу башчыларына таянып, ошолордун жардамы менен жүргүзгөн, өзүнүн да түбү бош, күч-кубаты чамалуу, ошон үчүн көбүнчө жалтак, анын жарлыгын ыгы келгенде тоотпой коюуга да боло турган душман болсо, дини, тили, салт-санаасы, көптөгөн түшүнүктөрү башка орус падышалыгы алда канча коркунучтуу болчу. Эң башкысы ал түптүү элге таянган, абройлуу, бет алганынан кайтпас, түбү солк этпес, күчтүү жоо экендиги.

Чар тараптан кабары бар, бүгүнкү болуп жаткан эмес, эртеңки келечекте эмнелер болорун байкай алган баамчыл, терең акыл адам Калыгул казактарды басып келген орус падышалыгынын бийлиги бүгүн болбосо да, эртең кыргыз жергесине жайыларын, анын жылышын токтотуп коё ала турган реалдуу күч жоктугун даасын сезип-билип турган. Эл мүдөөсүн көздөө максаты каны-жанына сиңген, ак нээт, калыс адам көрүп-билип турганын элге айтпай, эскертпей коё алган эмес.

Эл ынтымагы, биримдиги тилеги таш каап, башкалар турмак өз жакын туугандары да бул максатын колдобой койгондон оозу күйгөн Калыгул эл башына түшкөнү келе жаткан коркунучту эскертип айтуу менен, андан журтун калкалап калуунун туура жолун таппай айласы куруп, далбас урат.

Мурдагы ата-бабанын басып өткөн жолундагы тажырыйбага таянып көчмөн калктын өкүлү катары Асан кайгы калк башына келе жаткан коркунучтан кутулуп кетүүнүн башка жолу болбосо көчүп кетип, жаңы жай таап жан сактоону сунуштаса, андай жол оң натыйжа бербесин Калыгул жакшы түшүнгөн. Анын үстүнө кыргыздар келе жаткан жоодон сактануу — кутулуу үчүн көчүп кете турган жайлуу жай — бош жаткан ээн жер да жок эле —казак-кыргыздар кытай менен орустардын арасында жай алып жан сактаган элдер экендигин Асан кайгы, Букар жырау эле эмес, бул эки элдин акыл жүгүртө

билген ар бир ата уулу мурдатадан эле билишчү. Ошон үчүн коркунуч каптап келе жатканын түшүнүп турган Калыгул көчө качалы дебейт, тескерисинче ушундай опурталдуу ой башка бирөөнүн нээтине келбесин — деп чочулап алдын алган таризде өз журтуна:

«Күңгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак,
Аягынан агып чыкпайт бир булак,
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик,
Суу сайын нарын табак эти бар,
Ысык-Көл бейиштин бир эшигидир.
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Жай болуп жан кейиткен ысыгы жок,
Ат жеткен жерде
Мындан артык кызыгы жок,
Мактанып жер жетерби,
Адам мындан кетерби,
Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар!» —

деген насаатын айтыптыр (Калыгулдун Ысык-Көлгө, ошол аркылуу мекенге берген баасы башка шартта, бөлөк маани-маңызда өзүнчө себептерге байланыштуу айтылуусу да ыктымал. Бул жерде жалпы ойдун багытына ылайык гана мисал түрүндө келтирилди).

Ошентип, эл башына дагы бир алаамат, оорчулук, кыйын-кыстоого дуушар кылуучу коркунуч келе жатканын сезип, билип турган Калыгул журтту андан куткаруунун туура жолун, калкаланып калар айла-амалды көрө албаса, айтып бербесе да чындыкты алдын ала эскертет жана ошол келе жаткан опоттун чегин, өлчөмүн, коркунучтуу натыйжаларын эл туура баалап, терең түшүнсүн үчүн аны калкка мурдатан тааныш,

«Ан азирети байгамбар,
Адам ата баш болуп» —

эскертип кетишкен акыр замандын белгиси катары баяндайт. Бул үчүн алды менен акыр заман доору кандай болору жөнүндөгү белгилүү маалыматтар эске салынат:

«Акыр заман кишиси
Кичине болот мүчөсү,
Илгерки өткөн адамдан

Башка болот,
Адеби жок сүйлөгөн
Кашка болот,
Конушу такыр, чөбү жок,
Ташка конот,
Эгиндин нурку азайып,
Ачка болот.
Акыр заман адамы
Бакыл болот,
Мал азайып-арымдап,
Жакыр болот.
Эгини өнүп, чөп чыкпай,
Такыр болот,
Андан кийин замана
Акыр болот».

Ошол акыр заман жакындаганда — анын доорунда

«Акыр заман адамы
Алым болот,
Аяттын сөзүн бек тутпай
Залым болот.
Аганын тилин ини албай
Чагым болот,
Биринин тилин бири албай
Жайыл болот,
Каапыр менен аралаш
Айыл конот».

«Акыр заман жакындап келип калды», анын бир белгиси:

«Өңү сары, көзү көк
Орус чыгат,
Узун чыккан чөп болсо
Оруп чыгат,
Кыска чыккан чөптөрдү
Коруп чыгат,
Ай-ааламдын баарысын
Соруп чыгат».

Орус келсе малы-жаныңды «эсептеп катка салып»,
«миң үйгө бир адамды болуш коюп», колундан бийлигинди
алып, «тың чыккан эл азаматтарын бирден терип

кармап», мал-мүлкүңө, жер-сууңа ээ болбой каласың. Ошол алааматтын эң башкы зыяны - коркунучтуулугу жер-суу, дүнүйө-мүлкүңдү эле эмес, эс-акылыңды да басып алып, өзүнө баш ийдирет. Натыйжада «карыядан каада кетип, катындан уят кетип, келинден келбет, уулдан урмат, кыздан кылык кетип, атанын тилин уул, аганын тилин ини албай»,

«Карыяң каада көрбөй,
Жигитиң жилик албай,
Кайран элим кантээр экенсиң,
Кайыр сурап тентип кетер бекенсиң?! —

деп кейийт. Элдин өз башына өзү ээ болбой, бийлигинен ажырап, жер-суу, мал-мүлк эле эмес, эс-акылы да туткундалып, каада-салт өзгөрүлүү акыр заман доорунун белгиси, ошондо:

«Тууганың кас болор,
Корооң бош болор,
Миңгениң жыгач ат болор,
Ыгы жокко жан берип,
Ыйманынан жат болор.
Тоо токол болор,
Токол байбиче болор,
Уй пул болор,
Кул бий болор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар»... —

деп эскертет.

Эл арасындагы жакшы-жаман, оң-терс жөнүндөгү бардык түшүнүктөр мурдатан келе жаткан ата-бабанын каада-салттарынын эреже жосундарына байланышкан, адамдардын жүрүш-туруш, адеп-ахлак, бири-бири менен болгон мамилелерине тиешелүү ар бир кадам ошол салттык эреже-жосундар аркылуу гана бааланган жана түшүндүрүлгөн ошол тарыхый шарттын учурунда мурдатадан калыптанган жана жалпы кабыл алынып негизги заң-мыйзамдык укукка, бузулбай турган негизге, жалпыга бирдей таандык ыйыктык деңгээлге ээ болгон каада-салттардын бузулушу, өзгөрүшү коомдун бардык мүчөлөрү — элдин бардык өкүлдөрү, улуу-кичүү дебей жалпы журт үчүн өтө коркунучтуу да, оор

да көрүнүштүн белгиси болчу. Ошон үчүн карыядан каада-кетип, тууганы кас болуп, ыймандан жат болуу, ошондой эле токол байбиче, уй пул, кул бий болуу ж. б. салттык жосундардын кыйрашы аларды айтып, элди эскертип жаткан Калыгул үчүн эле эмес, элдин эркек-ургаачы, кары-жаш дебей бардык адамдары үчүн акыр кыямат доорунун белгилери катары кабыл алынганы шексиз.

Салттык түшүнүктөрдүн өзгөрүшү оң, же терс натыйжага алып келери кийин коомдук өнүгүүнүн такыр башка шарт-деңгээлдеринде айкын болгон белги. Ал эми Калыгул жашаган тарыхый шарт учурунда каада-салттык эреже-жосундардын оң катары кабыл алынгандарынын айрымдары (мисалы, уйдун пул болушу, же кулдун бий болушу) кийин качандыр бир убактарда өз баркын, негизги жүк-мазмунун өзгөртүшү, мааниси башка болуп калуусу ошол учурдун адамдары үчүн ойго келбей турган нерсе эле.

Кыргыз жергесине орустун келерин Калыгул жөн эле болжоп айтпайт, ал өзү уккан, жакшы билген маалыматтарга таянып, ошолордун негизинде жыйынтыкка келет:

«Омбуга орус толду — дейт,
Бизди онтортор кези болду — дейт,
Алматыга орустан
Аскер келип конду—дейт,
Казакты бүтүн каратып,
Бизди какшатар кези болду— дейт».

Казакты бүт каратып алган орус ага канатташ жашаган кыргыздарга келбей токтоп калар жөнү жок экенин байкоо-түшүнүү Калыгул сыяктуу терең акылга ээ, баамчыл адам үчүн анча деле кыйын эмес эле. Ошон үчүн ал

«Алматыга келгенде
Албай бизди койчу эмес,
Каршылык кылып катылсак
Оңой-олтоң сойчу эмес» —

деп эскертет. Ошол орус келсе:

«Мал-башыңды кагазга
Каттап алат,
Көңүлүнөн чыгарбай

Жаттап алат»...
«Жериңди орус алган соң
Корук болот,
Түрлүү-түрлүү алаамат
Жорук болот,
Кыргыз сага кара таш
Конуш болот,
Жердин-суунун ээси
Орус болот»...
«Жериңе келип жай салып,
Чениңди алат,
Илгери басып жүргүзбөй
Белиңди алат,
Оозундан сөз чыгарбай
Кебиңди алат,
Ынтымактан айырып,
Эбиңди алат»...
«Алдап сүйлөп жакындап,
Акылды алат,
Ынтымактан айырып,
Эбиңди алат»... —дейт.

Орус падышалыгынын баскынчылык саясатынын кесепеттери анын бийлигинин алдында калган эл үчүн зор коркунуч экендигин Калыгул сыяктуу эле андан алда канча көп убакыттар мурда кыргыздар менен канатташ жашап, бири-биринин абалынан кабардар болушкан казак элинин көрүнүктүү өкүлдөрү да өз калкын эскертип айтышкан. Мисалы, казактардын Асан кайгысы «Ертисти өрлөп орус жүр» — деп жакындап келе жаткан жоо жөнүндө эскертсе, Абылай кан заманындагы атактуу ырчы Букар жырау:

«Күн батыстан бир дуспан,
Акырда шыгар сол тустан,
Өзү сары, көзи көк,
Бастыгының аты поп.
Күн шыгыска карайды,
Шашын алмай тарайды.
Кудайды билмес, дини жок,
Жамандыкта мини жок.
Осы сынды бир кэпир

Аузы-басы жүн кэпир
Жаулап келер журтыңа'» —

деп, Абылайга кабарлайт. Ошол орус келгенде казак калкынын арасында кандай өзгөрүштөр болорун, сөзүн улантып, Букар жырау мындай мүнөздөйт:

«Жагалы шекпен кигизип,
Малды май жагар муртыңа.
Жемирлерге жем берип,
Ел камын айткан жаксыны
Сөйлөтпей урар уртына.
Бауыздамай ишер каныңды,
Өлтирмей алар жаныңды.
Кагазга жазар малыңды,
Есепке салар барыңды.
Елиңди алар колыңнан,
Эскер алар улыңнан.
Тексизди төргө шыгарып,
Басыңа ол күн туганда
Теңдик тимес колыңнан¹».

Сөз болуп жаткан маселе боюнча көрүнүштү баалоо, кабыл алып, түшүндүрүү жактан Калыгул менен казак акындарынын мамилеси, кабылдоосу бирдей экендигин казак окумуштуулары да атайылап белгилешет. Мисалы, Бауржан Омарулы бул жөнүндө «Казак-кыргыз касиретнамасы» аттуу изилдөөсүндө Калыгулдун акыр заман сөздөрүнөн чоң үзүндү келтирип, ал ыр саптарын минтип түшүндүрөт: «Калыгул акыр заманды осылай кейиптейди. Бул сарын, жыр оралымдары казак акындарынын шыгармаларында жетип, артылады. «Кэпир мен аралас ауыл конар», «Уй пул болор, кул би болар», «От шыкпай жериңтакыр болар», «Тексиз жерден би шыгар» — дегендер казак эдебиети үшүн бөтендиги жок, айтылып жүргөн ойлар. Бирден назарыңды аударып, елең еткизетини «Аяк бас болор», бас тас болар» —деген тиркес. Осы жолдардың куаты алдыңгы айтылгандардын бэринен да күштирек¹».

Эки элдин түшүнүгүндөгү мындай жакындык кокустук көрүнүш, же бир-эки адамга гана тиешелүү белги

¹ Б. Омарулы. Казак-кыргыз касиретнамасы. Нур-Сзулет, Кызылорда, 1998, 18—19-беттер.

¹ Ошондо эле, 32-6.

эмес. Анын тамыры терең, көптөгөн акыл-эс, талант ээлерине таандык болуп, атайын багыттык маңызга ээ.

Бул көрүнүш да эки элдин изилдөөчүлөрү тарабынан мурдатадан эле белгиленип келген. Аны ошол эле окумуштуу «Казак эдебиети мен кыргыз эдебиетинин отаршылык деуирдеги даму укастыгы жөнінде буриннан сөз болуп жүр' — деп эскертет.

Мындай абалдын себебин ошол эле изилдөөчү: «Еки елдин аркалы акындары да кауипти Ресейден күтти. Жазалаушы желдеттер келген соң, жердин талауга түсетинин, заманның да, пигылдың да бузылатынын болжоп айтты¹». «Сол кауип, сол күдик раска айналды. Казактыңауылы мен кыргыздын айылынын үстүндө отаршылдыктын сойылы ойнак салды. Отарлаушылар улт болып уйыскан калың елди коныстан айырып, еркиндигине тусау салды, салты мен санасына шабуыл басталды. Бул соккыны Алатауды ен жайлаган казак-кыргыз кат-кабат жеди²» — деп түшүндүрөт.

Калыгулдун акыр заман сөздөрү менен айрым казак акындарынын зар заман темасындагы ырларынын маңыздык, мазмундук жактан көптөгөн жакындыктары бар экени мурдатан эле илимде көңүл бурулган, кеңири белгилүү чындык. Ал эми ошол жакындык эки элдин өкүлдөрү бири-биринен үйрөнүп алып, бирин бири кайталаган белги эмес, турмуш тиричилиги, жашоо шарты, каада-салт, көпчүлүк түшүнүктөрү боюнча бири бирине жакын, анын үстүнө жанаша жашаган калктардын бирдей тарыхый шартта окшош абалга дуушар болушунун натыйжасында реалдуу чындыкты бирдей кабыл алып, бир багытта түшүндүрүшүнөн келип чыккан мыйзам ченемдүү көрүнүш. Албетте канатташ жашап, карым-катнашта болгон элдердин бири биринен кабардар болуп туруусу мүмкүн экендикти да такыр эле жокко чыгарууга да жарабайт. Ошону менен бирге эле эки элдин акылы зирек, таланттуу, баамчыл өкүлдөрү бири биринен укпаса да турмуш чындыгынын бирдей фактыларын бири бирине жакын кабылдап, жакын

¹ Жогорку эле эмгекте, 19-бет.

² Ошондо, 13-бет.

сөздөр менен түшүндүрүшү толук ыктымал нерсе. Анын үстүнө, чынында, жакындык болгону менен орчундуу айырмачылык да даана байкалат. Эл башына түшкөнү турган кыйындык менен анын натыйжалары алып келиши мүмкүн болгон орчундуу өзгөрүүлөрдү Калыгул түптүү сөз — мурдатадан белгилүү болгон орчундуу идеологиялык аныктамаларга байланыштыруу аракетин көрүп, акыр заман белгилери катары атаса, казак акындарынын ырларында андай алысты болжоп, даана көрүнүп турган максаттуу туюнтма жок, көбүнчө кайгы-касирет, муңкануу, көңүл чөгүү менен гана чектелишет. Ушунун натыйжасында Калыгул эки кылым өткөн соң заман оңолуп, элдин ит аягы мис, байпагы киш болуп, жесир катын миң кой айдап, кой үстүнө торгой жумурткалаган бейпил, жыргал турмуш башталарын эскертсе, андай үмүттү казак акындарынын ырларынан көрбөйбүз. Бул абалды туура байкап, казак окумуштуулары өзүлөрү да калыс баа беришет. Мисалы, жогоруда

эле эскерилген изилдөөчү өз эмгегинде минтип жазат: «Казак акындары заман күйин толгаганда көбине торыгумен бастап, шарасыздыкпен битиреди. Тыгырыктан шыгудың жолын издеп күйинеди. Ал, Калыгулдың болжамынан үмиттиң жели еседи. Толгаудың аягы келешекке сеним уласады:

Ал заманың кетээр,
Арты оңолоор.
Жесир катын миң кой айдаар,
Кой үстүндө торгой жумурткалаар¹».

Калыгулдун акыр заман сөздөрүндөгү кийинки муун өкүлдөрүн айран таң калтырып, авторуна мурдатан берилген акылмандык даңкынын үстүнө андан баркы боюнча кем калышпаган олуя, көзү ачык делинген нааматактардын ыйгарылышына түрткү болгон өзгөчө белгинин бири «сөздөрдөгү» айрым жоромол-болжолдордун турмуш көрүнүштөрүнүн кээ бир

¹ Б. Омарулы. Казак-кыргыз касиретнамасы, Алматы, 1998, 20-бет.

учурларына дал келип, айтылгандардын төп чыгып тургандыгы.

Калыгул терең акылдын ээси экендигине эч ким шек кылбайт. Ошондой эле анын тарыхый учур-шарт талабын туура түшүнгөн, фактыларды урунуштуруп, салыштыруу аркылуу туура натыйжа чыгара алуу, окуянын жүрүшүн, багытын белгилеп, келечектен жоромол айта алуу жөндөмүнө ээ баамчылдыгына тен бербей коюуга да мүмкүн эмес. Бирок, кандай гениалдуу акылга ээ адам болсо да өзүнөн 100—200 жылдар кийинки учурлардагы коомдо, элде, турмушта боло турган ар бир өзгөрүштү, жаңылыкты так белгилеп айтуусу турмушта болууга мүмкүн эмес, акылга сыйбас нерсе.

Ырас, Калыгул феодалдык уруу түзүлүшүнүн кыйрап, бытырандылыкка баш коюп, натыйжада уруулар арасындагы биримдик, ынтымак жоголуп, ата-бабанын мурдатадан ардакталып келген көптөгөн салттык жорук-жосундары бузулуп, өз баркынан ажырап бара жатканын жана ага кошумча болуп өзү күчтүү, атак-даңктуу чоң мамлекеттин башкаларды, айрыкча өзүнөн чабал элдерди басып, каратып алуу далалатынан улам келип чыккан коркунуч күн санап жакындап келе жатканын көрүп, ал коркунучтан кутулуунун жолу жок экенин түшүнгөн. Ошондой эле ал жакындап келе жаткан коркунучтун себепкери дини, тили, үрп-адат, жорук-жосундары жактан кыргыздардан башка эл экенин эске ала ошол баскынчы бийликке ээ болсо, мал-мүлктү, жер-сууну алуу менен эле алымсынып калбай, элдин түшүнүгүнө, эс-акылына да баскынчылык кылып, чабуул коёр, таасирин тийгизбей койбос, натыйжада ансыз эле ыдыроого баш койгон жорук-жосун, салт-санаа өзгөрүп, мурдагы ата-бабалар кабылдаган нук-насилинен башкачаланар — деп баамдаганы ырас деш жөндүү. Муну ал акыр замандын башталышынын белгиси катары жоруп, жер астын-үстүн болуу, жакшы-жаманга айлануу, жорук-жосун бузулуу, пейил таруу, адамдардан уят-сыйыт кетүү, напси бузулуу ж. б. терс көрүнүштөр күч ала турган доор жөнүндөгү мурдатадан белгилүү болгон ишенимдердин негизине таянуу менен өзүнө чейинкилер жана өз учурунун көпчүлүк адамдары оң катары кабылдап, түшүнгөндөрдү астын-үстүн кылып, оңун

терске айландырып айткан: Тегиз жерден тегирмен чыгар, тексиз жерден бий чыгар, уй пул болор, кул бий болор, же «Кызыл-кызыл кыялар, кыргый талга уялаар, такыясын колго алып, кыз жигитти кубалаар» ж. б.

Ушул негизинен өтмө катар, каймана маанисинде түшүнүлүүчү, жалпылык мүнөздө айтылган сөздөрдү кийинки муун өкүлдөрү тарыхый өсүп-өнүгүүнүн, коом-заман өзгөрүүнүн натыйжасында пайда болгон эл арасындагы, коомдук турмуштагы, жүрүш-туруш, түшүнүк, салт-санаадагы ар бир жаңылыктарга, өзгөрүүлөргө өз алдынча жоруп, баягы Калыгулдун айткандарынын белгилери катары чечмелеп түшүндүрүү адатка айланган. Ошону менен бирге эле айрым акындар, жөн салды эл арасындагы кайдыгер адамдар деле өзү айткан Калыгулга таандык материалдардын арасына турмуштагы бул же тигил учурга туура келе турган маанидеги бир, бир нече ыр саптарын өзү кошуп кыстырып айтуу учурлары аз эмес экендикти да (жогоруда биз келтирген тарыхчы Б. Солтоноевдин «сөзү өз оозунан жазылбагандыктан анык тунугу аз, Калыгулдун айтканы — деп кийинки ырчылар сөздү өзүнөн көп кошкон жана башка бирөөнүн сөзүн аралаштырган» —деген адилет сөзү негизинен ушундай учурларга карата айтылган деш жөндүү болор эле) эстен чыгарбоо зарыл. Ушул эле жыйнакка кирген материалдардын ичиндеги информатор өзү айткан Калыгулдун сөздөрүнүн арасына «Айнектен сүрөт көрөсүң» — деген сүйлөмдү кошуп айтып, азыркы телевизорду айтып жатпайбы — деп түшүндүрмө берүүсү ушундай учурлардын даасын мисалдарынын бири.

Албетте, Калыгул айткандардын ичинде ал адамдын баамчылдыгын, терең акылын белгилей турган заман багытынын эртеңкисин баалай алган, көрө билген фактылар аз эмес. Мисалы ал орустар кыргыздарды басып

алса, элди жер-сууга ээлик кылдырбай, дурусураагын тартып аларын божомолдоп, узун чөптү оруп, кыска чөптү коруй турганын эскертет, ошондой эле калктын акыл-эсине таасир этүүнүн натыйжасында үрп-адат, каада-салттардын көбү астын-үстүн болуп өзгөрүп «уй пул болуп, кул бий болуу» мүмкүндүгүн айтат. Жашоо

шарт да өзгөрүп, мурда жок, ойго келбей турган жаңылыктар жаралышын — тегиз жерге тегирмен жүрөрүн «көрөт» (бул Букар жыраунын чортон балык карагайдын башына чыгат — деген укмушундай эле кеп). Буга акыр заман болордо жорук-жосун, каада-салт бузулуп, пейил тарып, оңго терс, жакшыга жаман үстөмдүк кылуу жөнүндөгү мурдатадан айтылып жүргөн түшүнүк— ишенимдер жуурулушуп берилүүнүн натыйжасында Калыгулдун жоромолдору пайда болгон да, аны кийинкилер

өз турмушундагы көрүнүштөргө ыйгарып жорукшкан.

Акыр заман сөздөрүнөн башка Калыгулга таандык делип эсептелген мурастардын ичинде макал-лакап, санат-насыят түрүндөгү чыгармалар да бир топ арбын. Алар тематикасынын мүнөзү, мазмуну жактан ар кыл.

Айрыкча оң-терс, жакшы-жаман жөнүндөгү мурдатадан келе жаткан элдин салттык түшүнүктөрү, адамдардын сапаттарындагы, кулк-мүнөздөрүндөгү пайдалуу жана зыяндуу жактар, үрп-адаттардагы алгылыктуу, же керексиз көрүнүштөр, турмуш тажырыйбасынын корутундусу катары айтылган чулу ойлор, накыл-учкул сөздөр басымдуу орунду ээлешет. Мисалы:

«Атын баккан азамат
Катын багат,
Итин баккан катындар
Элге жагат, ^
Элге жаккан ал катын
Эрге жагат» —

деген сыяктуу адамдык сапаттагы оң көрүнүштөрдү жогору баалаган, же

«Урайын десе кудайың
Уулу душман жудайым,
Кызы салат кыйынга,
Кеби баспайт жыйынга,
Келини чыгат кер айтып,
Кемпири жыгат тырайтып,
Датыңды айтар адам жок
Жат бутунду сырайтып» —

деген түрдөгү жашоодогу ынтымак-ырашкердиктин маанисин туюнткан,

«Өткөн өмүр —качкан куш,
Кайтып келбейт ордуна,
Булут минсең жетпейсиң
Мурунку өткөн жашыңа.
Шамал минсең жетпейсиң
Санаа менен өмүргө,
Санасаң айла таппайсың
Ажал менен өлүмгө» —

деп, тубаса чындыкты баяндаган ж. б. материалдар арбын.

«Элге келет бир кезек,
Жерге келет бир кезек,
Элге кезек келгенде
Салкын, чалкар төр жайлайт,
Күтүрөтүп мал айдайт.
Жерге кезек келгенде
Бети килем түр болуп,
Байчечекей гүл жайнайт» —

деген мүнөздөгү оомалуу-төкмөлүү дүйнө, келме кезек бар экенин эскерткен,

«Ушу турган кара жер
Жан бүткөндүн баарын жээр» —

деп убактылуу жашоону, өлүмдүн чындыгын эскерткен ойлор да аз эмес.

«Бир адамдан
Алтымыш уул тараса,
Ар кимиси
Ар бир ишке жараса,
Он беши
Дилде кылыч байланса,
Он беши
Кан алдында сайраса,
Он беши
Аштык эгин айдаса,
Он беши
Төргө көчүп жайласа,
Ошонун ар кимиси арбаса
Ол адам армандуу бул дүйнөгө,
Не болорун билбейбиз о дүйнөдө»——

деп, ата-энени, улууну сыйлоо, урмат көрсөтүү жашоодо чоң мааниге ээ экендигин баса белгилейт.

Чакан жыйнактын бет ачарынын милдетин аркалаган жупуну кириш сөз кеңири пландагы терең изилдөөнүн жүгүн көтөрө албасы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошон үчүн Калыгулдун бардык мурастарын түгөл камтыган ой айтуу, белгилери боюнча көп жанрдуу, тематикасы эң эле кеңири болгон ага таандык бардык чыгармаларын бүт ирээти менен талдоого алуу аракети бул жолу көрүлгөн жок. Жөн гана жыйнакка кирген чыгармалардын негизги багыттары белгиленип, аларды туура кабыл алуу, түшүнүү маселелерине байланышкан жеке мүнөздөгү айрым ой-пикирлерди учкай айтуу, ортого салуу далалаты көрүлдү. Алар да, чынында, такталган аныктама, же баары эсепке алынып бүтүм чыгарылган корутунду эмес, ой бөлүшүү, ушундай десе кандай болот? — деген мүнөздөгү кеңешүү.

Калыгул жөнүндө терең илимий изилдөө жүргүзүү, далил, аргументтери бекем, талашсыз фактыларга таянылган калыбет ой айтуу келечекте болор, андай орчундуу ишке белсенип киришип, аракетинен оң, маанилүү натыйжа чыгара иштөөчүлөр журт арасынан, айрыкча, филолог, философ окумуштуулар катарынан чыгар деген үмүттөбүз.

Калыгулдун бул топтогу көп кырдуу мурастарынын баарына токтолуу мүмкүнчүлүгү болбосо да жөнөкөй сюжеттик курулмага ээ чакан эки чыгармасын эскерте кетүү жөндүү деп эсептейбиз. Алардагы бизди кызыктырган жагы ошол эки чыгарманын экөө тең, биздин оюбузча, Калакенин жеке өмүр жолу менен байланышы бардыгы жана автор аларды атайылап жаратып, өзгөчө маани бергендиги.

Чыгармалардын биринчисинде карагай менен сөксөөл (эл арасында кээде карагай менен арча делип да айтыла берет) дос болгондугу, аягында ал экөө жоолашып, чыры чоң душмандашууга айланганы, Табылгы экөөн элдештирем —деп, ортого түшүп, элчи болуп, бирок аларды жараштыра албай уятка калганы айтылат.

Бул мурдатадан эл арасында айтылып жүргөн, кеңири белгилүү лакаптардын бири. Адатта «табылгы уялгандан кызыл болгон, карагай коркконунан узун

болгон» — делген лакап айтылып, андай сөздүн чыгышы жогоркудай мазмунда чечмеленет.

Эгер салт боюнча лакаптар «ошонун сыңарындай» делип үлгөр, мисал катары айтыларын эске алсак Калыгул карагай менен сөксөөлдүн чырын сарыбагыш менен бугунун чатагына салыштырып, аларды жараштыра албай коюп, ызаланган — кызарган табылгыга өзүн теңеп жаткан болушу да толук ыктымал. Балким эл арасында өзү ушул лакапты чечмелеп сүйлөп, анын сыңарындай мен да сарыбагыштар менен бугулардын ортосуна түшүп, тилимди алышпай, кызарып уятка калбадымбы! — деген таризде эл арасында айтып да жүргөндүр. Антпесе калкта айтылуучу көптөгөн лакаптардын ичинен тандап алып, ушуну өз сөзүнө кошуп, болгондо да ыр түрүндө, атайылап маани берип айтуусун эмне менен түшүндүрүүгө болот?

Экинчи чыгарманын мазмуну биринчиден да кыска. Анда:

«Месел, Казал жарышкан,
Казал калды артында,
Месел чыккан жарыштан» —

делет. Чыгармада месел салабаттуулуктун, токтоолуктун, эс-акылдын элеси болсо, казал жеңил ой, жел өпкө мактанчаактын көрүнүшү, ошондуктан

«Казал түбү мыш болот,
Бир балаага туш болот,
Казалдын түбү чыр болот».

Чыгармадагы каймана айтылган ой казал — казалчы — ыр же ырчылык өнөр, б. а. ырчы баасы төмөн, кадыр-баркка татыксыз, арзыбай турган нерсе, месел — меселчи, б. а. Калыгул өзү акыл-эстин ээси катары жогору бааланышы жөн.

Чыгарманын сюжетин, кыясы, Калыгул оюнан чыгарса керек, неси болсо да биз эл арасында айтылган андай аңызды — мотив сюжетти илгери-кийин уккан эмеспиз.

Бул чыгармасы аркылуу Калыгул казалчыларга — ырчыларга өз мамилесин баяндап, өзү алардын катарына кирбесин атайылап басым жасап көрсөткөн өңдөнөт.

Калыгул Бай уулунун өмүр жолу, чыгармачылыгы окумуштуулар дүйнөсүнүн көңүлүн үстүбүздөгү кылымдын кыркынчы жылдарына чейин эле буруптур. Көңүлгө алып коё турган жагдай бул тема кыргыз филологиясында өзгөчө кадырлуу орундардын бирин ээлеп, алгачкылардан болуп талдоого алынып, изилдөө иштеринин биринчи кадамдары шилтенгени. Темага канчалык чоң маани берилгендигинин далили катары кыргыз илимпоздорунун эң алгачкыларынын бири, адабиятчылардын ичинен филология илимдеринин кандидаты—деген илимий даражаны биринчи болуп алган, белгилүү изилдөөчү, кыргыз акындарынын чыгармаларын изилдөөчүлөрдүн ана башы Тазабек Саманчиндин 1941 -жылы бүткөн «Калыгул» аттуу көлөмдүү изилдөөсүн көрсөтүү жетиштүү болор. Ошол тарыхый шартта мынчалык көлөмгө ээ атайын изилдөө турмак кыргыз адабиятынын көптөгөн багыттары, белгилүү өнөр ээлери жөнүндө чакан кабар түрүндөгү маалыматтар да али жок кез эле.

Т. Саманчиндин ошол эмгеги кыскарган түрдө «Кыргыз адабиятынын очерктери» —деген белгилүү китепте 1943-жылы жарык көргөн.

Ошондон кийин токсонунчу жылдардын баш чендерине чейин Калыгулдун чыгармачылыгы боюнча туура баа берилип, калыс пикирлер айтылуу болгон жок, б. а. бул улуу инсандын доору, өмүрү, чыгармачылыгы, чыгармалары илимий негизге ылайык келген төрт тараптуу талдоого алынбады. Ырас, айрым кандидаттык, докторлук диссертацияларда башка материалдар менен кошо Калыгулдун аты эскерилүү, кээ бир чыгармалары талдоого алынуу учурлары болду. Бирок мындай эмгектердеги маалыматтар бир жактуулугу — көбүнчө терс маанайдагы жыйынтыктарга келүүлөрү менен айырмаланып турушат. Анын үстүнө андай иштерде Калыгулдун өмүрү, чыгармачылыгы, чыгармалары бир бүтүн катары каралып, чар тараптан, тике изилденбестен, башка маселеге, багытка көмөкчү, жардамчы катары алынып, биринчи планга анын чыгармаларындагы официалдуу бийликтин көз караш — түшүнүгү боюнча терс катары баага ээ болуучу маалыматтар гана чыгарылып, ошол материалдар сынга алуу максатында талданган.

Калыгулдун чыгармалары —ага таандык мурастардын тагдыры деле ушуга жакын: акылмандын айрым чыгармаларын кагаз бетине түшүрүү иши азыркы илимге белгилүү маалымат — фактыларга караганда 1922-жылдан тарта башталып, биринчи жолу 1925-жылы Эшеналы Арабаев түзгөн «Сабатсыздыкты жоюу алиппеси деген окуу китебине ага таандык материалдардан үч жүз сап ырга жакын көлөмдөгүсү үч темага («Калыгул бийдин сөзү», «Ысык-Көл тууралуу Калыгулдун айтканы», «Терме-санат ырлар») бөлүнүп жарыяланган экен. Бул окуу китептеринде көркөм чыгармасы берилген автор жалгыз Калыгул, анын үстүнө андан өтө көп материал алыныптыр. Ушул фактынын өзү ошол кездеги Калыгулдун кадыр-баркынын деңгээлин айгинелейт.

1943-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын очерктеринде» Т. Саманчиндин «Калыгул» аттуу статьясында окумуштуу өз ой-пикирлерин айтууда мисал, далил катары пайдаланган Калыгулга таандык бул саптар жарыяланган:

«Тоо токол болор,
Талаа токой болор,
Токол байбиче болор.
Уй пул болор,
Кул бий болор.
Тегиз жерге тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар¹.
Кызыл, кызыл кыялар,
Кыргый талга уялаар,
Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубалаар².

Жай болуп катыра ысыгы жок,
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Ат жеткен жерде мындан артык кызыгы жок,
Мактанып жер жетеби,
Адам мындан кетеби,
Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар³».

¹ Кыргыз адабиятынын очерктери, 1943, 130-6.

² Ошондо эле, 130-6.

³ Кыргыз адабиятынын очерктери, 1943, 131-6.

Ушундан кийин токсонунчу жылдын баш чендерине чейин Калыгулдун мурастарынан оң баага ээ болгон бир сап ыр да жарык көргөн эмес.

Кийинки 7—8 жыл ичинде Калыгул жөнүндө эркин пикир айтууга жол ачылып, анын өмүрү, чыгармачылыгы боюнча, айрым алгачкы шилтелген кадам тариздеги иштер —эмгектер жарык көрө баштады. Мындай алгачкы кадамдарда маанилүү ролду ойчулдун артында калган мурастары менен кеңири массаны кабардар кылуу —тааныштыруу зор мааниге ээ экендиги өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошон үчүн Калыгул Бай уулу жөнүндөгү кабар — маалыматтар анын чыгармаларынын үлгүлөрүн жарыялоо менен коштолуп жатканы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Натыйжада мезгилдүү басма сөз беттериндеги жарык көргөндөрдөн башка да өзүнчө китеп түрүндө бир-эки, башка акын-ырчылар менен кошулган жыйнактарда үч-төрт китеп басмадан чыкты¹. Ал кадамдардын ар бирине кубаттоо менен карап, аракеттин ээлерине ыраазычылык билдирүүдөн башка ниет бизде жок. Анын үстүнө илимдин ушул багыттагы бүгүнкү абалын, деңгээлин эске тутуп, калыс мамиле кылганда ошол аракеттерге кандайдыр талаптар коюу, айрыкча алардан кемчиликтер издөө акылга сыйбас жорук болор эле. Калыгулду үйрөнүү башталып, токтоп калбай, мындан нары дагы улантылар, болгондо да орчундуу көңүл бурулуп, тездетилген темптерде жүрөр деген үмүтүбүз чоң. Ушул жагдайды эске ала мындан кийинки Калакенин мурастарынын үлгүлөрүн басмага даярдоо түйшүгүн моюнга алууга бел байлаган инсандардын каалагандары көңүлгө алып койсо иштин пайдасы үчүн керекке жарап калар беле деген ой менен кеңешүү, акылдашуу — ой бөлүшүү максатында ортого сала турган пикирибиз бар.

Калыгулдун мурастарын бастырып чыгаруу ишинин жүгүн моюнга көтөрүү кадырлуу да, ошону менен бирге эле өзгөчө жооптуу, кыйынчылыктары көп, түйшүктүү да милдет. Айрыкча колдо болгон — илимге

¹ Калыгул Бай уулу. Бишкек, 1992.

Мурас. — Фрунзе, 1990.

Калыгул, Казыбек.

Кыргыз эл ырчылары. Бишкек, 1994.

белгилүү материалдарды ылгоо, тандап алуу өтө кылдаттыкты, сак мамилени, жоопкерчиликти сезүүнү талап кылат.

Өзү кагазга түшүрбөгөндүктөн, эч курбаса өз оозунан жазылып алынбай, бирөө бирөөнөн, андан башка бирөө, дагынкысын дагы болуп жүрүп отуруп, бизге жеткен — кагаз бетине кийин түшүрүлгөн тексттердин канчасы же кайсынысы Калыгулдун өзүнө, кайсынысы андан кийинки биринен бирине өткөргөндөргө, алардын да кимисине таандык экендикти белгилөө өтө опурталдуу иш экендиги ким кимге болсо белгилүү.

Калыгулга таандык мурастарды аныктоонун, аларды таанып-тандап алуунун илимий негизге таянган принциптери иштелип чыга элек, андай аракетти колго алган адам да боло элек.

Албетте, Калыгулдун өзүнө таандык мурастар көп жактуу текстологиялык иштердин натыйжасында гана аныкталышы мүмкүн. Андай иш. качандыр жүргүзүлүшү зарыл.

Ошол текстологиялык иштер жүргүзүлгөнгө чейин андай аракеттин негизин даярдоо үчүн **эл арасында Калыгулга таандык делип айтылып жүргөн** ар бир материалдын таяныч булагы так көрсөтүлүп берилиши зарыл. Анткени мындай мамиле илимий принциптерге төп келет. Экинчиден, жарыяланып жаткан материалдардын тегин-таянычын айгинелеп, аларга болгон ишеничти бекемдейт — Калыгулга таандык экендигине күбөлүк өтүүчү фактыга айланат.

Мүнөзү, аткарган милдети жактан жыйнак, негизинен, илимий бастырылыш. Ошон үчүн материалдарды басмага даярдоодо андай жарыялоолорго коюлуучу талап-принциптердин орчундууларын так аткаруу аракеттери көрүлдү.

Илимдин Калыгул таануу багытындагы бүгүнкү деңгээлин, колдо болгон фактылык материалдардын мүнөзүн эске алганда Калакеге таандык мурастарды булактык — адрестик белгилери боюнча үч топко бөлүп кароо жөндүү:

1) Эл арасына кеңири тарап, көп айтылган, ким-ким болбосун алардын Калыгулга таандык экендигине күдүк кылбаган материалдар.

Алардын саны салыштырмалуу караганда аз. Бирок, Калыгулду Калыгул кылып көрсөткөн, ойчулдун деңгээлин, терең акылын, баамчылдыгын айгине далилдеп, күбө өтүп турган, эң алды менен, так ушул материалдар.

Бул топтогу материалдар жыйнакта, атайылап эле, кайдан алынганы көрсөтүлбөй берилди. Анткени, биринчиден, алардын Калыгулдуку экендигинен эч ким шек санабайт; экинчиден, алар башка жерлерде да кайталанат; үчүнчүдөн, бул же тигил информатордун айтуусунда, алардын формалык, ал гана турмак маңыздык белгилери өзгөртүүлөргө учурап, вариант түрүндө берилип калгандыктан, нагыз, Калыгулдун өзүнө таандык үлгүсүнүн даана көрүнүп туруусун камсыз кылуу максатында.

2) Бул же тигил информатор Калыгулга таандык — деген ат менен айткан, жаздырган, өзүлөрү жазган материалдар.

Бүгүн колдо болгон Калыгулдун мурастарынын ичинен көлөмү арбыны ушулар.

Бул топко кирген материалдардын ичинде биринчи топтогу материалдар ошол турушунда, же анча-мынча өзгөрүүлөргө учуратылган варианттары түрүндө дээрлик бүт жолугат. Андай учурлар, бастырылыштын мүнөзү илимий жарыялоого жатарын эске ала, кабыл алынган принципти бузбоо үчүн, кыскартылбай да, варианттар бир типте келтирилип өзгөртүлбөй — кийлигишүүгө жол берилбей да, түп нускада — негиз болгон таяныч булакта кандай болсо кол тийгизбей ошол түрүндө калтырылды. Албетте, кийин — Калыгулга таандык мурас текстологиялык иш жүргүзүлүп, такталып чыкканда туурасы кайсыл вариант болсо ошонусу калтырыларында күмөн жок.

Түрдүү адамдардан түрдүү учурларда жазылган тексттердеги сөзмө сөз кайталануулар, же мааниси кайталанып, формасы боюнча айрым өзгөртүүлөргө учурап вариант түрүндө айтылган материалдардын кыскартылбай, жыйнактан орун алышынын зарылдыгын шарттап турган дагы бир маанилүү себеп ошол фактылар Калыгулга таандык делген мурастын туруктуулук мүнөзүн айгинелеп туруучу далилден болгондугу. Бул белги ошол улам кайталанган материал бир

адамга — Калыгулга таандык экендигин айгинелеген күбө.

Ар бир материал — ыр тобу жыйнакта информатордун — жазган же айтып берип жаздырган адамдын берген аталышы боюнча жарыяланды. Бирок, көңүлгө алып коё турган нерсе: ошол аталыштар чынында шарттуу.

Калыгул бир тема боюнча узун сабак ыр чыгарганы эч жерде эскерилбейт. Кыясы ойчулдун башка мурастары турмак «Акыр заман сөздөрү» деле бир эле учурда — бир жолу дароо чыгарылган — айтылган сөздөр эмес. Аны Калаке ыгына жараша учуру келгенде бир нече сап, чакан түрмөк ж. б. түрүндө бир топ узак убакыт аралыгында айтуусу мүмкүн. Балким ошол ар кайсы жерлерде, ар башка шарттарда, түрдүү угуучулардын алдында сүйлөгөндөрүн өзү жалпы жонунан «Акыр заман сөздөрү» —деп атагандыр. Ошону менен бирге эле айрым ыр түрмөктөрүндөгү мазмундун, багыттын — теманын жакындыгына карата кийинки муун өкүлдөрү тарабынан коюлган тема — аталыш болуу мүмкүндүгүн да жокко чыгарууга болбойт.

Ушуну эске алганда Калыгулга таандык делген мурастарды темага бөлбөй, жайгаштырганда терме-санат ырлар түрүндө биринин артынан экинчисин берүү, бирок алар бири-биринен айырмачылыкка ээ экендигин белгилөө үчүн мазмунуна, кээде уйкаштык белгисине карата куплет түрүндөгү топторго бөлүп коюу максатка ылайыктуу деш оң. Ошон үчүн топко кирген материалдардагы информаторлор берген аталыш темалар да сакталды жана ыр түрмөктөрү — топтору мазмуну, формасы боюнча бөлүнүп, куплет-топ түрүндө жайгаштырылды. Мындай ык башка топтордогу материалдарга да пайдаланылды.

3) Калыгулдун атына түздөн түз байланыштырылбай, эл арасында чыгарган ээсинин аты белгисиз-жалпыга таандык-орток материалдар катары айтылган макал-лакаптар, санат-насыят, терме ырлары, учкул, накыл сөздөр ж. б.

Калыгулга таандык мурастарды «Акыр заман сөздөрү» менен гана чектеп коюу улуу ойчул, эл өзү акылман наамын берген инсанга карата адилеттик болбос

эле. Ал ошол «Акыр заман сөздөрүн» айтууга чейин эле көп мурас жаратканы жана ал мурастардын басымдуу көпчүлүгү ушул түрдөгү макал-лакап, санат-насыяттардан турганы күмөнсүз. Темасы кеңири, көп жактуу, адамдардын адеп-ахлактык маселелеринин чар тарабын камтыган бул топтогу чыгармалар Калыгулдун мурасынын орчундуу бөлүгүн түзөөрү күмөнсүз.

Бул топко кирген материалдардын баары бүт улуу ойчулдун нак өзүнө таандык экендигине эч ким кепилдик бере албайт. Ошондой эле алардын Калыгулга тиешеси бардыгын, эч курбаса ойчул тарабынан пайдаланылышы мүмкүн экендикти да кесе айтып, жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Мындай абал ал материалдардын мүнөзү, маңызы менен шартташкан. Басымдуу көпчүлүгүн дидактикалык мааниге ээ макал-лакаптар, санат-насыяттар түзгөн бул чыгармалар чынында эле баарыга бирдей тең орток, аларды башкалардын катарында Калыгул да өз сөздөрүндө пайдаланууга акысы бар, эгер ал адамдын кимдигин эске алсак кеңири пайдалангандыгына күмөн кылууга да болбойт. Таланттуу, анын үстүнө акылман-ойчул адам катары ошол темадагы чыгармаларды өзү да жаратып, же мазмун-форма жактан тереңдетип, өзгөртүп иштеп чыгып Калыгул аларды байытканына, салым кошконуна да шек келтирүүгө болбойт.

Кыргыздарда мурдатадан келе жаткан салт боюнча эл арасында айтылып жүргөн ар бир макал-лакап, накыл, учкул сөз ж. б. кимдир бирөө аны өз сөзүндө пайдаланып жатканда, түпкү тегинде ким жаратканына карабастан, ошол колдонуп-пайдаланып жаткан адамга таандык болуп, анын өнөрүнүн куралына айланат.

Кыйынчылык Калыгулдун өз чыгармачылыгында элдик белгилүү материалдарды кеңири колдонушу мүмкүн экендикти божомолдоодо эмес, андай ык көркөм сөз өнөрүнүн өкүлдөрү үчүн мурдатадан эле салттык белги. Кеп Калыгул пайдаланган материалдар кайсылар экенин аныктоодо.

Бул Калыгул таануудагы өзгөчө татаал проблемалардын бири экени жана дагы көпкө чейин талаш-тартыштарды туудурган, оңойлук менен чечилбей турган,

узак убактар бою талыкпай эмгектенүү менен гана жыйынтыкка келүүгө мүмкүн болгон маселе бойдон кала береери шексиз.

Жыйнактагы бул топко кирген материалдардын негизин 1922-жылы К. Мифтаков Нарын чөлкөмүндөгү жашаган айрым адамдардан кагаз бетине түшүргөн санат-насыят, макал-лакаптардын арасынан темасынын, мазмунун жакындыгына таянылып Калыгулга таандык болушу мүмкүн деген ой менен тандалып алынган чыгармалар түзөт.

Мындай бүтүмгө келүүгө ал чыгармалардын көптөгөн саптары адреси белгилүү —Калыгулдуку деген ат менен бул же тигил белгилүү жомокчу-ырчылар айтып жаздырган материалдарда кеңири орун алышы башкы себеп болду. Андан башка да чыгармалар кагаз бетине түшкөн учур салыштырмалуу караганда Калыгулдун жашаган мезгилине бир топ жакын экендик (кийинки учурларга караганда эл арасында кенен сакталуу мүмкүнчүлүгүнүн бардыгы), Арстанбек, Сагымбай, Тоголок Молдо, Шапак сыяктуу Калыгулду жогору баалаган, анын чыгармаларын мыкты билишкен жана калк арасында аларды көп айтып жүрүшкөн белгилүү өнөр ээлеринин негизинен ушул чөлкөмдө жашагандыгы (алар айткан Калыгулдун мурастары эл арасына кеңири тарап, элдик оозеки көркөм чыгармалардын үлгүсүнө айланып айтылып калуу мүмкүнчүлүгүнүн бар экендиги) сыяктуу омоктуу себептер да ушул топтогу чыгармаларды Калыгулга таандык дешке негиз берип турушат.

Ошону менен бирге эле топко кирген чыгармалар али «чийки», адрестүүлүгү тактактала электигин унутпоо жөн. Аларды жороптоп, кысылы менен чарын бөлүп, асылын калтырып, жараксызын чыгарып салуу келечектин иши.

Калыгулга таандык мурастардын төртүнчү тобу катары ойчулдун өмүр жолуна, иштеген иштерине байланышкан эскерүүлөр, уламыштар, легендалар берилди. Алар негизинен кара сөз түрүндө. Мазмуну боюнча улуу инсандын мурастарынын маанисин туура түшүнүүгө жардам беришет жана өмүр жолунун айрым учурларын толуктаган маалыматтарга ээ.

Жыйнакка анын тиркемеси катары ойчулдун өмүр жолуна, чыгармачылыгына арналган изилдөөлөрдүн негизгилери, качан жазылганына карата, хронологиялык тартипте жайгаштырылган.

Калыгулга арналган, ага тиешеси бар адабияттардын толук эмес тизмеси бар.

Эртедир-кечтир чындыкта көрүнүп турган фактылардын туурасын айтуу зарыл парс да деген ниет менен,

сөздүн ыңгайы келип турганда, улуу инсан, калк кадырлаган акылман-ойчул, белгилүү бабаларыбыздын бири

Калыгул — Калаке жөнүндөгү өз түшүнүгүбүздү — оюбузду кандай деп билсек ошол үлгүдө айттык. Ой-пикирибизде кемчилик-мүчүлүштүк, туура эмес жерлер болсо моюнга алууга даярбыз. Кеп-кеңеш айтуучулар болсо көңүл коюп угуу, өз оюн айткандарга түшүнүү жана урмат көрсөтүү менен мамиле кылуу милдетибиз экенин билебиз.

Калыгул акылман кыргыздар арасындагы кадыр-баркы, салмагы, орду боюнча өзгөчө жогору турган адамдардын бири. Муну Кыргыз республикасынын биринчи президенти А. Акаевдин сөзү да айгинелейт: «Илгертен бери кыргыз турмушунда эл үчүн күйүп-бышкан күйөрмандыгы, кара кылды как жарган калыстыгы, булактай тунук ниети жана данектей даана акылы менен көпчүлүктүн урматына арзыган инсандардын орду бөтөнчө болуп келбеди беле. Башкасын айтпаган күндө да «Манастагы» Бакай, Кошой, Каныкей сындуу даанышман адамдарыбыз менен элибиз эмгиче сыймыктанып жүргөнү бекер жерден эместир. Кийинки эле тарыхты алсак Калыгул аке, Курманжан датка, Кыдыр аке, Токтогул өңдүү кыраакы адамдар калайык-калктын аң-сезимине нускалуу таасир тийгизип келгенин баарыңыздар жакшы билесиздер¹.

Ошого карабай көп жылдар бою Калыгулдун эмгеги, орду туура бааланбай, эсепке кирбей, кирсе да терс маанайда сыпатталып жүрдү. Акыры өз туура баасын

¹ Аскар Акаев. «Манастан мамлекеттүүлүккө карай», Бишкек, 1995, 93-6.

алар кез келди. Мындан нары бул ысым урмат-сыйга бөлөнүп, көңүл бурулат, анын мурастарын үйрөнүү, изилдөө, тактоо иштери колго алынып, орчундуу иштер иштелет деген тилек, үмүттөбүз.

С. МУСАЕВ

Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Илим, техника боюнча Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты.

А. АКМАТАЛИЕВ

Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, профессор, филология илимдеринин доктору.

КАЛЫГУЛ¹

Калыгул кыргыз элин Россия падышалыгы колония кылып каратып алууга чейин жашаган акын. Бирок, бул айтылган доордон анчалык алыс жашаган эмес. Кыргыз эли колонияга айланардын алдында башынан капсалаңы катуу бир нече доор өткөрөт. Калыгул мына ушул доордо жашап, орус падышалыгы кыргыз элин биротоло каратып алууга чейин келет. Бизге жеткен Калыгулдун адабият мурастары көбүнчө ушул капсалаңдуу доорго таандык болуп, анан келечекти, орус падышалыгы бийлеген заманды мүнөздөп, ошол кездеги элдин абалын жоруй сүйлөшөт. Калыгулдун адабият мурастары колониялык доордун алгачкы учуруна таандык болгондуктан, ал колониялык доорундагы кыргыз адабиятынан орун алган акындардын катарына кирип, бул акындардын аксакалы болуп саналат.

Калыгул бул доордо жашаган акындардын өзүнүн баарыдан илгери жашаган өмүрү менен гана аксакал болбостон, ал адабияттык тематикасы жагынан аксакал болуп саналат. Калыгул өз учурундагы элдин абалын, анын келечектеги таалайсыз тагдырын айткан. Ал айткандарын жонунан «Акыр заман сөздөрү» деп атаган. Колониялык доорундагы Калыгулдун кийин 50—60жылдар ичиндеги чыккан акындар ар кимиси өз учуруна карай ушул Калыгул баштаган тематиканы кеңитип, тереңдетип гана жүрүп отурду деп айтууга болот. Калыгул баштаган бул тема кыргыз ооз адабиятында

¹ Макала 1941-жылы жазылган, бирок жарык коргон эмес. Эмгектин түп нускасы бизде жок. Кол жазмалар фондусунда сакталган көчүрмөсү (инв. № 138) боюнча басылды.

мурун болгон эмес, болсо да башка адабияттык формада айтылган. Ошентип Калыгулдан башталган бул тематика мазмуну гана жагынан эмес, форма жагынан да өзгөчө. Ошондуктан бул кыргыз адабиятында жаңы адабият багыты болуп саналат.

Калыгул жөнүндө бизге дайындуу эч нерсе маалим эмес. Калыгулдун айткандары деп ушул убакка чейин эл оозунда айтылып жүргөн макал формасында болгон он чактуу сөздөрдү билебиз жана Калыгул жөнүндө айтылып жүргөн бир нече ылакаптар бар. Болбосо биздин күнгө чейин бул акындын Калыгул деген атынан башка документке тиркелген эч нерсеси жеткени жок. Көп жашап, көптү көрүп, көп уккан карыялар: Калыгулдун оң бетинде калы болгон. Сүйлөгөндө оң ийинин каранып алып, «Ой журтум!» деп узун сабак сөзүн баштоочу экен» деп ылакап кылышат. Ал карыялар андан ары

ылакап сөздөрүн кичине узатып барып «ошол Калакем мындай деген» деп, Калыгулдун айтканы деген сөөмөт сөздөрдөн эки-үчөөнү таштап коюшат. Калыгул жөнүндөгү бардык маалыматтын болгону ушул.

Бугу сарыбагыштын ошол кездеги эл бийлеген мыктылары уруу ураанын чакырып ордо атышат. Ордо оюнунун сарыбагыштар жагын баштаган хан Ормон болуп, бугулар жагынан Боромбай болот. Ордо оюнуна тогуз байтал бээ союлуп, чын «хан ордосу» болот. Ат калчашканда бугулардын аты конуп, оюнду бугулар баштайт.

Бул оюнда калыс катарында ордо үстүндө карыя Калыгул да отурган болот. Бугулардын ордочу жигиттери ордону бузуп, ата баштайт. Намыскөй, билгенин жанга бербеген Ормон хандын кыялы бузула баштайт. Ошондо Калыгул, ордону баштап коюп карап отурган Ормон, Боромбай аксакалдарга: «ордонун ортосуна кан толуп, чийинден чыгып бара жатат. Бул оюн эмес эле кан төгүлгөн кыргынга айланат. Кой токтоткула, ушунчалыкта оюнду» дейт.

Намысы узатпаган хан Ормон унчукпай кашайып отуруп алат. Бугулар ордону сарыбагыштарга салып берет, канынын кыялы бузулган сарыбагыштар жандыра албай калышат. Хан аталган Ормон каарданып, ичине

кекти бек түйүп, ордодон ошол бойдон жөнөп кетет. Кыйкым таппай араң жүргөн Ормон эски барымта доолорун козгоп, бугуларга тийиштик кыла баштайт. Мына ушундан бул ордо оюну эки уруунун кыргындуу чоң чабышынын башталышынын көп себептеринин бир себеби болот.

Бул айтылган окуя Калыгулдун акылмандыгын, анын адилеттигин мүнөздөйт. Калыгул жөнүндө ушул сыяктуу толуп жаткан ылакап, айтуулар бар. Жана Калыгул «Акыр заман» деген ырында тушундагы замандын абалы негизинде замандын келечек түрүн, келечектеги элдин абалын жоруй сүйлөйт. Калыгулдун бул айткандары бат эле келгендиктен эл аны кийинчерээк олуя катарында эсептеген. Калыгулдун кылык-жорук, анын айткан сөздөрүн эл эмне үчүн ушул убакка чейин жомок кылып сүйлөп, ылакап кылып айтып жүрүшөт? Бул ылакаптар анын Ормондой хан болгондугу аркасында, же Балбайдай баатыр болгондугу аркасында, же Карымбайдай бай болгондугу аркасында айтылган жери жок. Ал өзүнүн акылмандык менен айткан асыл сөздөрү аркасында ушундай даңкка ээ кылып, ылакап болуп сүйлөндү.

Кыргыз жеринде туш-туштан соккон бороон-чапкыны күчөгөн заманда, бардык маселени найзанын учу, айбалтанын мизи чечип турган заманда Калыгул эл арасында чындыкты, адилеттикти жүргүзүүгө аракет кылат. Калыгулду хан өзү колдоп так алдында бий көтөргөн эмес. Бирок, Калыгулду эл өзү каалап бий кылган. Калыгулдун алдында ачылбаган айып ачылып, чечилбеген чыр-чатак чечилип, тынган. Ошондуктан Калыгул эл оозунда «кылды жара тилген Калыгул бий» атыккан.

Калыгул өзүнүн узун жашаган өмүрүнүн аркасында кыргыз эли башынан өткөргөн бир топ капсалаңы катуу, окуясы зор болгон доорлорду көргөн киши. Калыгул Ормондон мурун төрөлүп, Ормон хан болгонго чейинки доорду көрөт. Андан кийин Ормон хан хандык кылган доорду башынан өткөрүп, Ормон хандан бир нече жыл кийин дүйнөдөн кайтып, кыргыз элин орус падышалыгы каратып алар учурдун чеке белин көрө кеткен. Мына ошондуктан дал ошол өзү

көргөн доорлордун бардык өзгөчөлүктөрүн мүнөздөп айта алган.

Калыгул карыянын качан туулуп, качан дүйнөдөн кайтканы бизге ачык маалым эмес. Ормон хандын заманынан илгери жана кийин болгон бир топ урунттуу тарыхый окуялардын негизинде анын туулушун жана дүйнөдөн кайтышын божомолдоп айта алабыз.

«Калакем жетимиштин кырына толук жетип, пайгамбар жашында дүйнөдөн кайткан» дешет, карыялар. 1852-жылы бугу менен сарыбагыштардын чабышында Ормон жоо колунан каза табат. Ошол Ормон өлгөндөн үч жылдан кийин Калыгул дүйнөдөн кайткан экен. Эгер Калыгул жетимиштин так кырында дүйнөдөн кайткан болсо, 1785-жылы туулуп, 1855-жылы 70 жашында көзү жумулган.

Калыгулдун түп аталары сарыбагыш уруусунун ичинен Надырбектин тукумунан тарайт. Калыгулдун өз атасы Бай деген киши чынында төрт түлүгү шай бай болгон. Бай сансыз байлыгынан башка эч кандай артыкчылыгы болгон эмес.

Калыгулга мурас катарында калтырган Байдын байлыгынан башка же комузчулук, же ырчылык өнөрү да болгон эмес. Жана Бай же байлыгы, же акылмандыгы аркасында атка минип эл бийлеген да киши болгон эмес. Бай ошол байлыгы жана чоң атанын тукуму деген ата даңкынын аркасында эл арасында анча-мынча сыйга, кадырга ээ болгон. Калыгулдун атасы Бай, ошол сансыз байлыгын уулуна каскалыбы менен мурас кылып калтырып төгүлгөн дөөлөткө бөлөнүп, акырын доорун сүрүп өтүп кеткен. Ошентип Калыгул да чоң дөөлөткө ээ болуп, байлык менен өткөн киши.

Сырт сарыбагыштарынан эки чоң атанын тукуму Ныязбек, Надырбектер ал кезде Көлдүн Күңгөй багытын Ак-Сууга чейин ээлеп, ошол жерди жердешкен. Калыгул Күңгөйдүн Карой, Сарой деген жеринде туулуп, өлөөр-өлгөнчө ошол жерди жердеп келген. Анын сөөгү Саройго коюлуп, күмбөзү али да болсо ошол жерде сакталып турат.

Калыгул ар дайым Ормон менен канатташ көчүп конуп жүрүүчү экен. Ормондун айылы Күңгөй Ак-Суунун бир коктусунда болсо, экинчи коктуда Калыгулдун айылы

болгон. Калыгулдун хан менен канатташ көчүп-конуп жүргөндүгү анын Ормондун алдында чоң кадыры болгон. Жумуру баштууга отурган ордуна тура келип салам бербеген хан Ормон Калыгул кирип келгенде ордуна туруп, отурган төрүн бошотуп берүүчү экен. Хан сыйлаган Калыгулдун мынчалык кадыры кан алдында гана болбостон, жалпы кара журттун алдында болгон.

Калыгул журт ортосунда, хан алдында мынчалык сыйга, мынчалык кадырга өзүнүн акылмандыгы аркасында, акылмандыгы менен айткан месел сөздөрү аркасында жетишет.

Калыгул хан Ормондун бийлигине, анын ошол коомдук саясатына чоң таасир кылат. Кыргыз элин «жоо жакадан алып» турган учурда Ормон хандын тышкы саясаты бир далай активдүү болгон. Ал урууларга бөлүнүп, өз арасы ала болуп андаалаган кыргыз элин бириктирүүгө аракет кылат. Кыргыз жерин ат туягы менен тепсетип, элин чапканы келе жаткан тышкы жоого бириккен эли менен Ормон каршы турууга аракет кылат. Бирок уруу баштаган кекчил манаптарды Ормон башын кошуп бириктире албайт. Ошондой болсо да, Ормон өзүнө караштуу элинен кол куруп, тышкы жоого бир нече жолу каршы туруп, бир топ жеңиштерге жетишет. Кененсарынын чабуулун кайтарат, өлөөр өлгүчө Кокон кандыгына баш ийбейт. Кыргыздын жерине кол салганы келе жаткан Россия падышалыгынын войскасы менен урушууга даярдана баштайт. Бирок Ормондун бул планы орундалбай, өз ара чабыштан Балбай баатыр колдуу болуп өлөт. Ормон тилден калып бара жатканында, ушул «тантыкты (Балбайды) орус менен бир беттештире албадым, бир арманым ушул» — деп, Ормон арман кылып, үзүлүп кеткен экен.

Кыргыз элин бириктирип, анын өзүнчө болушун коргогон Ормондун тышкы саясаты көбүнчө Калыгулдун таасиринен болгон. Мындай мамлекеттик маселени чечкенде Ормон кеңеш салган анын оң колу — Калыгул карыя болгон. Калыгул болсо ар дайым элдин биримдигин, элдин өз алдынча болгон улут эркиндигин эңсеген. Калыгулдун мындай акыл-жосундары жана тилеги Ормонго көп таасир кылган. Ормон бир далай демилгелүү хан болгондуктан, ал бул тилекти ар дайым иш

жүзүнө ашыруу аракетинде болгон. «Ормон опуса» деген Ормондун стратегиялык — согуш амалдары да көбүнчө ошол Калыгул карыянын акылы менен болгон деп айтууга болот.

Ормон Кокон канынын бийлигине баш ийген эмес. Анын амирин кабыл кылып, ага алым-салык да берген эмес. Ормон хандын өзү менен сүйлөшүү үчүн Кокон каны аны ордосуна чакырат. Ормон барууга көңүлдөнөт. Калыгул муну угат да: «Барбагын, барсаң башың кесилет, же өзүң ордун түбүндө каласың» — деп, Ормонду Коконго бардырбай коёт.

Ормон Коконго барганда анын тагдыры Калыгул айткандай болушу чын болучу, анткени Кокон кандыгы көптөн бери ага каяша кылып, бийлигин кабыл албай жүргөн элдин канынын башын алып, эли-жерин чаап, каратып алмак эле. Ошентип, Калыгул дипломатиялык саясатты да кыйын баамдаган, кыйын акылман киши болгон.

Кыргыз элин төрт жагынан жоо чырмап, анын үстүнө элдин өз ичинен ынтымак кетип турганда Калыгул элди бириктирүү аракетин кылат. «Бир жеңден кол, бир жакадан баш, бир ооздон кеп чыгарып ынтымактуу болгула» деп Калыгул зар какшайт. Улам бузулгандан бузулуп бара жаткан бугу менен сарыбагыштын мамилелерин байкайт да, мунун түбү жүрүп отуруп кан төгүлгөн кызыл кыргынга айланарын алдыртан айтат. Эки уруунун ортосундагы бул чабышты чыгарбоого Калыгул тоодой бөгөт болгусу келет. Бирок бардык ички себептери кайрашып, жедеп курчуп жетишкен бул эки уруунун чатагы тоодой бөгөттү тоголото коюп, киргин суудай ташып жөнөйт. Экинчиден, кыргыз жерин тыштан чырмап келе жаткан түбү күчтүү, тили буру, дини башка, баштуу жоонун кысмагын байкап өз алдынча бири менен бири тытышып жаткан башы жок элин көрүп, ошондо Калыгул меселдетип «Акыр заман» ырын ырдаган.

* * *

Калыгул эл арасында «ырчы» деген атакка ээ болуп, айтылуу акын, ырчылардай эл кыдырып ырдаган эмес жана ырдаган ырларын эл алдында комузун күүлөп үн

кошуп ырдап да берген эмес. Ал эл арасында кадыры чоң акылман киши болгондуктан алдына келген элге, топ-жыйындарда өз чыгармаларын меселдетип гана сүйлөп берген. Экинчи жагынан, Калыгул өзү чоң атанын тукуму болуп, ошону менен бирге эл арасында болгон анын чоң кадыры ырдоого жол берген эмес. Ал заманда Калыгулдай кадыры улуу кишинин канчалык ырчылыгы ашып-төгүп турбасын эл кыдырып, эл алдында ырдашы ар, намыс катарында болгон. Эл кыдырып ырдап, комуз чертүү кыргыз эл акындарынын эзелтен берки кесиби эле. Алар ошол ырчылык өнөрү аркасында күн көрүп, катын-баласын жан-сактаткан. Калыгулду болсо атасынан калган дөөлөт аны дүйнөдөн кар кылган эмес. Бул жагынан да Калыгулдун ырчылыкты өнөр кылып, эл кыдырып ырдашынын эч кандай зарылдыгы жок болучу.

Мына ошондуктан Калыгулдун чыгармалары айтылуу акындардын чыгармасынан өзгөчө жанрда болгон. Калыгулдун чыгармалары негизинде ыр формасында болгон. Кыргыздын кадимки классикалык ыр формасындай ички, тышкы уйкаштары бар. Бирок чыныгы ырлардай анын муун өлчөмдөрү так келбейт. Бир строфанын ичиндеги ар сабак ырлар өөдө-ылдый болуп (6 — 7 муундан 10—11 муунга чейин) оошуп келе берет. Ошондуктан Калыгулдун ырлары ыр күүсүнө, обонго келе бербейт. Формалык жагынан Калыгулдун чыгармалары, макал, жорго сөзгө жакындайт. Строфанын ичиндеги ар бир сабак ыр эмес, ар бир сабактагы жеке сөздөр бири менен бири уйкалышып, куюлушуп келет. Бул сыяктуу строфа ичиндеги бир сабак ырдын муун өлчөмү сакталбай, анын сөз үндөштөрүнүн гана сакталышы бул жорго сөздүн өзгөчөлүгү.

Экинчи жагынан Калыгулдун чыгармалары кадимки жорго сөздөй өтө чубалышып кетпей, кыска айтылат. Ыр жолунун баш аягы өтө жыйынтыктуу. Калыгулдун чыгармаларын эгер биз ыр деп атай турган болсок анын строфа ыры эки сабак ырдан, эң эле ашып кетсе төрт, алты сабак ырдан ашпайт. Ушундай аз сабак ырдан курулган Калыгулдун строфаларынын өзүнчө бүтүн мааниси бар. Бул строфалардын сөз ээлери өтө күчтүү жана мааниси да өтө терең. Калыгулдун мындай кичине

ырларынын маанисинин тереңдиги жана ал маанинин ачыктыгы жагынан өзүнчө формага тете. Бул жагынан Калыгулдун сөздөрү макалга жакындайт. Европа элдеринин поэзиясында мындай өзгөчөлүктөрү болгон ырларды афористтик ырларга жаткызат. Ал биз болсок Калыгулдун сөздөрүн ушул жогоруда айтылган өзгөчөлүктөрдүн негизинде месел сөздөр деп атап, жалпы жонунан Калыгулдун меселдери десек болот.

Месел сөз Калыгулдун чыгармачылыгынын жанры болуп, бул форма ага аз сөз менен макалдай көп пикирди айтууга мүмкүнчүлүк берген.

Калыгулдун ырлары ошол замандагы үстөмдүк кылган салт-санааны ачык түшүндүрөт. Ал үстөмдүк кылган салт-санаа феодалдык бийлик жүргүзгөн кан «баатырлардын» салт-санаасы болучу.

Кыргыздын бир уруусун анын жер-суусу, мал-башы менен кан «баатырдын» тукумунан чыккан бир манап бийлеген. Ошол уруу бийлеген чоң манап өзүнө караштуу букараларын жеке бийлебестен, ал манаптын бийлигин анын ага-ини, агайын-туугандары да кошо жүргүзгөн. Эгер чоң манап бир элди бийлесе, анын жергиликтүү бийликтерин жүргүзгөн анын агайын-туугандары, сөөк-тамырлары болгон. Бул манаптардын өзүнө караштуу букара элинен алган малы доосуз, өлтүргөн эри кунсуз болучу. Бул манаптардын мындай чексиз бийлиги ошол манаптын өзү жана анын туташ агайын-туугандары менен гана чектелбестен анын тукумунан тукумуна мурас катарында энчи болуп өтө берген. Эзилген букара элди ал бийлик кылган манапка, анын бала-чака, тукум-журатына кудайындай кулдук кылууга аргасыз кылган. Ал эл бийлеген чоң манаптын өзүнүн укум-тукуму гана чоң болбостон, анын алыскы сөөк-тамыры, кайын журту да чоң болуп, алар жок дегенде ошол элдин бир айылын бийлеген. Ошентип бир эл, же бир уруу журт ошол бир манаптын өзүнө тиешелүү мал-мүлк энчиси катарында болгон. Ошондуктан букара эл манаптын тукумунан тукумуна энчи катарында мурас болуп өтө берген.

Жети атасынан бери эл бийлеп келген чоң манап өзүнө караштуу элин жалаң эле бийлик күчү менен өзүнө багындырып, баш ийдирбестен, ал букара элди өзүнө туугандык, уруктук жагы менен байландырган. Чоң

манаптын кол алдындагы букаралар жонунан ошол манаптын уруу ураанын чакырып, өзүн ошол манап уругуна жаткызуучу. Чынында букара манап уруусуна эч кандай тиешеси болгон эмес. Ал он эки ай мээнет кылып тапкан жалгыз саандыгын акырында манапка жедиргенден башка эч кандай энчиге жетише албаса да, ал ошол чоң атанын уругуна тиешем бар деп уруу даңкына семирп жүрө берген.

Сарыбагыш элинин ичинен Чукулдук, Чертки, Тобой, Азык, Чечей, Жетиген, Таздар сыяктуу нечен майда букара уруулар бар. Сарыбагыш элин эл кылган ушул майда уруулар. Алардын кайдан келип, кайдан чыккандыгы белгисиз. Бирок сарыбагыштын өз тукуму болгон манап уругу Надырбек, Ниязбектердин бирдин үчү тукумдарына алардын эзилип, малы-башы таланып келгендиги белгилүү. Ошондой болсо да бул теги белгисиз букара болгон майда уруктар бугу менен сарыбагыштардын чабышында «Сарыбагыштан» Ормондун ураанын чакырып, анын жети атасын бугулар соруп, бугулар өлтүргөндөй чабышта бугулардын канын кашыктап ичкен. Чындыгында бул майда уруктардын малы-башын талап, жети атасына чейин кул кылып, эрин өлтүрсө кунсуз — доосуз калтырган ошол Сарыбагыштын тукумунан чыккан манаптар болучу. Ошентип, эзилген букараларды бийлик кылуучу уруулардын укум-тукумуна байланыштырган саясат эбегейсиз чоң күчкө ээ болгон. Манаптардын феодалдык бийлиги жүргүзүлүп, алардын бийлигине күч берген негизги салт-санаа мына ушул. Ошол кыргыз элинде болгон феодалдык бийлик элге уруулук сезимди аябай ашындырып отуруп, ушул сезим аркылуу манаптар элди чүкөдөй атып бийлеген. Ошондуктан, кыргыз элинин уруктук система тармактары башка элдин уруктарына караганда абдан майдаланып жана так бөлүнгөн. Жана манаптардын бийлиги, элдин коом тиричилиги ошол уруктук жамаатка негизделген.

Ошол замандагы кыргыз элинин турмушунда болгон феодалдык курулушка дагы күч берген экинчи күч аксакал, сакалдуулардын бийлиги болучу. Беш үй болсо да ар бир айылдын өз сакалдуусу болгон. Бул аксакал абышкалар манаптардын айылынан көчүп келбей, ошол

айылдын өзүнөн чыккан абышкалар. Бул карынын айтканы айылына закон катары күчү болгон. Айылдын кишиери аксакал ак десе ак, көк десе көк болгон. Айыл анын тилинен чыгып, карыш жылып койгон эмес. Айылдын жаштары абышканын айтканын эки кылбай, анын сөзүнүн буруу-суруулугуна карабай аткаруу аракетинде болгон. Айыл жаштары айыл аксакалын тике карап сөз айта алган эмес. Жаштар үчүн кудай бир, абышкалар экинчи болгон. Ошондуктан, мындан «карынын сөзүн капта сакта, өлсө сөөгүн апта сакта» деген макалдар арийне бул карыларды ызаат кылып, аларды сыйлагандыкка жатат. Абышкалардын бийлиги эскини күчөтүп, жаштарды эскини көздөй баамдаттырган. Кокус жаштар тарабынан чыккан илгери талап боло калса, ал абышкалар тарабынан чорт кертилип, майтарылып турган. Абышкалар өткөн эскиге баамдап, жети атасынын кылык-жоругун, нуска-жосунун жолдогон. Жети атанын нуска жосуну урукчулдук менен байланышып, андан урукчулдук бийлик чыга келген. Ошентип, бул аксакалдуу абышкалардын бийлиги уруктуугандык салт-санаага негизделген кан «баатырлардын» феодалдык бийлигин күчөткөн.

Кыргыз элиндеги ушул феодалдык бийлик жана коомдук мамиле, буларга негизделген урукчулдук салт-санаа, Россия падышалыгы кыргыз жерин колониялагандан баштап бузула баштайт. Кыргыз элин Россия

падышалыгынан мурун башка элдердин кан, феодалдары да далай чаап, алар да кыргыз элин каратып алган күндөрү болгон. Казактын төрө, султандары чапкан, Кытайдын маршал, генералдары да келип чапкан. Кокон кандыгы кыргыз элин бир топ жылдары бийлеп да турду. Бирок бул кандыктар ошол кездеги кыргыздын коом тиричилигине, салт-санаасына өзгөрүштөр киргизе албаган. Анткени, алардын өз коом курулушу кыргыздын коом курулушунан анчалык алыс турган эмес. Ошондуктан, алар кыргыз элинен алым алууга гана жарап, кыргыздын коом курулушун, тиричилик формасын бузуп, анын салт-санаасына жаңылык киргизе алганы жок, жана кыргыздар да булар сыяктуу коңшу элдерден келген агрессорлуу жоолордон ар дайым

жеңилип отурган эмес. Кармаша кетсе күч сынашып, бирде жеңип, бирде жеңилип, ыгы келсе кек алмакка өзү да кол сала коюп бул жоолор менен кыргыздар ар дайым тең ата катары болуп келген.

Бул учурда Россия бир топ капиталистешип, капиталисттик мамиле итебар өсүп калган. Россия падышалыгынын Күн чыгышты карап бет алып, бул жактагы элдердин жерин басып алып колонияга айландырышы —капиталисттик талаптын негизинде келип чыккан. Ошондуктан, кыргыз элинин Россия өкмөтүнүн кол алдына өтүшү кыргыздар арасына көп жаңылыктарды киргизет. Кыргыздын мурунку феодализм бийлигине байланышкан урук-туугандык мамиленин бузулушуна шарт түзүлөт. Орус капитализминин кыргыз арасына киргизген жаңылыктары кийинчерээк коомдук эмгек мамиледен, бийлик формасынан, анан жүрүп отуруп өзгөрүлө баштаган салт-санаасынан байкала баштайт.

Калыгулдун меселинен ошол замандагы ушул айтылган кан «баатырлардын» феодалдык бийлиги, феодалдык мамиле оюну ачык көрүнөт.

Калыгул мурунтан — жигит кезинен эле тартып меселчи акын болгон. Калыгулдун ал кездеги ырлары, айткан месел сөздөрү бизге жеткени жок. Ошондуктан анын ал кездеги чыгармаларын анализдеп, ал жөнүндө ачык бир пикир айтуу өтө кыйын. Россия падышалыгы кыргыз жерине жакындап келүүдөн мурун, жакында эмес анын кабары кыргыздарга такыр белгисиз учурда Калыгулдун чыгармалары башкача мүнөздө болгон. Ал көбүнчө өз позициясы менен элге акыл-насаат айткан. Элге адилет, бейпил болууну үйрөткөн. Эрдиктин, шердиктин, жоомарттыктын, кичи пейилдиктин пикирин жүргүзгөн. Элди ынтымакка чакырган. Бир сөз менен айтканда, ал кездеги Калыгулдун чыгармалары негизинен санат сөздөр болгон.

Баатырдыкты, эрдикти Калыгул мындайча афористтик месел сөз менен сынап айткан:

Эркек үндүү аялдын уяты жок,
Аял үндүү эркектин кубаты жок.

Өгүз мүйүз инектин сүтү болбойт,
Инек мүйүз өгүздүн күчү болбойт.

Калыгулдун бул айтканы анын эрдикти, баатырдыкты сыпаттаганын гана айкындабастан, Калыгул идеал кылган кишинин мүнөзү ошол өз учуруна ылайык — «кубаттуу эркек, уяттуу ургаачы» болгон.

Кийинки үч-төрт кылымдын ичинде, балким андан да көп убакыттан бери, бардык кыргыз элинин башын бирге кошкон кыргыз да, бир борбордошкон бийлик, кандык да болгон эмес. Кыргыздын ар бир уруулары өз алдынан кандык катарында болуп келген. Ошондуктан кыргыздардын мындай децентирилешкен начар системасында күчтүү семья негизги өзөк — ядро катарында болуп, анын андай курулушта алган орду өтө чоң болгон. Кыргыздардын башын көбөйтүү талабы, көбүнчө эркек тукумга жетишүү талабы мына ушундай бир доордон калган болуу керек. Кыргыздардын бул урукчулукка байланышкан кандыгында эркек тукуму тың чыккан малдуу, баштуу, белгилүү атанын тукумдарынын таасири өтө чоң болгон. Ошондуктан кыргыздын ошол эски салтында жана ошол учурдагы адабиятында чыккан эркек тукумга жетишүү талабы өтө чоң орун алат. Бул айткан пикирибизди ошол учурдагы Калыгулдун айткандары да далилдейт:

Урайын десе кудайым
Уулу душман жудайын.
Кызы салат кыйынга,
Кеби өтпөйт жыйынга.

Ошентип Калыгул бул ырында семьядан (үй-бүлөдөн) ынтымак кетип, семья бузулушу менен бирге семьянын башынан мурунку коомдук баркы, анын коомдук мааниси да кете бараарын айтат.

Калыгулдун ал кездеги айткан месел сөздөрү учурундагы урукчулдукка байланышкан жетилип турган кыргыздын феодалдык бийлигин чыңап, кыргыздын ошол феодалдык семьясынын ынтымагын бекитет.

Кыргыз эли Россия падышалыгынын кол алдына өтүп, анын колониясына айланган учурду Калыгул көрө алганы жок. Калыгулдун тирүү кезинде падыша

өкмөтүнүн экспедициялык войскалары кыргыздын жерине жакындап келип калган. 1854-жылдары падыша өкмөтү Алма-Атаны алып, кыргыз элинин так желкесине крепост-чеп коргонун салып орношкон. Бул кездерде мындан да мурунураак соодагер, саякатчы, илимпоз-изилдегич болуп келишкен падыша өкмөтүнүн чалгынчылары кыргыз жеринин төрт бурчун түрө кыдырышат. Булар кыргыз элинин согуштук жагынан бардык артыкчылык жана кемчиликтерин байкашат. Элдин мүнөзүн сынап көрөт. Кээ бир эл арасында кадыры чоң манаптарды өздөрүнө тартып. аларга өз кызматын кылдырат.

Калыгул мына ушул кыргыз жерин аралай чаап жортуп жүргөн падыша өкмөтүнүн чалгынчыларын көрөт. Бул падышалыктын түбү күчтүү, өнөрү артык экенин угат. Бул падышалык кыргызга окшогон нечен элдерди чаап алып, өзүнө каратып келе жаткандан кийин, мунун бийлигинен кыргыздар да кутула албасына көзү жетет. Өз алдынча болгон кыргыз эли улут эркиндигинен айрылып, ошондо башына кандай азаптуу күн түшөрүн Калыгул меселдетип алдыртан жоруп сүйлөгөн.

Чабалай баштуу, чап жаактуу
Улугуң болор,
Муунма кийим чыгаар,
Мундуу жыйын чыгаар.
Бир эшиктен кирерсиң,
Миң тешикти көрөрсүң.
«Кудай муну салды» деп,
Курган журтум көнөрсүң.

Мындай катуу бийликтин натыйжасында эл жалаң эле улут эркиндигинен гана ажырабастан, жери-суусунан да айрылып, малы-башына ээ боло албасын да айткан:

Конуш такыр, чөбү жок,
Ташка коноор күн болот.
Эгин нурку азайып,
Ачка болор күн болот.

Калыгул ошол урукчулдукка байланган феодалдык курулуштун идеологу катарында болгон киши. Калыгул үчүн сословиялык артыкчылыктын бурулушу эч мүмкүн

эмес эле: Чоң атанын тукумунун ырыскысы эл үстүнөн болуп, укуму-тукумуна чейин ошондой ардак менен кала бермек. Букара эл «ардактарына» кулдук кылып, алардын айтканын эки кылбай, аларды асырап жүрмөк. Калыгул ошол заманды кенчип, берекерчиликке жетишкен «тегиз» заман деп эсептеген. Эгер коомчулук курулуш, элдин коомдук мамилеси мындан кымындай жылыштап өзгөрүлө баштаса, анда замана Калыгул үчүн таптакыр бузулмак эле. Падыша өкмөтү кыргыздарды каратып алгандан кийин Калыгулга замана астын-үстүн болуп, өзгөрүлүп кетүүчүдөй болуп көрүнөт.

Тоо токол болор,
Талаа токой болор.
Токол байбиче болор,
Уй пул болор,
Кул бий болор.

Тегиз жерге тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар.

Калыгул бул месел сөзүндө ошо кездеги коомдук курулуштун бузуларын айткан. Элди бийлөө маселеси падыша өкмөтүнүн колуна өткөндөн кийин түп атасынан бери эл бийлеп келген кан «баатырдын» тукумдарынын колунан жарым-жартылай мурунку бийлиги кетип, алардын сословия жолун анчалык жолдой бербеди. Падыша өкмөтү өзүнө каршы чыккан кээ бир кан, «баатырлардын» тукумдарын бийликтен четтетти. Кээ бир тексиз жерден чыккан немелер кара жанын карч уруп жүрүп дөөлөткө жетишип, падыша өкмөтүнө жагынып, ага чын пейили менен кызматын кылгандар бийликке жетишип, ардакка, сыйга ээ болду. Ошентип, падыша өкмөтүнүн бийлигинин тушунда кээ бир кыргыз урууларынын мурунку сословиялык артыкчылыгы кемип, белгисиз, тексиз уруулардан чыккандар акырындап эл бийлөө ишине аралаша барды. Ошондуктан Калыгул «уй пул болор, кул бий болор, токол байбиче болор» деп меселдетип жоруй сүйлөгөн. Бул гана эмес, Россия капитализминин таасири менен кыргыз арасында соода-сатык көбөйүп, дүйнөнүн товардык мааниси артып, бардык маселени акча, дөөлөт чечерин

Калыгул акылмандыгы менен жоруй айткан, байкаган. «Уй пул болор, кул бий болор» деген Калыгулдун меселинен ушул маани келип чыгат. Капитализм кезинде кан, «баатырдын» тукуму аталган аты даңк-ардакка жетиштирбей, дүйнө, акча бийликке, кадыр-сыйга жетиштирет. Мына ошол кезде «артык туулду» деген ата даңк

мурунку маанисин жогото баштайт. Колониялык доордо ошентип мурунку урукчулдукка байланышкан феодалдык мамиле акырындап бузула барат. Калыгулдун айткандары акырындап келе баштайт. Бирок кыргыз элиндеги бул урукчулдук феодалдык мамиле колониялык доордо биротоло бузулуп кете алган жок.

Падыша өкмөтүнүн бийлиги жүрүп турган кезде жалаң эле бийлик жолу өзгөрүлбөй, эл арасына жаңы жосун-жорук жагы, тиричилик жолдору кире турганын да Калыгул айта кеткен. «Тоо токол болор, талаа токой болор» — деп көчмөндүү кыргыз жерине шаар түшөрүн айткан. «Тегиз жерден тегирмен жүрөр» —деп, эл арасына өнөр таркаарын сүйлөгөн. «Муунма кийим чыгар» —деп, кылым бою өз турмушуна кымындай өзгөчөлүк киргизбей, өзүнчө келе жаткан кыргыздар арасын жаңы маданият белгилери аралай турганын айткан. Бирок Калыгул буларды жакшылыктын белгиси катарында кубанып куттуктаган жери жок. Муну жамандыктын белгиси катарында эсептеп, «элим мындан сак болгула» — деп, элдин эсине салып эскерткен. Бул айткандары келгенде ал капыр болбосо да, таптакыр башкача болуп, мурункудай эл болуудан калат деп жоруган. Ошондуктан, Калыгул сүйлөгөн меселдерин «Акыр заман сөздөрү» деп атаган.

Кийинки өзгөрүлгөн замандан жалаң эле бийлөө жолу, элдин эмгек тиричилик мамилелери өзгөчөлөнөрү менен гана чектелбестен, ошону менен бирге элдин салт-санаасы кошо өзгөрүлүп, элге жаңы нарк, жаңы нуска кире турганын да айткан:

Акыр заман кишиси
Башка болор,
Адеби жок сүйлөгөн
Кашка болор.

Бул сөзүндө Калыгул букара, эл, хан, «баатырлардын» тукумуна кудайындай сыйынып, аксакалдарга байындай кулдук кылган феодалдык нарктын бузуларын айткан. Ал заманда букара тукуму чоң атанын тукумунан кандай тең урганы болбосун, аны тике карап, ага тигиндей сөз айтып, анын барган изин басса, бул кылмыш катарында болучу. Кишиге кишидей мамиле кылдырбай, чоң атанын тукумун султан кылып, букараны ултан кылдырган мындай мамилени хан, «баатырлар» нечен кылым бою букара элге адет кылып, ыйманындай туттурган.

Калыгул келер замандын сүрөтүн, анын элинин жолдогон нарк-нуска, кылык-жоруктарын таптакыр тескери сүрөт менен көрсөтөт.

Кызыл кызыл кыялар
Кыргый талга уялар.
Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубалар.

Кыргыздардын урукчулдук феодалдык курулушу аялдарды чексиз кор кылып, аял теңсиздигин болгон чегине жеткирген. Көп катын алуу, кыздарды калыңга сатуу, же аны көктөйүнөн күйөөгө берүү маселеси мындай турсун, кокус эринен чыккан деген аялдарды, же бермекчи болгон жерине барбас болуп баш тарткан кыздарды кермелеп, этин тилип туз куюп, же чачын кыркып азоого сүйрөтүп өлтүрүүчү. Аял эрден чыгууга эч кандай укугу да болгон эмес. Эри талак кылса, ошондо гана катындын башы ачылган. Эгер аялдын никеси бузулбай туруп, барган жеринен айласыздан качып чыкса, ал жанагы айтылгандай кордук көргөн.

Бул кордукка чыдай албай, андан кутулууга аракет кылган кыргыз аялдары ал заманда зоодон учуп, же бөрү, кушка жем болуп өлүп гана кутулушкан. Аялдарды мынчалык кор кылуу хан, «баатырлар» бийлеген кыргыздын урукчулдук феодалдык курулушунун конституциялык закону катарында болучу. Ушундай нарк, нуска сөөгүнө сиңип, адат болгон ошол феодализм элине «Такыясын колго алып кыз жигитти кубалачу» заман угуусу күчтүү, чын акыр замандай болуп көздөрүнө элестеген. Мына ушул нарк, нускалар урукчулдук феодалдык

курулуш бузулган сайын булар да акырындап бузулуп, жоголо барышы керек болучу. Эл бул нарк, нусканы жолдобой, жаңырган замандын жаңы нарк, нускаларын жолдой баштаса, кийинкиси канчалык адамкерчиликтүү болбосун урукчулдук феодалдык мораль үчүн Калыгул айткандай, ал сөзсүз «башкалык жана кашкалык» болот. Коомчулуктун элдин-журттун келечекте ушундай закондуу өзгөрүшүн Калыгул туура байкап, кооз сөз аркылуу аны чебердик менен айта алган.

Калыгулдун бул меселдери учурунда эл арасында эбегейсиз күчкө ээ болгон. Кылымдап адат болуп сөөгүнө сиңген урукчулдук феодализмдин эли бул салт-санаа, бул нарк-нускадан бирден эле айрыла койбойт. Аны өзгөрүлгөн замандын жаңы нарк-нускалары, жаңы салт-санаасы акырындап жүрүп чыгармак. Калыгул келүүчү заманды «акыр-заман» деп атап, анын тушундагы элин, алардын тиричилик, турмуш-адатын жолдогон нарк-нускасын өлчөөсү жаман башкача бир сүрөттө кылып көрсөтөт. Ошондуктан, эл андай өлчөөсү жаман тетири заманды колдоруна келишинче жакындатпоо аракетинде болот. Андай замандын кирип келе жаткан белгилерин талкалап, аны алыс кубалайт.

Калыгул ал акыр заманды келтирүүчү күч кыргыз жерин басып алганы келе жаткан падыша өкмөтү деп айткан. Ошондуктан, Калыгулдун меселдери кыргыз элинин падыша өкмөтүнө нааразылыгын күчөтүп, ага каршы тургузган. Бирок өз ара уруу, уруу болуп чабышып жаткан кан, «баатырлар» баштаган эл бул тыштан келе жаткан жалпы жоосуна баш кошуп каршы тура алганы жок.

Бул келе жаткан күчтүү жоонун бийлигинен кыргыз эли кутула албай турганына акыры Калыгулдун көзү жетип, өз жериңерди таштап башка жакка качып бозбогула, биздин жер ырыскынын кени, жериңерди бек кармагыла деп, элине акыркы акыл-насаатын меселдетип сүйлөгөн:

Суусу сайын нарын табак эти бар.
Жай болуп катыра ысыгы жок,
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Ат жеткен жерден мындан артык кызыгы жок.
Мактанып жер жетеби,

Адам мындан кетеби,
Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар! —

деп жердин асылдыгын айтып, «өлсөңөр сөөгүңөр өз жериңерде калсын» —деп, Калыгул карыя дүйнөдөн кайткан.

Жер мактанса көп эле болсо көлчөлүк болор. Башка жер канчалык асыл болбосун, башка эл канчалык бейпил болбосун тентиген-тербиген эл ага баш батып ырыскыга өз жериндей кенчий алмак эмес деген сөздү айткан. Анткени, ал кезде кан, «баатырлар» баштаган кайсы бир кыргыз уруулары ичинде Кытайга, башка жакка көчө качабыз деген каңшаар жүргөн. Кийин Россия падышасынын куралдуу аскери кыргыз жерине кирип келгенден кийин көлдөгү бугулар Текес, Жылдызга көчө качты, сырттык сарыбагыштарды Ормондун Үмөтаалысы баштап, Кашкарды карап бет алды. Солтолорду Жангарач баштап алып, Кокондун канын бел кылып, Талас, Чаткалдын туюгун көздөп ал жөнөдү. Бирок бул уруулар бир нече жыл тентип-тербип көчүп жүрүп, акырында тумшуктарына суу жеткенден кийин өз жерлерине кайта келип орношту.

Калыгулдун айткандары негизинен прогрессивдүү идея болбой, урукчулдук феодалдык көз караштын негизинде айтылганы менен, ал ошо кезде өз ичинен ала болуп, өз ара чабышып, жаткан уруулардын башын кошуп, сырттан келе жаткан жалпы кыргыз элинин чоң жоосуна жапа тырмак каршы турууга үндөгөн. Калыгулдун меселдери урукчулдук ашынып турган доордо жалпы элдин патриоттук сезимин ойготуп, элди өз улут эркиндигин талашууга чакырган.

Калыгулдун сакталып калган адабият мурастары сан жагынан өтө аз. Ошондой болсо да анын ал адабияттык мурастарынын мааниси өтө терең. Калыгулдун ар бир месел сөзү бул жагынан өзүнчө бир поэмага тете деп айтууга болот. Анын ошол азыноолак месел сөздөрү анын адабияттык жүзүн жана окуясы зор болгон анын доорун толук мүнөздөй алат.

Калыгул адабияттык тематика жагынан колониялык доордогу акындардын аксакалы болуп саналат. Тыштан

келген ар түрдүү күчтүү жоолордун таландысында калып, чачылып-чабылган элинин абалын айтып, анын таалайсыз келечегин жоруй сүйлөп, муну жалпы жонунан «Акыр заман сөздөрү» деп темалап атаган. Колониялык доорундагы Калыгулдан кийин чыккан кенже акындар бул теманы ар кимиси өз учурунда карай тереңдетип, кеңитип гана жүрүп отурушкан. Жана Калыгул бул өзү баштаган тематиканы месел сөз формасында сүйлөп, кыргыз ооз адабиятына, кыргыз поэзиясына жаңы месел сөз жанрын киргизди.

Калыгулдун адабияттык мурасынан ошол учурдагы бузула баштаган кыргыздын урукчулдук феодалдык курулушунун бардык ички карама-каршылыктары, ал замандагы үстөмдүк кылган салт-санаа, эл жолдогон нарк-нускалар айныбай ачык көрүнөт. Калыгул мына ушул курулушта, ушул салт-санааны бекитүүгө аракет кылган. Анткени, ал элдин ырыскыга кенчиген заманы ошол заманда гана боло алат деп билген.

Калыгул өз ара бири менен бири чабышып жаткан кыргыз урууларын ынтымакка чакырып «жалпы жооңорго каршы тургула» — деп, элдин патриоттук сезимин ойготуп, өз улут эркиндигин талашууга үндөгөн. Мына ошондуктан Калыгулдун кыргыз адабиятынын тарыхынан алган орду бир далай көзгө көрүнүктүү.

Т.
САМАНЧИН,
20/111-41-
жыл.

КАЛЫГУЛ¹

Калыгул кыргыз элин Россия падышалыгы колония кылып каратып алууга чейин жашаган акын. Кыргыз эли колонияга айланардын алдында башынан капсалаңы катуу бир нече доор өткөрөт. Калыгулдун бизге жеткен адабият мурастары көбүнчө ушул капсалаңдуу доорго таандык болуп, анан келечекти — орус падышалыгы бийлеген заманды мүнөздөп, ошол кездеги элдин абалын жоруй сүйлөйт. Калыгулдун адабият мурастары колониялык доордун алгачкы учуруна таандык

болгондуктан, ал колониялык доорундагы кыргыз адабиятынан орун алган акындардын катарына кирип, бул акындардын аксакалы болуп саналат.

Калыгул бул доордо жашаган акындардын баарынан мурун жашагандыгы менен гана алардын аксакалы болбостон, ал адабияттык тематикасы жагынан да аксакал болуп саналат. Калыгул айткандарын жонунан «Акыр заман» сөздөрү деп атаган. Калыгулдан кийинки 50—60-жылдар ичиндеги чыккан акындар да, өз учуруна карай, ушул Калыгул баштаган тематиканы кеңитип, тереңдетип гана отурушту. Калыгул баштаган бул тема кыргыз ооз адабиятында мурун болгон эмес, болсо да башка адабияттык формада айтылган.

Калыгулдун айткандары деп, ушул убакка чейин эл оозунда айтылып жүргөн макал формасындагы сөздөр анча көп эмес. Анткени —эл оозундагы толуп жаткан ылакап, макалдардын канчасы жана кайсылары Калыгулга таандык экендиги азырынча толук текшериле элек.

Калыгул «Акыр заман» деген ырында өз тушундагы замандын абалын, замандын келечек түрүн, келечектеги элдин абалын жоруй сүйлөйт.

Кыргыз жерин туш-туштан курчаган душмандын кысымы күчөгөн заманда, бардык маселени найзанын учу, айбалтанын мизи чечип турган заманда, Калыгул эл арасында чындыкты, адилеттикти жүргүзүүгө аракет кылат.

¹ Богданова М., Жакишев Ө., Саманчин Т., Рахматуллин К. Кыргыз адабиятынын очерктери. Фрунзе, Кырмамбас, 1943. Ошол китептен алынып басылды.

Калыгул Ормондон мурун төрөлүп, Ормон хан болгонго чейинки доорду көрөт. Андан кийин Ормон хан хандык кылган доорду башынан өткөрүп, Ормон хандан бир нече жыл кийин дүйнөдөн кайтып, кыргыз элин орус падышалыгы каратып алар учурдун чеке белин көрө кеткен. Мына ошондуктан ал ошол өзү көргөн доорлордун бардык өзгөчөлүктөрүн мүнөздөп айта алган.

Калыгул айтылуу акын-ырчылардай эл кыдырып, эл алдында комузун күүлөп, үн кошуп ырдап берген эмес. Ал эл арасында кадыры чоң акылман киши болгондуктан,

алдына келген элге топ жыйындарда өз чыгармаларын меселдетип гана сүйлөп берген.

Калыгулдун ырлары ошол замандагы үстөмдүк кылган салт-санааны ачык түшүндүрөт. Ал үстөмдүк кылган салт-санаа феодалдык бийлик жүргүзгөн хан-баатырлардын салт-санаасы болучу.

Калыгул феодалдык курулуштун идеологу катарында болгон киши.

Калыгул феодалдык сословиелик артыкчылыктын бузулушун каалаган эмес. Эгер коом курулушу, элдин коомдук мамилеси мындан башкача болуп өзгөрүлө баштаса, анда замана Калыгул үчүн тап-такыр бузулмалык эле. Падыша өкмөтү кыргыздарды каратып алгандан кийин, Калыгулга замана астын-үстүн болуп өзгөрүлүп кетчүдөй көрүнөт. Ал:

Тоо токол болоор,
Талаа токой болоор,
Токол байбиче болоор.
Уй пул болоор,
Кул бий болоор,
Тегиз жерге тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар,—дейт.

Калыгул бул месел сөзүндө ошо кездеги феодалдык коом-курулушунун бузулаарын айткан. Чындыгында да элди бийлөө падыша өкмөтүнүн колуна өткөндөн кийин, хан «баатырдын» колунан бийлик жарым-жартылай кетип, алардын сословие жолу анчалык жолдонбой калды. Падыша өкмөтү кээ бир хан «баатырлардын» тукумдарын бийликтен четтетти.

Бул гана эмес, Россия капитализминин таасири менен, кыргыз арасында соода-сатык көбөйүп, феодалдык чарба бузуларын, ошого жараша коом турмушу да өзгөрөрүн Калыгул акылмандыгы менен байкап, жоруй айткан.

Падыша өкмөтүнүн бийлиги жүрүп турган кезде, жалаң эле бийлик жолу өзгөртүлбөй, эл арасына жаңы жорук-жосун жолдору кире турганын да Калыгул айта кеткен. «Тоо токол болоор, талаа токой болоор» — деп, көчмөндүү кыргыз жерине шаар түшөөрүн айткан. «Тегиз жерден тегирмен жүрөр» — деп, эл арасына өнөр

таркаарын сүйлөгөн. Бирок Калыгул буларды жакшылыктын белгиси катарында куттуктаган эмес. Муну жамандыктын белгиси катарында эсептеп, «элим, мындан сак болгун» —деп, элдин эсине салып эскерткен.

Калыгул өзгөртүлгөн заманда жалаң эл бийлөө жолу жана элдин эмгек тиричилик мамилелери гана өзгөрүлбөстөн, элдин салт-санаасы да кошо өзгөрүлүп, элге

жаңы нарк, жаңы нуска кире турганын айткан.

Маселен:

Кызыл, кызыл кыялар,
Кыргый талга уялаар.
Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубалаар.

Мында мурункудай жигиттер гана кызды тандап албастан, кыздар да жигитти тандап тиерин айтат.

Калыгул акыр заманды келтирүүчү күч —кыргыз жерин басып алганы келе жаткан падыша өкмөтү деп айткан. Ошондуктан Калыгулдун меселдери падыша өкмөтүнө кыргыз элинин нааразылыгын күчөтүп, ага каршы тургузган. Бирок өз ара уруу-уруу болуп чабышып жаткан хандар «баатырлар» баштаган эл баш кошуп, тыштан келе жаткан бул жоого каршы тура алганы жок.

Бул келе жаткан күчтүү жоонун бийлигинен кыргыз эли кутула албай турганына Калыгулдун көзү жетип, өз жериңерди таштап башка жакка качып-бозбогула, биздин жер ырыскынын кени, жериңерди бек кармагыла — деп, элине акыркы акыл-насаатын меселдетип:

Жай болуп, катыра ысыгы жок,
Кыш болуп, кашкая суугу жок
Ат жеткен жерден мындан артык кызыгы жок,
Мактанып жер жетеби —
Адам мындан кетеби?
Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар! —

деп, жердин асылдыгын айтып, өлсөңөр сөөгүңөр өз жериңерде калсын деп, Калыгул карыя дүйнөдөн кайткан.

Калыгулдун айткандары урукчулдук, феодалдык көз караштын негизинде айтылганы менен, ал ошо кезде өз ичинен ала болуп, өз ара чабышып жаткан уруулардын башын кошуп, жалпы кыргыз элинин сырттан келе жаткан чоң жоосуна жапа тырмак каршы турууга үндөгөн — анын прогресстүү мүнөзү ушунда.

ТАЗАБЕК
САМАНЧИН.

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ¹

Нускоочу, ойчул акын Калыгул 1785-жылы Ысык-Көлдүн күңгөйүнүн Карой-Сарой деген жеринде Бай аттуу оокаттуу, төрт түлүгү түгөл адамдын үй-бүлөсүндө туулат. Ал атасынан калган оокатка ээ болуп, өмүрү өткөнчө эч нерседен кор болгон эмес. Калыгулдун чоң атасы, чоң энеси, алардын бир туугандары жөнүндө маалыматтар жок, бирок Калыгулдун өзүнөн тараган укум-тукуму бар.

Калыгул бизге белгилүү кыргыз сөз устаттарынын алгачкыларынын өкүлү. Ага чейин жашап, эл арасына ырлары кеңири тараган акындар жөнүндө маалыматтар жокко эсе. Ошондуктан аны кыргыз акындарынын ичинен жашы боюнча гана эмес, адабий тажрыйбасы жагынан да аксакал катары кароого болот. Ал айткандарын жалпы жонунан «Акыр заман сөздөрү»—деп атаган. Калыгулдан кийин ушул темага кайрылгандар аны тереңдетип гана отурушкан.

Калыгул тамсилчи, меселчи акын катары элге эр жеткен кезинен эле тааныла баштайт. Ал көпчүлүк акындардай комузун күүлөп, үн кошуп ырдабастан, алдына келген адамдарга макалдатып айтып берген. Акындын ырлары эл арасына кеңири тараганы менен, алар бизге толугу менен жеткен жок. Колубуздагы анын «Акыр заман», «Калыгулдун сөзү», «Ысык-Көл тууралуу айтканы», «Терме, санат ырлары» эл оозунан кийинчерээк жыйналып алынгандыктан, алымча-кошумчалардан куру болбосо керек.

¹ Макала «Мурас» аттуу китептен алынды. Китеп 1990-ж. жарык кergөн, түзгөн М. Абдылдаев.

Калыгулдун ырларында акыр заман идеясы көбүрөөк орун ээлесе да, санат, насыят, адамдын жүрүм-турумун сындаган, жаштарды адептүүлүккө чакырган саптары да арбын. Албетте, Калыгул феодалдык турмуштун идеологу катары анын салт-санаасын, жорук-жосундарын мактоодон тышкары боло алган эмес.

Эгер коом, элдин ага болгон мамилеси өзгөрүлө баштаса, анда замана Калыгул үчүн таптакыр бузулчудай көрүнгөн.

Калыгул 1855-жылы Ысык-Көлдүн Ак-Суу деген жеринде 70 жаш курагында дүйнөдөн кайтат. Сөөгү азыркы Ысык-Көл районунун Кара-Ой деген (азыркы Долинка) жерине коюлган.

*МЕЛИС АБДЫЛДАЕВ,
философия илимдеринин кандидаты*

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ¹

19-кылымдын биринчи жарымында кыргыз элине бөтөнчө кеңири белгилүү болгон акын — Калыгул Бай уулу. Ал чыгармалары бүт болбосо да, кээ бир нускалары менен өз атында сакталган кыргыздын эң туңгуч акыны эсептелет. Көркөм сөз искусствосунда ага чейин биздин кыргыз элинде болгон акын менен чечендердин, же ырчылардын аттары аталган менен алардын алгылыктуу чыгармалары жок, эгер бар болсо да өтө аз санда жана алардын да авторлугу кээде бири-бирине оошо берет, а түгүл кайсы мезгилдерден туулуп, жашагандыктары жөнүндө жарытымдуу даректер да жок. Мисалы, Калыгулга чейинки көркөм сөздө өнөрпоз Асан кайгынын, Санчы сынчынын, Жээренче чечендин, дагы башкалардын аттары менен чыгармалары реалдуулуктан көрө легендага жакыныраак.

¹ Макала «Ала-Тоо» журналынын тиркемеси катары жарыяланган. «Калыгул, Казыбек» аттуу 1992-ж. жарык көргөн китептен алынды.

Белгилүү фольклорист Ыбырай Абдыракманов атактуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун Калыгул жөнүндө төмөнкүлөрдү айтканын жазып калтырган:

«Калыгул акын кыргыз акындарынын атасы эсептелет. Андан мурда эл журтка маалим ырлары сакталган

биринчи кыргыз акынын уга албадык».

Калыгул (оң бетинде калы болгондуктан ушундай ат коюшкан) 1785-жылы (эскиче жылан жылында) түндүк кыргызынын сарбагыш уруусундагы букаралашып кеткен манап насиленин туулган. Атасы Дөөлөт кедей болгон. Жалпы жонунан сарбагыш уруусундагы «Надырбек уулдары» дешкен.

Калыгул жети жашка келгенде бардык арка кыргызындай эле окуу билбестен, азык уруусундагы Сопу ата дегенден намаз окууну үйрөнгөн. Анын диний окуусу ушуну менен чектелген. Ушуга байланыштуу анын чыгармаларында диний көз караштар элементтер катарында гана кезигет. Диний кат сабаты болбогон. Себеби, ал туулган жана эр жеткен мезгилде кыргыз арасында диний көз караштар анчалык канат жая албаган, диний мектептер жок болгондугуна байланыштуу диний окуулар да сейрек боло тургандыгын тарыхый маалыматтар далилдейт.

Калыгул өз турмушунда айлана-чөйрөгө адил даанышман, чечен катары таанымал болгондугун кыйла кыргыз өнөрпоздору айтышат. Мисалы, мындай маалыматтар бар:

«Калыгул элди аралабаса дагы, бийликке келбесе дагы, анын адилдигине көзү жеткен соң, кээ чакта арка кыргызы чиеленишкен чоң доосу болсо, Калыгулга тапшырган. Калыгул акылынын жетишинче тууралык менен союш, пара албастан, дос-тамыр, өз-жатка карабастан адилеттүүлүк менен чечкен».

Замандын шартына карай кээде адилеттик кылып байыртан келе жаткан кадимки адат заңын колдонуп «Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок» деген анын башкы принциптерин айрым учурда адилет кармагандыгы үчүн «калыс бий» аталып кеткен. «Кара кылды как жарган Калыгулдай калыс бол» деген лакап

тараган. Эки үзөңгүнү тең тепкен калыстыгы үчүн эл аны өзүлөрү «бий» аташкан.

Калыгулдун керт башына байланыштуу бир катар уламыштар бар. Алардын кээси чыныгы фактылардан тургандыгында шек жок. Мисалы, оң жаккы бетиндеги калына жана нукура сөзмөр, чечен поэтикалык талантына байланыштуу аны «кара кылды как жарган кара жаак Калыгул» атандырышкан. Кийин «Кара жаак» деген сөз нагыз чечендиктин бир синоними болуп кеткен. Демек, бу символ Калыгулдун ысмынан келип чыккан.

Кыргыздын көрүнүктүү карыя-акын, ырчы, өнөрпоздорунун кээ бирөөлөрүнүн айтуусу боюнча (Тоголок Молдо, Сагымбай, Шапак Ырысмендеев, Ыбырай Абдыракманов, Абдыкалык Чоробаев жана башка) Калыгул — «олуя», «аяр», «көзү ачык» даанышман катары таанылган адам. Мисалы, көрүнүктүү манасчы Шапак Ырысмендеев «Калыгулдун масели» деген казалында:

«Нечен акыл ойлонуп,
Көкүрөккө алуучу.
Көргөн жандын баарысы,
Ажайыпка калуучу.
Ошо тушта адамдын,
Олуясы дечү экен» — деп жазган.

Ушуга жакын ойду Ыбырай Абдыракманов да 1940-жылы жазып калтырган. «Калыгул — аттын кашкасындай таанымал акын. Кыргыздар Калыгулдун сөздөрүн олуялыкка такагандан башкага барбагандыктары маалым.

Калыгул чыгарган ырларын обонго салбай, жөн эле маселдентип айтып берген. А кезде ырларын обонго сапып, комузга кошуп ырдагандарды «ырчы» дешкен. Ал эми Калыгул болсо, чечендик искусствосунун өкүлү катарында өзүнүн терең образдуу, санат, накыл, макал-лакап иретиндеги сөздөрүнө философиялык маани киргизип, даанышмандык көрк бергендиктен, аны «акын» аташкан. Анын үстүнө анын манаптык даражасы да ырдап отурууга, же комуз кармоого жол бербеген. Мындай даражадагы адамдардын ырдашы ал кездин шарты боюнча «чоң намыстын иши болгон, уят иш болгон» — деп жазат Ыбырай Абдыракманов.

Калыгулдун акынчылык бөтөнчөлүгүнө байланыштуу мындай маалыматтар да кызык: «Калыгул ырчы эмес, даанышман болгондуктан тойго ырдабаган. Сөзүн көп ачылып, айта бербеген. Көп убактарда унчукпай отура берген. Сөзүн макалдатып, акырын токтоолук менен акыл-насыят катарында сүйлөгөн. Айылдын дөңдө, чогулушта, жаки үйгө киши көп келсе, осуят кылып сөз айткан. Айтар сөзүн айтып, айтып туруп кээ убакта өзүнчө күңгүрөнүп туруп «ушундай эмеспи!» деп, оң жаккы, сол жаккы ийнин карап коюп сүйлөгөн.

Калыгул өмүрүнүн басымдуу көпчүлүгүн көл жергесинде өткөргөн. Туруктуу жердеген жери Кара-Ой, Сары-Ой Көл күңгөйүндөгү жерлер болгон.

Калыгул Бай уулу 1855-жылы жай айында 70 жашында көл башындагы Ак-Сууга жол тартып бара жатып, Чолпон-Атага кире бериш жердеги жолдун жээгин көрсөтүп, «Менин сөөгүмдү ушул жерге койгула» деген керээзин айткан имиш. Ал ошонун эртеси күнү Байсоорунда жол үстүндө каза табат. Керээзи боюнча сөөгү коюлган күмбөз Кара-Ойдо. Бу күмбөз боюнча да бир катар легендалар бар. Мисалы, ушу азыркы күнгө чейин Кара-Ойлук карыялар мындай дешет: «Бу олуя аба каза тапканда ага күмбөз салыш үчүн көп киши келет. Эл күмбөздүн топурагын көл боюндагы беш-он чакырымдан алган экен. Ошондо кол кирпичти бири бирине берип эл он чакырымча катар турушкан экен. Элдин суйгөнү ушунчалык экен»...

Калыгулдун чыгармаларындагы башкы мүнөздүү көрүнүш — анын насыятчы акын катарында чыккандыгында.

Мындай көрүнүш чындыгында жалаң гана ага таандык болбостон, революцияга чейинки жалпы эле кыргыз оозеки поэзиясына жана анын алдыңкы өкүлдөрүнөн болгон көрүнүктүү акындардын поэзиясынын бардыгына таандык.

Атүгүл, бүткүл чыгыш поэзиясында дидактикалык поэзия байыртан эле башкы орундарды алып келген. Образдуурак айтсак, поэзиянын алтын таажысы катары эсептелген. Анткени, поэзиянын бул түрүндө коомдук, саясий, турмуш-тиричилик, кыскасы, адам менен коом жөнүндөгү тарыхый конкреттүү шарттарга байланыштуу ар түрдүү мазмундагы поэтикалык жыйынтыктар берилген. Нечен кылымдар бою дидактикалык поэзияда этикалык нормалардын, моралдын,

эл турмушуна жана элдеги ар кандай катмарлардын дүйнөгө өзүнчө көз караштары чагылдырылган.

Калыгулду көркөм сөздөн бөтөн турган кургак моралист катары кароого такыр болбойт. Анын поэзиясынын багытынан келип чыгуучу айрым бир түздөн-түз айтылган предметтүү сөздөр менен бирге, Калыгул өзүнүн санаттарын эмоционалдуу көркөм боектор менен жандырат да, айтып жаткан ойлорун образдуу түрдө туюндурууга жетишет.

Калыгулдун поэзиясы — афористтик поэзия, заттардын мазмунун так жана таамай алууда ал өтө кыска жана элестүү образдарды колдонот да, ага нукура ювелирдик устаттык менен кайталангыс оригиналдуулук киргизет.

Чынында эле, Калыгулдун кайсы ырларын алып карабайлы, алардын ар бир сабы дээрлик өзүнчө ой толгонуунун жемиши, алардын ар бирөөндө көп учурларда көркөмдөй айтылган залкар ойлор каймактап турат. Бирок ошону менен бирге алардын бардыгы биригип келип да (ал өзүнчө турганда афоризм болуу менен бирге) кандайдыр бир борбордук идея, ойго багындырылат. Башкы басым, негизги ой толгонуусу ошого баш иет. Калгандары болсо, биригип келип ошонун тегерегине топтолуп, ошону туу катары көтөрүп, көрктөндүрүп тургандай. Ырас, андай поэтикалык «тирөөчтөрдүн» кээси божомолдуу, шарттуурак, атүгүл шалкыраак. Андай «жардамчы тирөөчтөр» гана эмес, кээде акын айтайын деген негизги ойдун өзү да бошоңураак, тигил катардагы ойлордон өзүнчө окчун бөлүнүп тура албайт. Бирок, мындай учурлар акын поэзиясы үчүн мүнөздүү эмес, эпизоддук көрүнүштөр. Бу планда алганда акындын поэзиясы өзүнүн ички логикасынын чыйрактыгы, табына жеткириле бышырылгандыгы менен айырмаланат.

Калыгулдун граждандык поэзиясынын бөтөнчөлүктөрүнүн бири анын өзүнчө бир күжүлдөгөн драмасында.

Акындын драмасы — барыдан мурда ал зат катары, объект катары айтып жаткан нерселерине дайыма өзгөрүчү касиет бергендигинде. Ал үчүн баары убактылуу, түбөлүктүү материалдан башка эч нерсе жок. Табият да, адам да, адамдын мамилелери да, эл да өзгөрүлөт,

өөрчүйт. Ал турсун, азыр өзгөрүлбөстөй болуп көрүнгөн нерселер анын тескери жагына өзгөрүлүшү да мүмкүн. Бардыгы кыймылда, бардыгы өзгөргүч. Бир калыпта турган нерселер жок.

Ушул ишенимдеги акын көрүнүштөрдүн бардыгын көп учурда анын карама-каршылыктарында карайт, аларга ар кандай аналогия табат, же заттарды анын экинчи бир жагы менен карайт. Мындайча айтканда, от менен суудай, күн менен түндөй карайт. Ошондуктан диалектикалык мындай бирдиктүүлүк поэзияны жандырат, ага драмалык илеп берет, анын элементтерин кадыресе күүгө келтирет да, ошону менен угуучунун көңүлүнө уюп калат.

Калыгул өзүнө чейинки поэтикалык традицияларды уланткан акын. Акындын санаттарынын идеялык жана формалдык өзгөчөлүктөрү — мурдатан эле кыргыз поэзиясында келе жаткан нормаларды улантуу, же сактоо гана эмес, аны андан ары тереңдетүү да болуп саналат.

Мындай тереңдетүү эки түрдүү планда жүргөн. Биринчиден, акын өзүнүн санаттарына жаңы идеяларды, мотивдерди киргизген. Мисалы, өзүнө чейинки санаттардын көбүнчө тиричилик, кадыреселик рамкасын андан ары кеңитүү менен бирге, ага жаңы социалдык, саясий жана моралдык мотивдерди киргизип, мазмунун тереңдеткен. Дал ушул жол аркылуу санаттардын коомдук функциясын арылткан. Буга анын поэзиясындагы жалпы элдин тагдырына, турмушуна, коомдук мамилелерине байланыштуу чыгарылган санаттары далил. Ал ошол санаттарына философиялык жыйынтыкталган корутунду пикирлерди киргизип, аны элге өзүнчө бир форма катары жайылтууга аракеттенгендиги ачык. Экинчиден, ошол санаттарын өзүнүн оригиналдуу таланты менен кайталангыстай поэтикалык күч берген. Кээ бир санаттарынын кыргыз поэзиясында ага чейин болбогон касиеттерге негизделгендиги аларда кээде уйкаш муундардын ордуна ички тизмеге, ритмге жана көбүнчө образдуу элементтерге (символ, метафора, ассоциация, параллелизм жана башка), поэтикалык толгонууларга (мисалы, көп жөнүндөгү сентенциясы жана башка) негизделгендиги анын жаңы поэтикалык тажрыйбаларды киргизишкендигинин ачык далили.

Калыгул өз заманынын изденгич, таланттуу уулу. Анын граждандык мүнөзүндөгү ырлары жалаң гана ошо доор менен жок болуп кетпестен, белгилүү түрдө азыркы учурда да мааниси жоюла элек. Ошондуктан, аны ар кандай тыюуларга карабастан, элдин айрым катмары али күнгө чейин унутпай, ырларын айтып келе жатат. Тарыхый адилеттүүлүк анын ырларындагы заманага жараша болгон чектелүүлөрдү жашырбай айтып, урунтуктууларын элге берүүнү талап кылат.

*ШАРШЕНБЕК ҮМӨТАЛИЕВ,
филология илимдеринин кандидаты*

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ¹
(1785—1855)

Калыгул-ойчул, акылман, маселчи, чечен. Чыгармасынын багыты, мазмуну боюнча нускоочу акындардын тобуна кирет.

Ысык-Көл боюнда Кара-Ойдо (азыркы Ысык-Көл району) төрөлүп, сөөгү ушул жерге коюлган, сарыбагыш уруусунун манап тукумунан. Белгилүү даражада кыргыз ырчылар поэзиясынын башатында турат. Анткени андан мурун жашаган ырчылардын ысмы, ырлары легендарлык мүнөзгө өтүп, көбү эл чыгармачылыгына сиңип, авторлугу унутулууга баш койсо, анын масел сөздөрү конкреттүү аты, орду, багыты, тематикасы менен сакталып, ачык түрдө өз жекечилигине жана алдынчалыгына ээ. Калыгул өз чыгармасы менен ырчылар поэзиясынын тарыхында зор из калтырган. Айрым акындар анын ой, идеяларын улантып, «Калыгулдун сөзү эле» дедиртип эл арасына таратса, ХХ кылымдын башында да «Акыр замандын» нугунда чыгарма түзгөндөр да болгон.

Калыгулдун чыгармачылыгы салттуу ырчылык поэзиядан өз өзгөчөлүгү менен айырмаланат: ырдап, комуз черткен эмес, айтышка түшпөгөн. Маселдери жорго, накыл сөз түрүндө куюлушуп, обонсуз айтылып, чечендик сөзгө жакын. Ошондой эле акындын жеке

¹ Макала «Кыргыз эл ырчылары» аттуу Б. Кебекова түзгөн китептен алынды. Жыйнак 1994-ж. жарык көргөн.

чыгармачылык өнөрканасын ачык мүнөздөй турган өзүнө гана таандык турмуштук, коомдук-социалдык көз карашы, философиялык ой толгоолору, жыйынтык-корутундулары бар. Калыгулдун чыгармалары мазмуну гана эмес, багыты, форма, структурасы жагынан да төкмөлүк поэзиядан айырмалуу. Муун өлчөмү, стопалык бөлүнүүлөрүндө да ырчылар поэзиясындагы салттуулук (7—8 муун өлчөмү) ар дайым сактала бербейт, 4—5 муундук түзүлүш басымдуу. Санат ырлары бир бүтүндүктү түзбөйт. Ар бир ыр түрмөгү жыйынтыктуу, корутунду түрүндө кыска айтылып, ар башка мазмундагы, багыттагы бир канча терең ойду өзүнө батырат. Турмуштун ар кандай тармагына ой чаптырат.

Калыгулдун чыгармаларын мазмундук, формалык өзгөчөлүктөрүнө, идеялык маңызына карап, шарттуу түрдө эки топко бөлсө болот:

Биринчиси нукура элдик көз караш, түшүнүк жана салттуу поэзиянын нугунда түзүлгөн санат, терме ырлары. Анын бул багыттагы санаттарын элдик дидактикалык чыгармалардан бөлүп кароого болбойт, экөөнүн карым-катышы, биримдиги даана сакталат. Көркөм ыкма, каражаттары жагынан да элдик поэзияга жакын. Акындын санаттарында көтөрүлгөн идеянын дидактикалык чыгармалардагы элдик көз караш, корутундулар менен айкалышып турушу, поэтикалык жалпылыгы анын элдиктүүлүгүн айкындаган мисалдардан. Калыгулдун санаттарында өзү жашаган замандын турмуштук, адепахлактык жактарындагы оң, терс көрүнүштөрүнөн келип чыккан жыйынтык-корутундулары азыркы күндө да өзүнүн таанытуучулук, тарбиялык маанисин жогото элек. Акындын ырларында адамдын бийик жана асыл сапаттары даңазаланып, өз тыңшоочуларын улуу адамгерчиликке, боорукерликке, кайраттуулукка, өз абийирин таза тутууга, дос, тууганга кайрымдуу, жолдошчулукка туруктуу болууга үндөйт. Калыгул санат ырларында элдик көз караштын айрым жактарын көтөрүп, аны өз байкоолору, ой тизмеги менен толуктап, кеңейтип отурат. Акындын салттуу поэзиянын нугунда түзүлгөн санаттарында калк тарабынан калыпка түшкөн ойлор, такталган чындык менен катар өз өнөрканасынын жекечилигин көрсөткөн жагдайлар да арбын.

Калыгулдун экинчи топтогу чыгармалары жогорку санаттарынан айырмалуу. Булардын «Калыгулдун масел сөздөрү» аталышы анын жанрдык табиятына, ички маңызына шайкеш келип турат. Калыгул — арымы кенен нускоочу акын. Ошондуктан анын ойлору турмуштиричилик жагдайдын тегерегинде гана болбостон, коом, замана заңы, анын келечеги, өлкөнү башкаруу иштерине, адеп-ахлактык, руханий дүйнөсүнө кире турган өзгөрүүлөр — социалдык курч маселелер болуп саналат. «Акыр заман» же «Масел сөздөрүндө» коомдун келечекки тагдыры тууралуу конкреттүү ой жүгүртөт. Мына ушул жагы менен өз мезгилинде, кийин да коомчулуктун кызыгуусун туудуруп, жандуу талкуунун, тапаштартыштын объектиси болуп келген.

«Акыр заман» — масел, накыл сөздөрдүн жыйынтыгын түзүп, бир мазмун, бир бүтүн композициялык түзүлүшкө ээ эмес. Ырга караганда накыл сөзгө көбүрөөк жакын. Калыгулдун ушул типтеги чыгармасы «Акыр заман» гана эмес, «Карагай, сөксөөлдүн чатагын баяндаган тамсилдик уламышынан, элдик инсандын (личность) сапаттары жөнүндө ой жүгүртүүлөрүнөн бизге жеткен үзүндүлөр акындын чыгармачылыгынан салттуу поэзиядан айырмаланган өзгөчөлүктөрдүн орун алышын дагы бир жолу аныктап турат.

Калыгул кыргыз коомчулугунда үстөмдүк жүргүзгөн патриархалдык-феодалдык нарк-нуска, адат-салттын ыдыроо алдында тургандыгын көрүп, келечекте анын социалдык маңызында, мамилелеринде, адамдардын кулк-мүнөзүндө, жүрүм-турумунда өзгөрүүлөрдүн болушун негизинен туура баамдаган. Кантсе да байкагыч, сезимтал акын кыргыз коомчулугунун келечекки тагдыры, адеп-ахлагы, социалдык өзгөрүүлөрү жөнүндө алдын ала ой жүгүртүү деңгээлине көтөрүлгөн. Бирок аны чечмелөөдө ошол доордо үстөмдүк кылган идеологиянын коомдук, диндик, нрава-этикалык эрежелери, өзү жашаган чөйрөнүн түшүнүк, көз карашы ачык чагылышкан.

Калыгул чечен, кара кылды как жарган калыс, эл бейкуттугун ойлогон адам болгон. Кокон ордосуна жана коңшу элдерге элчиликке да көп барып, түрдүү чатактарды баскан учурлары болуптур. Өзү манап тукумунан

болгону менен Ормондун жосунсуз жоруктарын жактырган эмес. Анын казактар менен кагышып, бугулар менен чабышып жана өз уруусуна көрсөткөн зордук-зомбулугун сынга алган:

Ой иним Ормонум,
Жеген менен тойбодуң.
«Кой» дегенге болбодуң,
Акыры сен оңбодуң.

Кыраакы акылман Калыгулдун бугу менен сарыбагыш төбөлдөрүнүн өз ара мамилеси бузулуп, жарылуунун алдында шылтоо издеп тургандыгын баамдап, ордо ойнуу токтотуп коюуга, кийин чыр-чатак ырбап, эки эл чабышып калганда элдештирүүгө жасаган аракетинен натыйжа чыкпайт. Ошондуктан сарыбагыш башчыларынын кысмагы менен көл өрөөнүнөн көчүп кетүүгө аргасыз болот.

Калыгул сенек мезгилинде эскичил акындардын ири өкүлү, баштоочулары катарында эсептелип, катуу сындалып келгендиктен, анын чыгармачылыгы да өз мезгилинде жыйналбай, изилденбей, жарыяланбай калган. 90-жылдары гана аздап болсо да колго алына баштады.

Негизинен Академиянын адабият жана көркөм өнөр институтунун фондусунда сакталган чакан материалдардан эле (жарыялоо фондулук материалдардын негизинде эле жүрүп жатат) өз учурунун социалдык курч маселелерин козгогон санат, терме ырларынын залкар үлгүсүн түзүп, калктын руханий казынасын байыткан ири инсан экендиги ачык көрүнөт.

Калыгулдун чыгармаларын басмага даярдоо башка акындарга салыштырганда татаал. Анткени, **биринчиден**, анын айрым масел сөздөрү өзүнүн мазмуну, формасы жагынан элдик макал, лакаптарга, накыл сөздөргө өтө жакын. Бири-бири менен аралашып, авторлугу унутулууга баш койгон. **Экинчиден**, акындын салттуу санат, термелери элдик чыгармаларга же ырчыларга сиңип, тескерисинче элдики Калыгулга оошкон учурлары да байкалат.

Үчүнчүдөн, институттун корундагы материалдарды тыкан карап чыкканда дегеле коомдун кийинки кезеңдеринде акындын сөздөрүнө кайрылуу айрыкча өкүм сүргөн сыяктуу. Ошонун эсебинен алымча-кошумчага

учураган. Айрым сөздөрү бурмаланган. Ырчылар гана эмес, сабаттуу же сөзгө чебер адамдар да анын сөздөрүн өз алдынча айтууга аракеттенгендиги көрүнөт. Жогоруда белгилегендей, Калыгулдун чыгармачылыгы кыргыз ырчылар поэзиясынын өсүү тарыхында зор из калтырган. Өз мезгилиндеги акындарды эсепке албаганда да кийинки ырчыларга тийгизген таасири күчтүү болгон. Алсак, Сагымбай Орозбаков, Тоголок Молдо, Алтай Айдарбек уулу сыяктуу акындар замана ырларын жаратканда Калыгул, Арстанбектин сөздөрүн негиз кылып алып, анын маанисин толуктап, кеңейтип отурган.

Төртүнчүдөн, Калыгулдун чыгармаларын жыйноо айтып берүү учурунда да көп кемчиликтер кеткен. Кабарчы айткан санат өзүнүкү же Калыгулдуку экендиги тууралуу так маалымат берген эмес. Табигый түрдө жыйноочу да анын авторлугун ажырата албаган. Буга ачык мисал 1922-ж. К. Мифтаков Нарын уездинен Сагымбай Орозбаковдон, Алтай Айдарбек уулунан, Мамбетаалы Ташыбековдон, Ыйса Жапы, Бектур Шералы уулдарынан санат ырларын жазып алган. Жана элдик макал, лакаптардын, учкул сөздөрдүн чоң тобун (инв.№ 1013, 1 бөлүк) чогулткан. Ал материалдардын арасында Калыгулдун санат, учкул сөздөрү кеңири орун алып, авторлугу белгисиз бойдон кала берген. Тоголок Молдонун кол жазмаларынан да акындын санаттарын учуратабыз. Бир кезде айрым ыр жолдору анын ырлар жыйнагына кирген экен. (Тоголок Молдо, 1 жыйнак, ф, 1944, 242—243-6). Акындын 11 томдук чыгармалар жыйнагын түзүүдө Жаки Таштемиров байкаган болуу керек, алып таштаптыр.

Калыгулдун чыгармаларын жыйноо иши 1922-жылы башталып, негизгилери К. Мифтаков тарабынан ошол мезгилде эле жазылып калган. Кийинки учурда да катталгандар бар. Бирок кантсе да анын сенек мезгилинде эскичил акындардын ири өкүлү катарында ургу-бергиге алынышы жыйноо, иликтөө, басып чыгаруу ишине чоң кедерги болгондугу ачык. Көп кабарчылар айтып берүүдөн чочулашса, же айтса да ырдын авторун атабоого аракеттенишсе, жыйнагандар да адабий чөйрөдө түзүлгөн кырдаалга ылайык жазып алууга анчалык ынтызаар болгон эмес. Айрым санаттарынын автору белгисиз болуп, эл

оозеки чыгармасынын үлгүсү катарында эсептелип калышынын бирден бир себеби ушундан болуу керек. Натыйжада Калыгулдун чыгармаларын жыйноодо Койлу Түкөлөй уулу, Тоголок Молдо, Шапак Рысмендиев, Белек Солтоноев, Ишеналы Арабаев, Ыбырай Абдыракманов, Сагымбай Орозбаков, Алтай Айдарбек уулу, Абдыкалык Чоробаев өңдүү көркөм сөз өнөрүнүн устаттарынын көмөкчү болгондугуна карабастан, чоң акындын мурасы толук колго тийген жок. Колдогу материалдардын айрымдары да тактоого муктаж. Ошондуктан келечекте текстологиялык иш кадимки илимий деңгээлде колго алынат деген ойдобуз. Манасчы Шапак Рысмендиев «Калыгулдун масели» (инв. 215 (426) аттуу көлөмдүү материалды 1939-ж. Эсенбаев Келдибекке жаздырып, Академиянын фондусуна тапшырган. Бирок ал ала коюп эле киргизе коё турган даяр материал эмес. Шапак Рысмендиев Калыгулдун сөзүн пайдаланып, өз алдынча поэмага тете чыгарма түзүүгө аракеттенген. Ошондуктан мазмунуна, багытына, структуралык курулмаларына карап, акындын өз сөздөрүн ажыратып алуу милдети турду. Эл казынасы катарында чачырап кеткен чыгармаларын бөлүп алуу бир топ татаал иш болду.

Кыскасы, институттун корунда (фонду) сакталган материалдарды (инв. 215 (426), 57 (1320), 59 (1319), 1302 (I, II бөлүм), Тоголок Молдонун архиви, 1268, 1013 (I, II бөлүм), 58 (1321), 1267, 802, 452, 5285, 145, 318, 4013, 5252 (накыл сөздөр), 148, 149) жана Ишеналы Арабаевдин «Чоңдор үчүн алиппээсине» (1925), Тоголок Молдонун ырлар жыйнагына (1944), жакынкы мезгилде жарык көргөн жыйнактарга Мурас (1990), Калыгул, Казыбек (1992), Калыгул Бай уулу (1992) кирген чыгармаларын, газета, журналдарда басылган материалдарды салыштырып иликтеп, Калыгулдун чыгармачылык багытына туура келет дегендерин жыйнакка киргиздик. Айрым көңүлгө анчалык ынабаган, күдүктөнүүнү туудурган ыр жолдорун алып таштадык. Асан Кайгынын санаты өзүнө ыйгарылды. Басмага даярдоодо бардык басылыштардын материалдарын негизинен академиянын кору түзгөндүгү аныкталды.

Акын өмүр сүргөн доордон бери эки кылым убакыт өтүп, чыгармалары эл оозунда жашагандыктан, айрымдарынын али да толук такталбай калышы ыктымал. Жыйнакка жайгаштырууда чыгармаларынын мазмунун, структурасын

эсепке алып, эки бөлүмгө бөлдүк: **месел сөздөрү жана салттуу санат, термелери.** Эл арасынан Калыгулдун олужалыгы, баамчылдыгы, калыстыгы, чечендиги тууралуу айтылган аңыз сөздөр да бир топ. Алардын айрым үлгүлөрүнө жыйнактан орун бердик.

*Б. КЕБЕКОВА,
филология илимдеринин кандидаты*

НУСКАЛУУ ОЙДУН БУЛАГЫ

Сөз башында эле эскере кетчү нерсе — заман адабий-коомдук агымынын Борбордук Азияда жашаган элдерге жалпы көрүнүш, жалпы мурас экендигин атайылап белгилөө керектиги. Бул идеялык — чыгармачылык багыт бир кезде айрыкча, кыргыз, казак элдеринин рух маданиятында өзүнүн көп кырдуу чачылышын тапкан.

Ал эми андан да тереңирээк, үңүлө карай келгенде заманизмдин башаты миң жылдар мурда эле чыгыш элдеринин маданиятында пайда боло баштаганын байкайбыз. Мисалы, ушуга байланыштуу илимий-тарыхый эмгектерде, Ахмед Ясавинин (XII кылым), Сулайман Бакырганинин (XII кылым) ж. б. аалымдардын, ойчулдардын аттары аталып жүрөт.

Ошондой эле «замана» идеясы Орто Азия аймактарына арабдардын келиши менен да байланышта каралып, ал эми экинчи жагынан мусулмандардын ыйык китеби куран аркылуу да тарагандыгы окумуштуулар тарабынан айтылып келет. Мына ушундай пикирлердин, тыянактардын негизинде биздин фундаменталдуу басылмаларыбызда «замана» темасынын негизги идеялык мотивдери кыргыз ырчылар поэзиясына сырттан келип кирген»¹ деген көз караштар сунуш кылынган.

Биздин оюбузча, мындай пикирлерди четке кагып, ага терс мамиле жасоонун зарылчылыгы жок. Себеби замана поэзиясы белгилүү даражада жалпы адамзаттык мазмунга ээ болгон саясий-коомдук, чыгармачылык кубулуш

¹ Кыргыз Совет Энциклопедиясы. Т. 2. Ф.: 1977. 560 б.

деп айтууга негиз бар. Кайсыл эл, кайсыл өлкө болбосун, реалдуу турмуштун, чындыктын өзүндө кездешкен, өзүндө өтүп жаткан процесстер адамдардын аң-сезиминде, ошонун ичинде алардын көркөм ойлоосунда бири-бирине үндөшкөн, бири-бирине окшошкон түшүнүктөрдү, образдык конструкцияларды жаратат, пайда кылат. Дүйнөдөгү көп эле элдердин маданиятында, жалпы руханий дүйнөсүндө аталышы, аныкталышы башка болгону менен, «заман» түшүнүгүнүн эквиваленти катары көрүнгөн, «заман» сыяктуу коомдук, көркөм-эстетикалык кубулуштардын жашап келгендиги талашсыз нерсе.

Ошону менен бирге эле Кыргызстанда XIX кылымдын ичинде жаралып, калк арасына жетишерлик тараган «заман» поэзиясы улуттук «топурактан» өнүп чыккан идеялык жана көркөмдүк каражаттар, образдуу ой жүгүртүүнүн индивидуалдуу боёктору, ыкмалары менен каныктырылган. Ал поэзия өзүнүн ичине конкреттүү тарыхый кырдалды, социалдык-саясий абалды, этно-психологиялык факторлорду камтып тургандыгы менен да айырмаланган. Мындай өзгөчөлүк «классик-заманчылар» аталган Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч сыяктуу атактуу үч акындын ыр дүйнөсүнөн өзгөчө баамдалат.

Ал эми Калыгул болсо кыргыз заманчыларынын «төл башы», заман адабий багытын негиздөөчүсү. Калыгулдун доорунда элибиз өз башынан толуп жаткан күрдөөлдүү өзгөрүштөрдү, чукул бурулуштарды кечирип жаткан болчу. Бул процесстердин өзөгүн патриархалдык-уруулук мамилелердин ыдырашы, элдин көчмөн турмушуна капитализмдин элементтеринин кириши, аймактын Россияга кошулушу сыяктуу чоң коомдук, социалдык жана тарыхый процесстер түзгөн эле. Албетте, бул процесс өтө татаал, карама-каршылыктуу болгондуктан заманчыл акындар да өз чыгармаларында ошол карама-каршылыктуу коомдук ситуацияны, жагдайды сүрөттөбөй коё алышпаган.

Мисалы, Калыгулду, Арстанбекти, Молдо Кылычты бир кезде өз идеалдарын келечектен эмес, өткөн мезгилдерден издешкен деп сындашкан эле. Албетте, минтип, артка кайрылуунун белгилүү даражада объективдүү

жактары болбой койгон эмес. Күндөлүк тиричиликтен таяна турган таканчык табылбаса, жашоо, өмүр сүрүү каалаган деңгээлде кармалбаса идеалдаштырылган мурунку заманга кайрылуу — алар үчүн материалдык жана руханий маселелерди чечмелөөнүн, коомдук кубулуштарды таржымалоонун бир түрү, бир формасы болуп кызмат кылган. Бирок, ошол заманчыл поэзияда өткөндү идеализациялоо чынында эле бар болсо, анда ошонун өзүндө карама-каршылыктуу мазмун позиция жатканын айтар элек. Себеби, илгерки доор дегендин өзүндө реалдуу турмуш эмес, кандайдыр бир мифтик дүйнөнү көз алдыга келтирүү адаттары болгон сыяктуу. Анткени, элибиздин мурдагы тарыхында дегеле кой үстүнө торгой жумурткалаган доордун болбогондугу белгилүү. Бул чындыкты Калыгул жакшы билген.

Демек, мындай болгон соң, өткөндү идеализациялоо (эгерде ошондой идеализациялоо чынында эле бар болсо) Калыгул жана башка заманчылар үчүн жөн гана өз учурундагы кыйынчылыктарды, карама-каршылыктарды жеңүүнүн бир жолу, бир амалы катары кызмат кылган деп айтар элек. Антпегенде, чынында да байыркы мезгилдерде идеализациялоого татыктуу заман болду беле? — деп, дагы бир жолу кайталап айтар элек. Бул суроого Калыгулдун өз ырынан жакшы жооп ала алабыз:

Байыркынын заманы,
Заманынын жаманы,
Баарысы айбан адамы,
Кеп билбеген нааданы.
Билимден куру калганы,
Ичинде калды арманы.
Илгеркини карасаң,
Жаманын жакшы тилдеген
Жакшысы илим билбеген.

(Калыгул бай уулу, 1785—2000. Бишкек, 1999. Түзгөн Мелис Абдылдаев. 27 б.).

Мына ушул саптардан көрүнүп тургандай, байыркы доор «замананын жаманы» деп аталып жатса, ал эми Калыгулдун өзү жашаган мезгили андан бетер көңүл чөгөрө турган турмуш фактылары менен чырмалып турса, анда улуу ойчулдун, акылмандын көз карашындагы

карама-каршылыктардын болушу түшүнүктүү нерсе да. Себеби, ал карама-каршылыкты объективдүү чындык өзү жаратып, өзү пайда кылып жатпайбы. Калыгул реалистче ой жүгүртө билген акын, коомдук ишмер болгондуктан, өз чыгармаларында турмуш кандай болсо, аны так ошондой сүрөттөгөн. Демек, бир кезде мындай карама-каршылыкты акындын чоң кемчилиги катары көрсөтүп келген адаттар илимий жактан өзүнүн чектелгендигин бүгүн ырастап олтурат деп айтар элек. Биздин оюбузча, Калыгулдун чындыкка жасаган мамилеси белгилүү даражада диалектиканын элементтерин өз ичине камтып турат. Аны стихиялык, мажес диалектика деп атаса болот.

Ушуга байланыштуу дагы бир ойду айта кетели. Айрым окумуштуулар Арстанбектен, Молдо Кылычтан айырмалап, Калыгулду келечекте боло турган окуяларды алдын ала баамдап, көрөгөчтүк, ал гана эмес олуялык жөндөмүн көрсөтө билген адам болгон деп айтышат. Мындай пикирге негиз бере турган фактылар акындын мурасында чынында эле бир далай.

Кызыл-кызыл кыялар,
Кыргый талга уялар,
Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубалар.
Өңү сары, көзү көк
Орус деген эл келер,
Арканга өлчөп, жер бөлөр...
Миң түтүнгө бир киши,
Болуш чыгат деп айткан,
Буйрук менен кондурган
Конуш чыгат деп айткан.
Узун чөптүн баарысын,
Оруп чыгат деп айткан.
Кыска чөптүн баарысын
Көрүп чыгат деп айткан ж. б.

Мындан көрүнүп жаткандай, арадан далай мезгил өткөндөн кийин ишке аша турган турмуш көрүнүштөрүн акын божомолдоп, гипотезалык планда берүүгө аракет кылган. Акындын боолголоп айткан айрым пикирлери, ойлору кийинчерээк, XIX кылымдын ичинде, чындыкка

айлана баштаганын биз жакшы билебиз. Бирок бул көркөм фактылар Калыгулдун олуялыгын күбөлөгөн жок. Жөн гана турмуштун өсүп-өнүгүүсүндөгү өтө мерчемдүү законченемдүүлүктөрдү таамай, так баамдай алгандыгын далилдеп жатат. Дүйнөнү образ аркылуу таанып билүүдө Калыгул реалист болгон, аны реалисттик ыкма менен кабылдаган жана түшүндүргөн деп, жогоруда айткан сөзүбүздүн чындыкка туура келери ушул жерден өзүнүн аныктыгын дагы бир жолу ырастайт.

Ошол себептен, Калыгул коомдук-саясий, социалдык, руханий ж. б. процесстерди талдоого келгенде өз доорунан, өз мезгилинен бир далай алга озуп кеткен деп, жыйынтык жасаар элек. Анын мурасынын элдин акыл-эсинде жаңы заманга чейин сакталып калышынын орчундуу себептеринин бири мына ушунда. Бул тыянакка иллюстрация боло ала турган ыр саптарынан дагы мисалга келтирип көрөлү.

...Калк кысылар,
Заманың бузулар,
Күндө кеңеш жыйын чыгар,
Андай заман кийин чыгар,
Жандын баары молдо болор
Жамынганың торко болор,
Чобур атың жорго болор,
Сокур кудук суу чыккан
Жерде ордо болор...
Арасы жыш айыл конор,
Айткан сөзү айың болор.
Жетик кыз чыгар,
Желден сөз чыгар.
Безерден ой чыгар,
Белден жол чыгар...

Жылдан-жылга замана
Кыйын чыгат ошондо.
Эсеп кылып мал алган,
Тыйын чыгат ошондо...
От араба, дилгирем,
Жол кыскарат ошондо
Этек-жеңи чолокуп,
Тон кыскарат ошондо...

Бысмылданы айтпаган,
Капыр болот ошолор.
Жарды, байы билинбей
Жалпы болот ошолор.

Ошентип, Калыгул өзүнөн мурдагы доорлорго кайрылабы, же өз учурундагы фактыларды иликтейби — маселенин баарын «заман» деген түшүнүккө: кубулушка такап сөз козгойт. «Заман» — темалык, проблемалык ой жүгүртүүлөрдүн өзөгү. Мына ошол себептен анын ойлору чоң социалдык, саясий жана чыгармачылык, поэтикалык жалпылоочу күчкө ээ болгон, бийиктикке көтөрүлгөн. Заман агымын баштоочу катары Калыгул анын негизги багыттарын белгилеп, эстафетаны өзүнөн кийин аренага чыккан Арстанбек, Молдо Кылыч сыяктуу акындарга сабак катары таштап кеткен. Кийинки экөө Калыгулдун руханий, адабий байлыгын мурастап, жалпы элдин өлбөс-өчпөс акыл кенчин байытышкан. Маданияттагы көч башылык чоң миссияны мойнуна арткан. Калыгулдун поэтикалык өнөрү өзүнөн кийинки акындардын чыгармачылык жолунда жаңы идеялык көркөмдүк багыттар, образдар ж. б. толукталган.

Албетте, заман чыгармачыл агымы өзүнүн мазмуну, идеялык багыты боюнча бир бүтүн, бир өңчөй кубулуш болбогону белгилүү. Айталы, Молдо Кылычтын, Арстанбектин чыгармачылыгында орустардын Кыргызстанга келишинин оң жана терс жактары кеңирирээк чагылтылган. Калыгул ал мезгилден мурда жашап өткөн инсан болгондуктан, ошол тарыхый окуя анын поэтикалык мурасында кыйыр түрдө гана өз чагылуусун тапкан. Ошондуктан бул маселеге анын жасаган мамилеси көбүнчө гипотеза, болжол маанисинде болгон.

Калыгулдун чыгармачылык жүзүн толугураак, даанарак ачып көрсөтүш үчүн кошумча боектуң милдетин аткарган маанилүү бир фактыны атап кетели. Ал акындын коомдук ишмердиги. Калыгул калыс, акылман, адилет адам болгондуктан, анын мойнуна бий кызматын өтөө милдети жүктөлгөн. Ал милдетти жакшы аткаргандыктан, калк арасында чоң урматтоого, кадырлоого жетишкен. Бий кызматы элдин мүдөөсүн, ой-санаасын, арыз-муңун жакшы билүүгө, түшүнүүгө шарт түзгөн. Бий кызматын аткаруу учурларында Калыгул өз пикирин образдуу ой, образдуу

тил менен бекемдеп, ынандырып айтууга кудурети келгендиктен, анын тигил, же бул чыр, талаш-тартыш боюнча жасаган өкүмү журтчулук тарабынан канаттаануу менен кабыл алынган. Азыркыча айтканда, анын административдик механизмди туура кыймылга келтире билүү жөндөмү акындык шыгына көмөкчү болгон, художниктик талантын курчутуп, көркүнө чыгарып турган.

Ошентип, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч сыяктуу атактуу заманчылардын чыныгы мурасчысы болуп, жалпы элибиз саналат деп ойлойбуз. Жаңы тарыхый, саясий кырдаалга ылайык алардын көркөм дүйнөсү илимий теоретикалык жактан азыркы учурдун деңгээлинде, тереңдигинде изилденип жатканы жакшы. Анан да мурасчысы демекчи, генеалогиялык жактан түздөн түз мурасчылары да бар экенин биз билебиз. Анын бири — Кыргызстанга чейрек кылым жетекчилик кылган, калк кадырманы катары жалпы журттун сый-урматына ээ болуп келе жаткан, көрүнүктүү партиялык, мамлекеттик жана саясий ишмер, чарчап-чалыкпас изилдөөчү, журналисттик калеми кадимкидей табында жана курчунда турган Усубалиев Турдакун Усубалиевич. Агайыбыз Калыгулдун түздөн-түз небереси, чөбөрөсү, тукум улоочусу, улантуучусу. Мурасчылыктын туусун жогору көтөрүп, Турдакун Усубалиевич окуучуга сунуш кылынып жаткан ушул эмгектин жаралышына демилгечи жана жакшынакай изилдөө макаласынын автору болду. Ал эми мындай ишти аткаруу жалаң эле урук тукумдун кадыр-баркы, салт-санаасы үчүн эмес, ошондой эле жалпы улуттук маданияттын эртегиси жана келечеги үчүн да жасалып жатканы Турдакун Усубалиевичтин инсандык жогорку сапатын күбөлөп жатат.

Калыгул акындын акыл-насааты, учкул сөздөрү, чыгармачылык сабактары элди тазалыктын, көрөгөчтүктүн асыл топурагында тарбиялоонун түгөнгүс, соолбос булагы болуп кала берсин.

ҮМӨТАЛИЕВА. Ж. Т.

Кыргыз Республикасынын илимдер улуттук академиясынын мүчө-корреспонденти, Көркөм сүрөт академиясынын жана Калифорния

*академиясынын академиги, искусство таануу
илиминин доктору, профессор*

ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫК ЦИВИЛИЗАЦИЯГА ЫКТАШЫП ТУРГАН КӨРКӨМ МУРАС

Кыргыз элинин миңдеген жылдар бою басып өткөн тарыхый жолунда калктын өмүрүнө, тагдырына зор таасир көрсөткөн коомдук-саясий, көркөм-эстетикалык, жалпы эле руханий фактылар жана процесстер көп болгону белгилүү. Алардын бири — баарыбыз сөз кылып жаткан ушул «заман» аттуу адабий-көркөм агымы, кубулушу.

Биздин оюбузча, «заман», «заманизм» чыгармачылык агымы — бул образдуу ой жүгүртүүлөрдүн, дүйнөнү образ аркылуу кабылдоонун жана чечмелөөнүн универсалдуу формасы, жыйындысы. Ал стихиялуу жана объективдүү түрдө системага салынган, темалык-проблемалык өзгөчөлүктөрү боюнча, ошондой эле чындыкты таанып билүү ыкмалары, жолдору боюнча жалпы адамзаттык маданиятка, цивилизацияга ыкташып турган адабий-көркөм багыт болуп саналат. Мына ошондуктан бул баа жеткис руханий мурасты илимий-теориялык жактан кеңири талдоого алуу — бүгүнкү күндөгү зарыл маселелердин бири.

Калыгул Бай уулу ошол заманчылардын эң алгачкысы, көч баштоочусу. Андан кийин чыккан Арстанбек, Молдо Кылыч сыяктуу заманчыл акындар Калыгулдан таасир алышкан жана заман поэзиясын шартка, кырдаалга ылайык жаңы тема, жаңы проблемалар менен кеңейишкен, тереңдетишкен. Калыгул, мисалы, Арстанбектин чыгармачылыгына таасир тийгизиптир. Казак акыны Каңтарбай менен айтышканда Арстанбек Калыгулду «илгеркинин жакшысы, олуя сындуу бакшысы» деп атап, төмөнкү сөздөр менен эске алган экен:

Акыр заман кишиси
Башка болот деп айткан,
Адеби жок сүйлөгөн,
Кашка болот деп айткан...
Андан кийин замана
Акыр болот деп айткан.
Акыр заман адамы

Аалым болот деп айткан,
Аяттын сөзүн бек тутпас
Залим болот деп айткан.

Бул ырдан көрүнүп тургандай, Калыгул келечекте болчу окуяларды, кубулуштарды озунуп, алдын алып сүрөттөгөн. Ошондуктан ал Арстанбектен берки мезгилдерде «олуя» деген атак алыптыр, атка конуптур. Калыгулдун ушул көрөгөчтүк жөндөмүн, биздин баамыбызда, бул жыйнакка кирген макаласында профессор

Жамал Үмөталиева туура белгилеген. Чынында Калыгул, искусствовед жазгандай, олуялык кылбай эле анык реалист сүрөтчүл, ойчул катары турмуштун кээ бир элементтерин, законченемдүүлүктөрүн туура баамдаган. Ал

эми олуялыкты Мухаммед пайгамбар көрсөткөн экен, андыктан бул улуу жөндөмдү, сырттан тыш касиетти мусулман динин жараткан пайгамбарыбыздын өзүнө гана таандык кылганыбыз, энчилегенибиз туура. А Калыгул акылман адам болгондуктан, эмпирикалык фактылардын, байкоолордун негизинде коомдун, адам турмушунун өсүп-өнүгүүсүндөгү кээ бир законченемдүүлүктөрдү интуиция менен байкай алган, тыянак жасаган. Мисалга, ойчулдун «Тегиз жерге тегирмен жүрөр» деген белгилүү афоризмин, болжолун алалы. Бир окуганда, бир укканда бул канаттуу сөзгө адекват келген турмуштук реалияны, объектти эске салууга аракет кылабыз да, ага дароо жооп таба албай, бир аз бушайман болобуз, кыстала түшөбүз: тегиз жерде кандай тегирмен жүрүшү мүмкүн?

Бирок, Калыгулдун ушул учкул сөзүндө тереңирээк, жалпыланган ой жатат. Акын бул жерде «тегирмен» деген конкреттүү түшүнүк аркылуу адам баласы убакыттын өтүшү менен сөзсүз алга жылат, жашоого жаңы нерселер кошулат деген сыяктуу жалпыланган ойлорду билдирген. Эртең келе турган, алдыда боло турган окуяларды баамдай билүү жөндөмүн Байыркы Римдин

атактуу оратору, философу Цицерон «дивинация» деген термин аркылуу түшүндүргөн. Анын маалымы боюнча халдейлер жылдыздарга байкоо жүргүзүү аркылуу элдердин, адамдардын тагдырын күн мурунтан кандай

болорун айтып бере алышкан¹. Калыгул деле айлана чөйрөнүн, коом турмушунун айрым атрибуттарын тескөө, регистрациялоо аркылуу келечекте орундалчу максаттарды, жасалчу иштерди, эртеңки күндө башка түшчү турмуш кубулуштарынын сүрөттөрүн, көрүнүштөрүн элестүү тартууга жетишкен.

Заманчылардын көркөм дүйнөсүн жалпы адамзаттык маданиятка, цивилизацияга тиеше кылуу менен, ошонун фонунда, бийиктигинде талдоо менен, биз маанилүү бир идеялык-эстетикалык факторду көңүлдө кармап жатабыз. Айталы, XVIII кылымда Германияда жаралган жаш акындардын «Бороон-чапкын жана кысмакка алуу» (поэты «бури и натиска») тобунун чыгармаларында социалдык адилетсиздиктин залалдары, дыйкандардын тарткан азаптары сүрөттөлгөн. Ал адабий багытта саясий козголоңчулуктун тенденциялары да катылган болчу. Башкача айтканда, алар өз мезгилинин ырчылары, кыргызча жана шарттуу түрдө айтканда — «заманчылары», сүрөтчүлөрү болушкан.

Албетте, кыргыз заманчыларынын ырлары, афоризмдери, учкул сөздөрү немистик «бороончулардын» көркөм жаратмаларынан айырмаланып, көбүнчө айланага, дүйнөгө бейкапар көз салуу («созерцательность») мүнөзүндө кездешкен. Алардын чыгармаларында, германиялык сүрөткерлерден айырмаланып, социалдык түзүлүшкө түздөн-түз коркунуч туудурган ойлордун, идеялардын туюнтулбаганы, жолукпаганы белгилүү.

Бирок да, Калыгул сыяктуу улуу заманчылардын тарыхый ролу. мааниси — алардын чыгармаларында ошол өздөрү жашаган доордун элестүү, типтүү көрүнүштөрүнүн, негизги тенденцияларынын таамай чагылтылып көрсөтүлүшүндө. Акындын айрым учурда үзүк-үзүк, фрагменттүү түрдө бизге жеткен поэтикалык мурасында ошол доордун өтө колориттүү сүрөттөрү, турмуш көрүнүштөрү жакшынакай образдык конструкцияларда, катмарларда берилген.

Калыгулдун поэтикалык мурасына байланыштуу дагы бир олуттуу илимий проблеманы козгой кеткенибиз дурус. Ал — заманизм агымынын жана заманчылардын руханий

¹ Цицерон. Философские трактаты. М.: Наука, 1985. С. 191.

мурасынын түзүүчү, жаратуучу потенциалы, күчү туурасындагы идея, концепция. Андай ойду биз казак философу К. Нурланованын пикирине таянып айтып жатабыз. Ал «Эстетика художественной культуры казахского народа» деген эмгегинде төмөндөгүдөй кызык пикир айткан: «Творчество жырау в созидании казахской этнической целостности в эпоху XV—XVI веков значительно...»¹

Албетте, искусствонун коомго, адам сезимине көрсөткөн таасири туурасында окумуштуулар, көркөм өнөрдүн өкүлдөрү эчактан бери ой жүгүртүп келишет. Бул чынында да маанилүү проблема. Бирок маселенин казак окумуштуусу белгиленген багыты өзүнүн оригиналдуулугу менен көңүлдү бурбай койбойт. Казак тарыхындагыдай эле, кыргыз элинин өткөндөгүсүндө да акын, жомокчу, манасчылар коомдук өнүгүүдө дайыма чоң орунду ээлеп келишкендиги маалым. Мүмкүн бизде да ырчылар, чоорчулар ж. б. өнөрчүлүктүн өкүлдөрү УРУУ- урукка бөлүнүүнүн, ошонун кээде кур намысын өлгөнчө кармануунун зыян экенин терең баамдашып, элдик биримдикке жетүүнүн керектигин жана анын чоң идеясын колдоруна кармап жүргөн болушу ыктымал. Бирок, мунун баары көркөм ишмерлер тарабынан аңсезимдүү түрдө түшүнүлгөн жана ачыктан-ачык колдоого, жетектөөгө алынган деп айтуу кыйын. Кеп көбүнчө интуитивдүү формада, стихиялуу ыңтайда жүргөн процесс жөнүндө болушу мүмкүн. Айталы, өткөн замандарда ар бир уруу, анын жетектөөчү төбөлдөрү өз аймагын, жайлоосун ж. б. өзүнчө бир «корукка» алгандыгы, «жат» уруулардан сактагандыгы, өз журтунун «кадыр-баркын», «улуулугун» ж. б. коргогондугу, бул шартты бузгандар үчүн жазалоонун ар кандай жолдору колдонулгандыгы белгилүү.

Мына ушундай кырдаалга акындар, жомокчулар, манасчылар ж. б. кандайдыр бир даражада экстериториялык, б. а. өз кесибинен келип чыккан табигый укуктан, мүмкүнчүлүктөн кеңири пайдаланып келишкен сымал. Алар өздөрүнүн өнөрүнө, шыгына жараша кыргыз жергесинин түндүгү менен түштүгүн, батышы менен

¹ Нурланова К. Ш. Эстетика художественной культуры казахского народа. Алма-Ата: Наука, 1987. С. 50.

чыгышын бирдей аралап жүрө беришкен. Сибирь токойлорун, казак талааларын басып, Анжиян менен Ташкент аймактарын арыткан Токтогулду айтпай эле коелу. Жеңижок Аксы тарапка ооп кетсе, Эшмамбет Кетмен-Төбөнү отурук кылган. Калык Жумгалда туулган да, акындык шыгы жетилгенге чейин Кетмен-Төбөнүн өрөөнүндө өсүп-өнгөн. Токтогул менен кездешүүнү максат кылып, Тоголок Молдо Курткадан атайын сапарга чыккан. Кетмен-Төбөнүн Коңур-Өгүз айылында туулуп, Чүй тарапка бет алган, Байтик баатырдын акыл салчуларынын бири болгон атактуу Балыкооздун тагдыры деле ошондой. Же болбосо Барпынын Кетмен-Төбөдө Токтогул менен жолугушуусу... Мындай фактылар толуп жатат. Акындардын мына ошондой саякаттары, жолугушуулары таза чыгармачылыктан тышкары салмактуу социалдык жүктү да көтөрүп жүргөндүгүндө күмөн жок. Алар ар кайсы жерде жашаган кыргыздардын тагдыры, ой-санаасы, үрп-адаты, келечектик максаты бир экендигин көрүшкөн жана ошого жараша ой жалпылашкан. Бул болсо объективдүү түрдө казак элиндей эле, кыргыз элинин да этникалык, бүтүндүгүн жаратууда жана бекемдөөдө өзүнүн көрүнүктүү ролун ойнобой койгон эмес. Кыргыз элинин Калыгул сыяктуу улуу акындарынын көркөм мурасынын дагы бир тарыхый мааниси мына ушунда.

Макалабыздын акырында муундардын бири-бири менен байланышы, жалгаштыгы кыргыз элинин көркөм өнөрчүлүгүндө өтө чоң чыгармачылык, ал турсун коомдук мааниси бар кубулуш болгондугун белгилей кетели. Бул — оозеки түрдө жашаган маданияттын ички кыймылдаткыч күчтөрүнүн бири. Көркөм сөз устаттары анчалык аңдабаса, туйбаса дагы, өздөрүнөн мурда жашаган чыгармачыл инсандарга кулдук уруп, алардын кадыр-баркын көкөлөтүү менен объективдүү түрдө калктын руханий казынасынын өчпөй сакталышына кызмат кылышкан. Өткөндөгү улуу көркөм маданиятыбыздын тарыхы жана тагдыры жөнүндө кеп кылганыбызда ушул нерсени көңүлдө тутуу өтө керекпи деп ойлойбуз. Анын үстүнө муундардын андай эриш-аркактыгы жалаң эле ырчы-чоорчулардын өмүрүнөн көрүнбөйт. Буга ошондой эле ар түрдүү кесипте кызмат кылган инсандардын өмүрү, басып өткөн жолу да мисал

боло алат. Айталы, республикабыздын көрүнүктүү мамлекеттик жана партиялык ишмери Усубалиев Турдакун Усубалиевич Калыгулдун небере-чөбүрөлөрүнүн бири, урук-тукумдук жана руханий жактан мурасчысы экендигин азыр кыргыз журтчулугу мурдагыдай күдүгүнөн эмес, аныгынан билип калбадыбы. Буга Турдакун Усубалиевичтин кийинки кезде жүзөгө ашырган оозго аларлык чоң жумуштары көмөк көрсөтпөй койгон жок. Башкасын айтпай эле коёлу. Ал бабасына багыштап, жакында анын сөөгү коюлган жерге (Ысык-Көлдүн бою) жакшынакай күмбөз салдырды. Ал эстелик философия тилинде айтылчу материалдык жана идеалдык кубулуштардын диалектикалык биримдиги катары элибиздин даңазалуу ойчулунун өчпөс элесин дайыма сактап, тура бермекчи деп ойлойбуз.

*ТЕҢДИК АСКАРОВ,
философия илимдеринин доктору*

КАЛЫГУЛДУН КИШИЧИЛИК МЭЭРБАНЫН КӨРСӨТКӨНҮ¹

Казак кайың саап, мында жеринен оодарылбай калып, кыргыз Анжиан, Алайга кирген, деген сөздү жогоруда айтып өттүк эле. Анжиан, Алайдан кайта азыркы турган жери Талас, Чүй, Ысык-Көл, Сыртка 1755—56—58-жылдар чамасында келип, бул жерден калмак кеткен соң орногон. Кыргыз келгенде Чүй өзөнү менен Ысык-Көлдүн түн жагында казактар турган. Жеринен ообогон үчүн кыргызга караганда баары да маалдуу болгон. Ач-жылаңач Анжиан, Алай, нары жагы Иссар Кулябка жете тарап, оокат үчүн тентип кеткен кыргыз чогулушуп, жөөлөп, жалаңдап арып-ачып, үстүндө үй-жок, жээрге көбүнүн тамагы жок, көбү-азын, күчтүүсү-начарын талап, уурдап келишип, жерине орношкондо дагы ачка болушуп, чыдай албастан казактын малын уурдап ала бергенде казактын тынчы кетип, кыргыздын жерин

¹ Солтоноев Б. Казак кыргыз тарыхы. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1057.

таштап, өз жерине көчүп түшкөн. Казактын пикири кыргызда мал калган жок деп, Ысык-Көл менен Чүй өзөнүн ээлемекте болгон. Казактар Илеге түшпөсө да кыргыздар артынан барып уурдап турган. Кээ чакта 70—100 кишиден болуп, күзүндө аттанып кетип, кышында туюк бек жер, токой, камыш, чийге 3 — 4 аттан башкасын союп жеп, кыштап жатып, көктөм менен жүздөп-миңдеген жылкылар алып келип турган (маселен, солтодон дейди менен шапак уругу, күнтуу уругу, сарбагыштан итибас жана кой итибас уругу, жантай). Кыргыздын кордугу өтүп, тынчы кетип жүдөгөндүктөн, бир тараптан Ысык Көл, Чүй, Таласты жердин артык жакшысы экен деп кызыгып, кыргызды сүрүп жиберип, жерин ээлемек үчүн казактын баатыры Сан-барак (Көкжал барак, Жалдуу барак, Көкжарлы барак деп дагы айтылат) кыргыздан 1770-жылында кырылганы жогоруда маалим болду. Мындан соң казакка кыргыздар тынчтык бербей уурулугун койбостон, бир четинен чаап алып турганда казактын өтүнүчү боюнча Сары Аркадан Абылай аттанып келип, 1776-жылында кыргызды талкалап караткандыгы өз иретинде көрсөтүлүп өттү эле.

Жаш баланы жаш чагынан жоо бетин көрсөтүп, машыктыруу кыргызда байыртадан адет болгон себептен, 7 жашар Калыгулду жакын тууганы Эсенкул Болот уулу ала барган. Казакты аябастан өлтүрүп жатканын көрүп, Калыгул мындай деген: «Байке, кишини аябастан, боору оорубастан, ошончолук дагы койдон бетер кырабы? Мындай болорун билсем келбейт элем»,—дегенде Эсенкул: «Карыш жаагыңды бас, бала — баладай болучу, башыңды жуткур»,—дегенде Калыгул унчукпай калган. Үйүнө келгенде: «Элдин кылган иши курусун»,— деп кара чарбанын аркасында болуп, элге аралашпастан өскөн. Катын алып, үйлөнгөн соң таман акы, маңдай тери менен жан сактап жүргөн. Манаптардын кылыгы, иштеген зулумдугуна эң нааразы болгон.

Биринчиден, кокондуктан келген соодагердин булунун пайдасын талашып, экинчиден, казак тууралуу эки арасы бузулуп (анын себеби ушул жазылып жаткан тарыхта түбүнөн толук айтылат), 1815—17, көбүнчө 19—21-жылдар арасында солто менен сарбагыш кыргыздары урушуп, сарбагыш талкандалып жеңилип, быт-чыт болуп качкан. Ушул урушка кошо жүргүн деп сарбагыштар

келсе: «Эки агайындын урушу эмес, казак, кыргыздын урушуна балалыктан баргамын, бул урушуңарга барбаймын»,— деп Калыгул үйүндө калган дейт.

Түн жак кыргызында биринчи атактуу кан соргуч залым, сарбагыш кыргызынан хан катарында болуп турган Ормон Ниязбек уулу болгон. Ормондун эл жегендигине, эдилсиздик сурагына ыраазы болбостон, 1852—53-жылдарда Калыгул айылы менен бугу кыргызына көчүп кеткен. Ормондун өлтүрүлүшүнө себеп болгон Чагалдактын өлүгүн бугудан Калыгул алып көмгөн.

1854 (барс)-жылында бугулар Ормонду өлтүргөндө Калыгул бугунун ичинде болгон себептен, аны сарбагыштар болбостон көчүрүп кеткен. Бугу менен сарбагыштын урушун каалабастан, бугудан Солтонкул бир жолдошу менен, сарбагыштан Калыгул менен Шамен чыгып, төртөө эки жагын жараштырууга чындап аракет кылса да ыгы келбеген. Акыры согуш башталып кетип, саяк, бугу, сарбагыштан эң азында «сен тур, мен саямын» деген идердүү жигиттерден 1000ге жакын азамат өлгөн. Калыгул ырчы эмес, даанышман болгондуктан ашка-тойго барып ырдабаган. Сөзүн көп ачылып, айта бербеген. Көбүрөөк убакта унчукпай олтура берген. Сөзүн макалдатып, акырын токтоолук менен акыл-насыят катарында сүйлөгөн. Айылдын дөңүндө, чогулушта, жаки үйгө киши көп келсе, үйүт кылып сөз айткан. Айтар сөзүн айтып-айтып туруп, кээ чакта өзүнчө күңгүрөнүп кетип, көпкө жете унчукпай калган. Сүйлөгөн чакта анда-санда «ээ... ушундай эмеспи?» — деп жаки — оң, жаки сол ийинин карап сүйлөгөн.

Калыгул элди аралабаса дагы, бийлик кылбаса дагы, анын адилдигине көз жеткен соң кээ чакта арка кыргызы чийелешкен чоң доосу болсо Калыгулга тапшырышкан. Калыгул акылынын жетишинче тууралык менен союш паралабастан, дос, тамыр, өз, жатка карабастан түздүк менен чечкен.

Ормон бир кезде Соң Көлдү жеке жайлап жүрөсүң деп саяк кыргызынан канчалык жылкы (бир кабарда 50 ат) айып алган. Бул ишти Калыгул жактырбастан Ормонго айтканы:

Ой, иним, Ормонум,
Жеген менен тойбодуң.
Кой дегенге болбодуң,
Акыры сен оңбодуң.

Өз элиңден айып алба, алган малыңды кайта бер десе Ормон болбостон, айыбын алып жана саяктан Сагынбай манасчынын атасы Орозбак кернейчини көчүрүп кеткен. 1840 — 42-жылдар чамасында Ормондун бир тууганы Субандын Матай деген баласы канчалык киши менен аттанып келип, тынай кыргызынан жылкы тийип бара жатканда тынайлар Боомдун ичи Өргө Таштан кууп жетип, жылкыларын ажыратып, Матайды өлтүрүп кеткен. Бул себептен Эсенкул менен Тынайдын арасы бузулуп, жылкы тийишип, катуу бузула турган болгондо Калыгулду чакыртып Ормон киши жибергенде келбеген. Экинчи чакырууда келген. Ормондун Калыгулга айтканы: «Эсенкул менен Тынай бир сарбагыш элек, тынайлар биздин бир баланы өлтүрүп коюптур. Эки элдин арасы алжайып, бузук күндөн-күнгө күчөп бара жатат. Эсенкул менен Тынай сенин тилиңден көп чыга албас. Эки элди жараштырып, журт кылып койгун»,— деген... Калыгул ал замандагы кыргыздын кан сергуч залим манаптары, феодал баатырлары, маселен, солтодон Жанкарач, бугудан Боронбай, саяктан Тайлак, Медет, Нурдөөлөт, Таластан, Ажыбек, сарбагыштан Ормон, Жантай, Төрөгелди эл-журттуталап, кедейди кул-күң кылып жумшап, калыңга берип, калыңга алганынан көп нараазы болуп, кыргыз менен казакка караганда кокондук маданияттуу, билимдүү, баштуужуртэмеспи! Кыргызды тынчытып, жакшы тартипке салаар деп кокондуктан көп үмүт кылган.

Б. СОЛТОНОВ

«БАЛБАЙ»¹ (үзүндү)

¹ К. Маликовдун «Балбай» аттуу элге кеңири белгилүү поэмасынан үзүндү. Поэмадагы Калыгул жөнүндөгү сөздөр Балбайдын атынан, анын өзү катары айтылып берилген.

Кара тилин кайраган,
Калк ичинде берекем,
Каркылдап топто сайраган
Калыгул жездем¹ эр экен.

¹ Кадимки Калыгул акылман сарыбагыш уруусунан болот. Бирок аялы бугунун кызы экен. Ошондуктан бугудан чыккан Балбай Калыгулду жезде деп жатат. (Түшүндүрмө К. Маликовдуку).

Алмадай болгон бир башы
Акыл-ойдун кени экен..
Акылман эрди — эл башы
Атамдан артык сый этем.
Кечээ кеч сеңирде ордого
Калк жыйылып барганда
Сарыбагыш-бугу ойноодо
Журт бөлүнө калганда,
Куу намыска качырып
Куралышып алганда
Атчан турган Калыгул:
Ордонун башы чаң—деди,
Азырынча оюм бул —
Аягы болор кан—деди,
Куу томпой чырга от жагып,
Чыгар бекен жан—деди¹.
Төрөкелди кызандап
Кайра колду салганда
Бугу менен сарыбагыш
Тизелеше калганда
Чым этип чымын учкан жок
Калыгул кепке алганда:
Эки балбан күрөшө
Акыры бири чыкпайбы?
Балбанымды жыкты — деп,
Конокторун кыстайбы?!
Уялбай өзүң оолуксаң
Ойнуңдан от чыкпайбы?
Азаматтар ойносо
Оюнга кимдер ардыгат,
Кызуулук менен кезинде
Баш айрылып, көз чыгат.
Атайын бузук салгансып,
Аны кимдер кек кылат?
Калыгул минтип айтканда
Кан Ормон жаагы басылды,

¹ Андан нары поэмада оюнду баштоодогу ат калчашууда Төрөкелди менен Балбай эрегишкени, Ормон кан, экөө күрөшүп, кимиси жыкса чүкөнү ошол калчасын — деп сунуш кылганы, күрөшө кетип Төрөкелдини Балбай жыгып, башынан аттап кеткени. Ормон намыстанып, эки эл тирешип, кандуу чыр чыкканы калганы баяндалат.

Теңтушсуп мен да какканда,
Кан күйүп, кабылан өлөрдө
Калк башы кылды акылды.
Калыгул калыс болбосо
Каптатып Ормон кирбейби,
Ач бөрүдөй жутунуп,
Кутурган иттей тийбейби.
Күлдөрүн көккө сапыртып,
Көк чамгарак күйбөйбү.
Калкымдын билет кадырын
Калыгулдай акылман
Ак балдай ширин кеп чыгат
Арстанбектей акындан'.

К. МАЛИКОВ

ЖУРТ АТАСЫ — КАЛЫГУЛ ОЛУЯ

Эс тарткан кыргыз тукумдарынын арасында Калыгул Бай уулун билбегендер аз. Жарык дүйнөдө жашап өткөндүгүнө 2 кылымдан ашык мезгил ашса да, анын айткан, деген акылман кептери караңгыда нур чачкан кут сыяктуу эл-журттун эси көөнүнөн эч качан кете турган эмес. Ал тургай акылмандын ысмы доорлор алмашкан сайын улам ажары ачыла жаңыланып, куну жок жакут ташча, же ыйык курандын аяты сыяктуу улам кийинки муундардын ой түшүнүгүнө шайкеш келип жатканы өзүнчө керемет. Ырас, элибиздин узун тарых жолунда аты-заты легендага айланган, бирок кайсы доордо жашап өткөнү белгисиз. Санчы-сынчы, Толубай сынчы, Асанкайгы, Жээренче чечен, Токтогул ырчы (Сатылганов эмес) сыяктуу акылмандар да болгон. Бирок элдик оозеки тарыхта анча-мынча гана изи калбаса алардын өмүр жолу так эмес жана алардан мурас катары айтылып калган нускалар да өтө чакталуу. Ал эми Калыгул Бай уулу өткөндөгү кыргыз акылман философдорунун эң акыркысы — тарыхый инсан. Ал жашап өткөн доор кандайдыр бир даражада так, колдо бар тарыхый маалыматтарга таянсак: Ормон ханды Балбай канжар менен бөйрөккө сайып өлтүргөндөн кийин бир жылдан

¹ Кубанычбек Маликов. — «Балбай», Бишкек, «Адабият», 1991. 56—58-беттер.

соң 70 жашында каза болот, Калыгул олуя. Ормон хандын өлүмү 1854-жылга туура келсе — Калыгул Бай уулу 1785-жылы туулган.

Көзүнүн тирүүсүндө эле Калыгул Бай уулу өз доорунун ар намысы боло алган. Аны бүтүндөй кыргыз эли журт атасы катары көрүшүп, ысымынан айтпай Олуя, Көз ачык же баатыр — деп кайрылышчу экен. Кыргыз журтчулугун оңу, солу жана ичкилиги быякта калсын, өзүбүзгө жакалаш калың казак элинин өкүлдөрү да аны жакшы билип, Олуянын этегине тооп кылып кетишкени жөнүндө кабар бар. Ал тургай Калыгул олуяны Кокон хандыгынын ортосуна нечен ирет чакырып, анын нускаларын угушкан дешет. Көзүнүн тирүүсүндө эле Калыгул бабабызга эл ичинен эч ким кылапат айтпай, анын ысмын карандай пир тутушуп, табияттын татаал сырын, коомдун өнүгүш жолун, келечегин алдын ала айткан көзү ачык, кудай сүйгөн ыйык пенде катары көрүшкөн. Кыргыз ичинде ушу кезге чейин Калыгулдукунан кадыр-баркы бийик адам жок. Чынында эле Калыгул Бай уулу өз доорундагы кыргыз рухунун атасы, ар намысы — мындайча айтканда, «духовный отец нации» деп айтарлык ыйык адам. Жазылып калган тарыхый маалыматтарга, эл оозундагы уламыштарга таянсак, ошо кезде кыргыздын эл башкарган датка, хан, бийлеринин көбү Калыгул көзү ачыкты ыйык тутушуп, ап бастырып келатканда алдынан чыгып атын алган. Кетээринде өздөрү жеке аттандырышчу экен. Мунун бир эле мисалы: Академиянын Кол жазма фондусунда Куйручуктун атасы Өмүрзактын Тоголок Молдого, манасчы Сагынбайга айтып берген эскерүүсү турат. Ал айтуусунда Өмүрзак сыягы Калыгул олуяга боз жигит кезинде жолугуп, аны жазга жуук Ормон хан кантип тосконун баса белгилейт. Үй тиктирип чоң камылга менен баатырды үч кун күтөт. Эл кымгуут, анын келатканы өзүнчө эле сырга, окуяга айланат. Качан жоон топ атчан менен Калыгул келип түшкөндө Ормон хан башы менен жетип барып атын тизгинден алат да колтуктап жерге түшүрөт. Анан келечек, заман, доор, эл-журттун кийинки тагдыры жөнүндөгү атактуу месел, насияттарын ошол отурушта айтып берет. Чүй элиндеги айтылып жүргөн маалыматтарга таянсак: Байтик жигит кезинде Калыгулдун алдына барып батасын алган соң бийликке, урмат, сыйга жетишкен. Дагы

бир мисал: Кеминдин алкымындагы Көк-Ойрок жайлоосуна Калыгул олуяны чакыртып, Жантай хан Шабданды сынатканы бар. Олуяга тигилген боз үйгө он үч жашар боз бала улам кирип чыгып, колго суу куюп, от ичкелеткен болуп жүрөт. Кыймыл-аракетин, ырай-түрүн байкап отурган Калыгул эртеси эртең менен кимдин баласы деп сураганда жүрөгү опкоолжуган, айбыккан Жантай хан «айылдык туугандардыкы, сизге бир аз кызмат көрсөтсүн» деп дымыйт. Ошондо Олуя «Жылдызы көтөрүлүп элге тутка болчу уулуң бар экен» деп бата берет. Жантай «О, Кудай, аксарбашыл» деп айтып жиберген дешет.

Кылым баскан мүлдө кыргыздын таң калтырып атына эч ким кылапат айтпаган Калыгул олуянын касиети, көз ачыктык дарамети эмнеде? Биринчиден, Калыгул баба журт ичинде кара кылды как жарган калыстыгы менен таанылган. Андыктан, адамдык түп турпаты, жеке керт башындагы касиети боюнча ал сүттөй ак, наристедей ыйык адам экени анык. Ал кайда жүрбөсүн калыстыгынан эч тайбай, эл-журтту барга чыдамдуу, жокко күйүмдүү, ынтымактуу болууга чакырган. Журт башкарган хан, бий, даткалардын баарына карата айткан анын месел, нускасынын мааниси таасын, таамай: «Туура бийде тууган жок, тууганчыл бийде ыйман жок». Журтчулуктун каны-жанына макал катары сиңип кеткен бул нуска кыргыз эли канча кылым жашаса ошончо жашаарында шек жок. Ар бир эле доордогу эл башкарган жарандар өздөрү отурган кабинетинин бет маңдайына бул нуканы жазып илип коюш керек деп ойлойм. Кыргыз элинин шартында бийлик башына жердешчил, уруучул, өрөөнчүл, колотчул адам келсе — мүлдө мамлекеттин шору болуп калаарын Калыгул бабабыз кылым мурда эле керез катары эскертип кеткен турбайбы.

Бардык доор үчүн туура келип, эч качан эскирбей турган Калыгулдун дагы бир месели:

Жакшы болсоң жердей бол
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол
Баарын жууп кетирген.

Же болбосо:

Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагың жок болсо,
Алдыңдан таяр алтын так.

Дегеле Калыгулдун элдин калың катмарына макал-лакап катары сиңип кеткен насааты арбын. Анын көбүнүн автору Калыгул олуя экени эске алынбай, элдик деп аталып кеткен. Анын бир себеби: өз убагында улуу бабанын айткан-деген меселдери толук чогултулбай, ал эми айрым бир мурастары өз учурунда жыйналып Академиянын фондусуна алынганы менен алар жарыкка чыкпай, ал турсун 1946-жылдан кийин Өкмөттүк токтомо менен реакциондук — замана агымынын өкүлдөрү деген шылтоо менен көп жыл бою анын ысымы аталбай, эмгектерине шилтеме берүүгө тыюу салынды да, анын мурастары элдик деген ат менен өз бетинче жашап кетти.

Эми Калыгул Бай уулунун кара кылды как жарган калыстыгына конкреттүү мисал келтирелик. Анткени, жакында бир окумуштуу карыя бугу, сарбагыш чабышында Калыгулду Ормон ханды шыкактаган кеңешчиси болгон деген макала жарыялады. Саягы окумуштуу тарыхта эки Калыгул болгондугун билбейт окшойт. Ырас эле, Ормон хандын тушуна ага кеңешчи болгон, өзгөчө хан Кене менен Норузбай султандар кыргызды басканда Ормон жол башчылык кылып казак баскынчылары колго түшүп мууздалат. Ошол согушка активдүү катышкан элинен чыккан Калыгул Кубат уулу деген бар. Анын да уруусу сарыбагыш. Аны эл ичинде чечен Калыгул дешсе, Калыгул Бай уулун меселчи олуя Калыгул дешет. Калыгул Кубат уулу Кене хандын кесилген башын Омск шаарындагы орус губернаторуна алып барып тапшырат. Ал эми Ормон менен Боромбайдын ордо атышында чыккан чатагын өз көзү менен көрүп туруп, Калыгул олуя Ормонду эскертет «Ормон хан, оюңду токтот, ордодон кан жыттанып калды» деп. Ага болбой чабыш чыгаарда Калыгул олуя Ормонду кайрадан минтип:

Эми жүрсөң дөө болуп,
Эртең калба жөө болуп,
Эки бетиң көө болуп —

деп айткан бойдон, көл башындагы бугуларга көчүп кеткен да, Ак-Сууда жүрүп каза болот. Бу жерде эскерте

кете турган негизги жагдай Ормон хан менен Калыгул олуя түбү бир атанын балдары. Үчүкө баатырдын эки уулунун бири Мааматкул, экинчиси Дөөлөткул. Мааматкулдан Ормон, Дөөлөткулдан Калыгул чыгып жатпайбы. Хандыгына карабай, туугандыгын эске албай Ормондун бетине айткан меселдери дегеле арбын. Азыркы тил менен айтканда, Калыгул эч качан өз принцибинен тайбаган улуу инсан экендиги талашсыз.

Калыгулдун меселдеринде ашык сөз жок. Чылк эле чулу акыл. Анын улуу сөздөрүнүн эч бир кылымда өчпөй, эскирбей турган касиети да ушунда окшойт. Мисалы:

Ат башына күн түшсө, ооздугу менен суу ичет.
Эр башына күн түшсө, өтүгү менен суу кечет.

Же:

Казанга жакын жүрсөң карасы жугат,
Жаманга жакын жүрсөң жалаасы жугат.
Отту көөлөсөң өчөт,
Коңшуну көөлөсөң качат.

Аялдар туурасында да таамай айтканы бар:

Бир эрден чыккан жакшыраак,
Эки эрден чыккан как шыйрак,
Үч эрден чыккан катындан
Жолдогу, жоор эшек жакшыраак.

Олуянын жекече адамдын ар-намысты баарынан жогору койгон месел, нускасы өзүнчө сонун:

Эңкейгенгө эңкейгин
Атаңдан калган кул эмес,
Какайганга какайгын
Пайгамбардын уулу эмес.

Калк өзү калыс болсун: жогоруда келтирилген меселдердин баарын бир кездерде Калыгул олуянын айткандары экенине шилтеме бергенден коркуп, элдик кылып таштаганбыз. Санай келсе буга мисал ого эле көп табылат.

Калыгул Бай уулунун экинчи бир касиети, анын олуячылыгы, көзү ачыктыгы. Көзү ачык же Олуя деген салыштырууну кыргыз эли буга чейин андан бөлөк эч кимге

ыйгарган эмес. Демек, эл тарабынан ушунчалык ишеним көрсөтүлгөн Калыгулдун көзү ачыктыгы жөнүндө өзүнчө чоң изилдөө керек. Калыгулдукундай улуу касиетти алып жүргөн адамдар дүйнөнүн бөлөк элдеринде да бар. Мисалы: Нострадамус, же кечээги эле Болгариянын олуя сокур аялы Ванга. Жеке атактуу адамдардын тагдырын алдын ала айтышып, келечекте болуучу тарыхый коомдук өзгөрүштөрдү, алааматтарды алар кандайдыр бир даражада так белгилешкен. Так ушундай ыйык касиет кыргыз ичинде Калыгулда гана болгондуктан — эл аны көзү ачык же олуя деп тан беришкен. Чынында эле Калыгул бөтөн бирөөнүн тагдырын, келечекте болчу коомдук өзгөрүштү алдын-ала айтканы таң калыштуу. Тарыхта не бир мыктымын деген психологдор, социологдор деле өздөрү жашаган коомдун он жылдан аркы-берки келечегин болжолдоп айтып бере алышпайт. Ал эми Калыгул көзү ачык нечен кылым болочокто келчү коомдогу өзгөрүштү туюп, алдын ала айтып жатпайбы. Мисалы, ал ыйык киши кыргыз эли өз турмушунда оруска кошулуп, анан капитализмде жашап, кайра социализм болорун туура белгилеген. «Кой үстүнө торгой жумурткалайт, аял-эркектин кийгени киш жибек болот, ит нан жебей калат» деген социализм заман өттү го». «Тегиз жерден тегирмен чыгат, тексиз жерден бий чыгат, уй пул болот, кул бий болор» деген жалпыга маалым жарыясы чын чыкты. Ата теги кул болгон кишилер далай ирет эл башкарды. Элди талап маарыды, жарыды. Журт ошондо итке минген кедейге да айланды.

Кыйкырганы бел ашпай, үн кыскарган бир заман,
Кылса жумуш бүтпөгөн, күн кыскарган бир заман.
Кожо, молдо жоголуп, дин кыскарган бир заман,
Орозо, намаз окулбай, тил кыскарган бир заман,
Ошол жакшы биз жаман, өтүп барат бир заман.

Олуя көз жумгандан берки 150 жыл ичинде жогоруда анын айткандарын эл-журт толугу менен башынан кечиргени чын. Дагынкысын дагы көрөбүз.

Кызыл-кызыл кыялдар,
Кыргый талга уялар.

Такыясын көтөрүп,
Кыз жигитти кубалар.

Мындай болумушту капилеттен кантип билди. Анын тулкусунда не деген касиет бар болду экен? Бул суроого Калыгул көзү ачык өзү жооп берет.

Оң жагымда ишим бар,
Ошолорду айткын деп,
Оюма салган кишим бар.

Өз заманында Калыгул олуя Ормон ханды сындап, сенден кийин тукумундан жарытылуу эч ким чыкпайт. Сенин тукумдарың жыгач жонуп калды десе, ошого жараша өз тукумдарынын келечегин да алдын ала айтып кеткен жери бар. «Менин тукумумдан экөө катар чыкпайт, бирден үзүлбөйт». Калыгул олуянын сөөгү анын өзүнүн керээзи боюнча Чолпон-Атанын этегиндеги Кара-Ойго коюлган экен. Ошондон бери 150 жыл өтсө да ыйык мазарга келип-кетип сыйынган адамдардын аягы суюлбайт.

Өз учурунда бүтүндөй кыргыз элинин атасы, ар намысы катары жашап өткөн Калыгулдун арбагы ар дайым тирүү. Кыргыз жашап турган чакта Калыгул көзү ачык эч качан өчпөйт.

А. СТАМОВ,
Кыргыз эл жазуучусу
5.06.1999.

КЫРГЫЗДАРДЫН КОҢШУ ЭЛДЕР МЕНЕН БОЛГОН БАЙЛАНЫШЫ. (КАЛЫГУЛДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ БОЮНЧА)

XVIII кылымдын экинчи жарымында башкача айтканда аяктарында (болжол менен 1775-жылдары) төрөлгөн Калыгул акындын чыгармалары кыргыз элинин ошол мезгилдеги жашаган турмушу, материалдык жана руханий маданияты, турмуш-тиричилиги, башка кошуна жашаган элдер менен болгон этномаданий байланышы

жөнүндө аздыр-көптүр маалымат берет. Жазма адабияты аз сакталган же болбосо сакталбай калган элдерде фольклор, алардын тарыхын, маданиятын, ички-дүйнөсүн билүүдө чоң тарыхый-этнографиялык булак болуп эсептелет.¹ Мындай изилдөөлөр дүйнөлүк илимий иштерде көп кезигет. Өзгөчө, кыргыздардын, бай элдик оозеки чыгармалары кыргыз элинин турмушу, чарбасы, руханий маданияты жөнүндө түгөнгүс булак.

Калыгулдун поэзиясында элдердин ошол мезгилдеги курчап турган дүйнө жөнүндө, өлкөлөр, шаарлар гүлдөгөн өрөөндөр, дыйканчылык менен кесип кылган бай этностор, көчмөн уруулар жөнүндө чагылдырылган. Дүйнөдө көп элдер жашайт, ар кайсы тилде сүйлөшөт, жана жердин ар кайсы булуң-бурчунда тургандыгы жөнүндө Калыгул өзүнүн ырында көрсөтүп өтөт.

Жакшы чыккан азамат,
Элин билээр,
Элин билген ал адам
Билим билээр.
Окуп карап ойлонуп
Илим билээр,
Эчен түрлүү адамдын
Тилин билээр.¹

Калыгулдун бул саптары, кыргыз коомчулугунун, дегеле кыргыз элинин ар убакта тышкы дүйнө менен тыгыз байланышта болгонун алардын өзүнчө бир обочолонуп жашабагандыгын ачык айкын далилдейт. Калыгулдун ырларын окуп жатып ал жерде үч гана элдин атын (этнонимин) жолуктурасың: сарттардын, казактардын, орустардын. Ормон ханга кайрылып, казактар менен согушкандыгы үчүн ага нааразы болуп мындай дейт:

Малынды айтып мактаба,
Көп казакка аттанба.

¹ Абрамзон С. М. Киргизский героический эпос «Манас» как этнографический источник (к постановке проблемы изучения). «Манас» — героический эпос киргизского народа. Фрунзе 1968. с. 203—211; Баялиева Т. Дж. Отражение ранних форм религии в киргизском фольклоре. Из истории дореволюционного Киргизстана. Фрунзе, 1984.

¹ Калыгул, Казыбек, Казалдар. Бишкек, 1992. 35 — 42-6.

Казактын малын аласың —
Как талаада каласың.²

Ырда айтып тургандай, Калыгул кошуна, бир тууган эл — казактар менен достукта, ынтымакта жашоо керек экендигин белгилейт. Согуш, бул каарчылыктын, жокчулуктун белгиси.

Калыгулдун ырларында, башка этникалык жалпылыктарга караганда сарт этноними көп жолугат. Демек, акын ырларында сарттар жөнүндө көбүрөөк түшүнүктү жолуктурабыз. Мисалы,

¹ Ушул китепте. 6-6.

Сартка келет бир кезек,
Сартка кезек келгенде
Самоорунда чай кайнайт.¹

Же болбосо:

Пайдасы жок туугандан
Мамилелүү сарт жакшы.²

Белгилеп кетүүчү нерсе, Фергана эчактан бери эле көп этностор жашаган өрөөн болуп келген. Бул жерде кыргыздар, кыпчактар, тажиктер, өзбектер жашап келишкен. Сарт деген ат этникалык эмес, социалдык мааниге ээ болгон отурукташкан, дыйканчылык, соодагерчилик, кол өнөрчүлүк менен кесип кылган өзбек, тажик жана башка элдердин өкүлдөрүн атап келишкен. Сарттар негизинен шаарларда жана айыл-кыштактарда жашашкан. Алар кыргыздар менен ар дайым тыгыз байланышта болушкан. Түштүктө жашаган сарттар менен коңшулаш болушуп, бири-бирине болгон мамилеси өтө эле жакын болгон. Түндүктөгү жашаган кыргыздар ар дайым Фергана өрөөнүнө түшүшүп Анжиян, Наманган жана башка шаарларда болушуп, өзүлөрүнүн малын, жүнүн жана башка мал-чарба товарларын сатышкан. Ошону менен бирге ал жерден кол өнөрчүлүктүн, дыйканчылыктын продукцияларын сатып алышкан.

¹ Калыгул Бай уулу. Бишкек, 1992. 48-6.

² Мурас. Бишкек. 1990. 32-6.

Түндүк кыргыздар үчүн Фергана өрөөнү, Наманган, Ош, Анжиян, Маргалан шаарлары дыйканчылыктын, ошол мезгилдеги «цивилизациянын: жакынкы борбору болуп эсептелинген. Калыгул гана эмес, ошол мезгилдеги дээрлик бүт акындар Фергана өрөөнүн жана андагы шаарларды, элдердин эмгекчилдигин, алардын байлыктарын, гүлдөгөн жерлерди даңктап ырдашкан. Чынында эле Фергана өрөөнү чыгыш өлкөлөрү менен байланыштырып турган бир «көпүрө» болуп эсептелинген. Алдыңкы Азия, жакынкы жана Орто Чыгыш, Түштүк Азия өлкөлөрү менен кыргыздар ушул Фергана өрөөнү аркылуу каттап турушкан. Иран, араб маданиятынын жетишкендиктери эң алгачкы иретте Кыргызстандын түштүгү аркылуу бүткүл кыргыз элине тарап турган.

Дыйканчылык менен кесип кылган элдер менен соодасатык, алыш-бериш өтө тыкыз болгон. Сооданын кыргыздарда кеңири өнүккөндүгү жөнүндө төмөнкү саптар жакшы далилдейт:

Бар болбой малың чачылбайт,
Башың мүшкүл иш түшпөй
Малың арзан сатылбайт¹,

же төмөндөгү саптар:

Соода кылба сүткорго,
Айыл конбо анткорго².

Соода жөнүндө төмөнкү саптар да жакшы далилдейт:

Берейин деген кулуна
Белен кылат жолуна.
Бербейин деген кулуна
Сатса чыкпайт пулуна³.

Калыгулдун ырларынан кыргыз элинде пайдаланылган материалдык буюмдар да башка Чыгыш өлкөлөрү менен экономикалык байланышты көрсөтүп турат. Мисалы, Калыгулдун ыр саптарында «абдес» — иран тилинен алынган мурду узун суу кую турган кумура, «пил», «мөмө» сыяктуу чыгыш элдери менен байланыштын

¹ Ушул эле китепте. 14-6.

² Ушул эле китепте. 30-6.

³ Ушул эле китепте. 33-6.

негизинде пайда болгон түшүнүктөрдү көрөбүз. Ошентип, кыргыздын көрөгөч «замана» акындарынын эң ирилеринин бири болгон Калыгулдун поэзиясы кыргыз элинин турмуш-тиричилиги, маданияты жөнүндө эң ири тарыхый-этнографиялык булак болуп эсептелинет. Азыркы мезгилде Калыгулду этнографиялык жактан эң алгачкы кадамдары иликтенгени жатат. Бул мезгилге чейин Калыгул, Жеңижок, Молдо Кылыч жана башка этнографиялык булак катары изилденип келген эмес. Келечекте бул улуу акындардын чыгармалары этнографиялык жактан да терең талданып илимге өз кенчин кошоору шексиз.

А. АСАНКАНОВ,

Тарых илимдеринин доктору, профессор

КАЛЫГУЛДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНА ТИЕШЕЛҮҮ АДАБИЯТТАР

1. Акылман, Баатыр Байуулу Калыгул. (Жазып алган: Чоробаев). //Ала-Тоо.—1990. —№ 9.—43-44-6.

2. Бай уулу Калыгул. Меселдер. Санаттар. Акыр заман (Ыр). //Ала-Тоо. — 1989. —№ 10. —73—76-6.

3. Бай уулу Калыгул. (Ыр жана ал жөнүндө баш сөз). // Мурас—Ф., 1990.—20—34-6.

4. Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе. //Ф.: Мектеп, 1990. — 185 с. // из содерж.: Явления природы в тв-ве акынов. (155—181 с.)

5. Богданова М. О некоторых вопросах истории киргизской литературы XIX и нач. XX в. // Труды ин-та языка, литературы и истории (Кирг. филиал АН СССР). 1952. вып. III. С. 103—137. / Анализ тв-ва ряда киргизских акынов.

6. Богданова М., Жакишев Ө., Саманчин Т., Рахматуллин К. «Кыргыз адабиятынын очерктери». Фрунзе, Кыргызмамбас, 1943-ж.

7. Богданова М. «Киргизская литература» (очерк)., М., 1947 г.

8. Дөнөнбаев А. Акын заманачылар: рухий изденүүпөр... Мурас, 1991. № 3, 2-4-6.

9. Дөнөнбаев А. В культуре — память народа. // Сов. Киргизия. — 1990, № 13 июня. / Об акынах сказителей заманисткого течения Калыгуле, Арстанбеке и Молдо Кылыче.

10. Дононбаев А. Можно ли восстановить связь времен? / О произведениях кырг. акынов — заманистов Калыгула, Арстанбека, Молдо Кылыча // Лит. Киргизстан. — 1990. — № 8, с. 124-127.

11. За ленинскую оценку культурного наследия. // Сов. Киргизия. — 1960. — 24 января.

(Об ошибках некоторых научных работников и литераторов Киргизии в оценке произведений идеологов реакционного течения XIX в. и нач. XX — Калыгула, Арстанбека и Молдо Кылыча видного идеолога буржуазного национализма, глашатая бай-манапской идеологии— К. Тыныстанова).

12. Иязалиев Т, Мунарбас мурастар. (Жаңы чыга турган Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч ж. б. чыгармалары ж-д. жыйнактан баяндама). //Сов. Кыргызстан. —1990. — 13-январь.

13. Иязалиев Т. Адилетсиз унутулган улуу казалчылар. (Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Жеңижок ж. б. рев. чейинки акындардын чыгармаларын камтыган басмадан жаңы чыгуучу жыйнак жөнүндө). // Сов. Кыргызстан. — 1989. — 31-декабрь.

14. Калыгул Бай уулу. Терме, санат, насыяттар. // Сов. Кыргызстан. — 1990. —21 январь.

15. Кебекова Б. Калыгул Бай уулу. (Акын). // Кыргызстан маданияты. — 1990. —10 май. № 19. 12—13-6. — 17 май. — № 20. —15-6.

16. Кебекова Б. Калыгул Бай уулу. «Кырг маданияты», 17-май 1990.

17. «Мурас» — «Наследие» (О поэт. сб. произведений кирг. акынов). // Сов. Киргизия. — 1990. — 1 мая.

18. Мусаев С. XIX кылымдагы кыргыз эл ырчылары. // Мугалимдерге жардам — 1952. — № 1, 2.

19. Петросян А. Споры о наследстве. // Знамя —1961. № 8, стр. 204—213.

20. Саманчин Т. Калыгул. Кол жазмалар фондусу. инв. № 138.

21. Саманчин Т. «Калыгул» //журн. «Советтик адабият жана искусство», № 7,1941.

22. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Б., 1993, 155—159-6.

23. Сооронов О. Дагы эле тактык жөнүндө («Мурас» (1990) аттуу китептеги кээ бир так эместиктер) // Кыргызстан маданияты. — 1990. —23 авг. — № 134. — 10—11-6.

24. Тункатаров А. Ачыгын айтаар кез келди. // Эмгек Туусу (Кочкор). —1990. —20-октябрь. (Акылман, ойчул, чечен, тамсилчи Калыгул жөнүндө).

25. Тоголок Молдо. Калыгул жөнүндө. «Заман Кыргызстан», № 24, 14. 07. 96. «Ала-Тоо», 1990, № 9.

26. Үмөталиев Ш. Калыгул Бай уулу. «Ала-Тоо», № 2—3, 67-85-б.

ТҮЗӨТҮҮ

Заказ ²424

Бети	Саптары	Басылганы	Туурасы*
12	19 үстүнөн	Дөөлөткул экен	Дөөлөткул, дан НадырС/ деп окулсу [^]
39	10 үстүнөн	Ак азирети	Ан азирети. ^{еш} 47 бетке ^л м ^л
48	3 сап сноска		лүү
234	13 астынан	материалдан	
265	16 астынан	1775-жылдары	материядан 1785-жылдаг/ ^л